

MICAE MEDI AEVA LES VIII

*Fiatal történészek
dolgozatai
a középkori
Magyarországról
és Európáról*

2019

MICAE MEDIAEVALES VIII.

*Fiatal történészek dolgozatai
a középkori Magyarországról és Európáról*

MICAE MEDIAEVALES

VIII.

*Fiatal történészek dolgozatai a középkori
Magyarországról és Európáról*

SZERKESZTETTE

*Kis Iván, Kozák-Kígyóssy Szabolcs László,
Veres Kristóf György, Veszprémy Márton*

ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola
Budapest
2019

ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola
Tanulmányok – Konferenciák
13. kötet

A tanulmányokat lektorálták: Csernus Sándor, Falvy Dávid,
Fedeles Tamás, Simon Zsolt, B. Szabó János, Szilágyi Emőke Rita, Takács Imre,
Thoroczky Gábor, Tringli István

Az angol nyelvű rezümét lektorálta: John Kee

Olvasószerkesztő: Ternovác Bálint

Sorozatszerkesztő
Draskóczy István, Körmendi Tamás, Nagy Balázs

A kötet megjelenésére az ELTE-BTK Hallgatói Önkormányzat
Tudományszervezési és Kutatási Pályázat támogatásával került sor.

A tanulmányok szerzői © Báling Péter, Bognár László,
Borbás Benjámin, Orsós Julianna, Ribí András, Sebestyén Ádám,
Szokola László, Szolnoki Zoltán, Veres Kristóf György

A kötet szerkesztői © Kis Iván, Kozák-Kígyóssy Szabolcs László,
Veres Kristóf György, Veszprémy Márton

ISSN 2062-2198

Nyomta és kötötte a Pauker Nyomda
Felelős vezető: Vértés Gábor

Tartalomjegyzék

Előszó	7
Rövidítésjegyzék.....	9
BÁLING PÉTER	
<i>Svatopluk és a mogyoródi ütközet. Szempontok egy historiográfiai vitához</i>	13
BOGNÁR LÁSZLÓ	
<i>Hajózás, tengeri konfliktusok és információáramlás Jean le Bel krónikájában.....</i>	25
BORBÁS BENJÁMIN	
<i>A Német Lovagrend szerepe a 13. század első felének keresztes hadjárataiban.....</i>	39
ORSÓS JULIANNA	
<i>Verbőci István és a késő középkori concivitas.....</i>	55
RIBI ANDRÁS	
<i>Johanniták vagy keresztesek? A fehérvári konvent tagjai a középkor végén.....</i>	67
SEBESTYÉN ÁDÁM	
<i>Csodakritika Bornemisza Péter és Geleji Katona István prédikációiban</i>	87
SZOKOLA LÁSZLÓ	
<i>Adalékok az erdélyi szász városok késő középkori katonaállításához – egy beszercei lista tanulságai.....</i>	101
SZOLNOKI ZOLTÁN	
<i>Giovanni Sercambi elmékedései a bosszúállásról.....</i>	117
VERES KRISTÓF GYÖRGY	
<i>Az Árpád-kori főpapi pecsétek néhány kérdéséhez.....</i>	133
<i>Köszönetnyilvánítás</i>	149
<i>A szerzőkről.....</i>	151

Table of contents

Foreword.....	7
List of Abbreviations	9
 PÉTER BÁLING	
<i>Svatopluk and the Battle of Mogyoród. Aspects of a Historiographical Debate.....</i>	<i>13</i>
 LÁSZLÓ BOGNÁR	
<i>Navigation, Naval Conflicts and Information Flow in the Chronicle of Jean le Bel.....</i>	<i>25</i>
 BENJÁMIN BORBÁS	
<i>The Role of the Teutonic Order in the Crusades of the First Half of the 13th Century</i>	<i>39</i>
 JULIANNA ORSÓS	
<i>István Verbőci and the Late Medieval Concivilitas</i>	<i>55</i>
 ANDRÁS RIBI	
<i>Hospitallers or Cruciferi? The Members of the Convent of Székesfehérvár at the End of the Middle Ages.....</i>	<i>67</i>
 ÁDÁM SEBESTYÉN	
<i>The Critique of Miracles in the Sermons of Péter Bornemisza and István Geleji Katona</i>	<i>87</i>
 LÁSZLÓ SZOKOLA	
<i>Contributions to the Military Recruitment of the Transylvanian Saxon Towns in the Late Middle Ages – Enquiries Concerning a Roll of Bistrița.....</i>	<i>101</i>
 ZOLTÁN SZOLNOKI	
<i>Giovanni Sercambi's Reflections on the Vendetta</i>	<i>117</i>
 KRISTÓF GYÖRGY VERES	
<i>Concerning the Pontifical Seals of the Arpadian Age</i>	<i>133</i>
 <i>Acknowledgements.....</i>	<i>149</i>
<i>Notes on Contributors</i>	<i>153</i>

Előszó

AZ OLVASÓ A *Micae Mediaevales* sorozatának 8. kötetét tartja a kezében. Az első 2011-ben jelent meg, és azóta minden évben napvilágot látott egy-egy újabb kötet. Reményeink szerint mostanra a *Micae Mediaevales* kötetei a hazai középkortudomány megkerülhetetlen kiadványaivá váltak, amelyek évről évre színvonalas válogatást adnak a fiatal középkorkutatók tanulmányaiból. A korábbi kötetek szerzői közül többen doktori dolgozatukat megvédve sikeres kutatókká váltak, elismert egyetemi oktatók és kutatócsoportok megbecsült munkatársai kerültek ki közülük. Reméljük, hogy a sorozat a jövőben is folytatódni fog, hiszen a Középkori Magyar Történeti, a Történelem Segédtudományai és a Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Programban folyó műhelymunka, amely az ELTE Történeti Doktori Iskolájának keretében a kötetek szellemi és szakmai háttérét adja, a változó körülmények között is sikeresen működik.

A *Micae Mediaevales* 8. kötete a középkorral foglalkozó doktoranduszok 2018. június 7-én és 8-án az ELTE Bölcsészettudományi Karán tartott konferenciájának válogatott tanulmányait tartalmazza. A kilenc megjelent írás több szempontból is a konferencia változatos programját tükrözi. A szerzők között egyaránt van a doktori képzés első szakaszában járó hallgató és a disszertáció megvédése előtt álló doktorjelölt. Két szerző a Pécsi Tudományegyetem, kettő a Szegedi Tudományegyetem hallgatója, az ELTE hallgatói közül pedig a Történettudományi Doktori Iskola mellett az Irodalomtudományi Doktori Iskola is képviselteti magát. Ugyancsak sokszínű a tanulmányok témaválasztása kronológiai, regionális és tematikai szempontból. Az Árpád kortól a 17. századig terjed az időbeli spektrum, a középkori magyar történelem mellett a francia és itáliai történetírás, illetve a szentföldi keresztesháborúk kérdései is megjelennek az egyes írásokban.

A 2018 júniusában tartott doktori konferencián a korábbi évekhez hasonlóan két plenáris előadás hangzott el, a nyitóelőadást Font Márta, a Pécsi Tudományegyetem professzora tartotta a 12. századi kijevei krónikaszerkesztésekről, a másik plenáris előadást pedig Madas Edit akadémikus, aki a latinitás és anyanyelvűség viszonyának a középkori prédikáció-irodalomban való megjelenését vizsgálta.

A konferencián új kötetek és középkori vonatkozású kutatócsoportok bemutatására is sor került. A *Micae Mediaevales* sorozatának 7. kötetét Weisz Boglárka, míg a *The Economy of Medieval Hungary* című kötetet Takács Miklós mutatta be. A Magyar Hagiográfiai Társaság működéséről Klaniczay Gábor, Sághy Marianne és Uhrin Doroty-

ELŐSZÓ

tya, az MTA-ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport munkájáról Kelényi Borbála és Szabó Péter beszélt.

A konferencia szervezését 2018-ban Kis Iván, Kozák-Kígyóssy Szabolcs László, Veres Kristóf és Veszprémy Márton vállalta, a jelen kötetet is ők szerkesztették. Gondos munkájukért elismerés és köszönet illeti őket.

Budapest, 2019. május 12.

Draskóczy István, Körmendi Tamás, Nagy Balázs

Rövidítésjegyzék

ÁKÍF	Kristó Gyula (szerk.): <i>Az államalapítás korának írott forrásai</i> . Szeged, 1999.
ÁMTF	Györffy György: <i>Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza</i> . I–IV. Bp., 1963–1998.
ÁÚO	Wenzel Gusztáv (szerk.): <i>Árpádkori új okmánytár</i> . I–XII. Pest–Bp., 1860–1874.
Fejér CD	Georgius Fejér (ed.): <i>Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis</i> . I–XI. Buda, 1829–1844.
CDCr	Tadeus Smičiklas (ed.): <i>Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae</i> . I–XVII. Zagreb, 1904–1984.
CDES	Richard Marsina (ed.): <i>Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae</i> . I–II. Bratislava, 1971–1987.
Csánki	Csánki Dezső: <i>Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában</i> . I–V. Bp., 1890–1913.
DF	MNL OL, U szekció, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
DL	MNL OL, Q szekció, Diplomatikai Levéltár
DRH	<i>Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns</i> . I–II. Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis [et al.] Bp., 1976–1989.
Engel: Arch	Engel Pál: <i>Magyarország világi archontológiája, 1301–1457</i> . I–II. Bp., 1996.
Engel: Gen	Engel Pál: <i>Középkori magyar genealógia</i> . Bp., 2001. CD-ROM.

- ETE Bunyitay Vince – Rapaics Rajmund – Karácsonyi János – Kollányi Ferenc – Lukcsics József (szerk.): *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*. I–V. Bp., 1902–1912.
- HKÍF Kristó Gyula (szerk.): *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szeged, 1995.
- HO Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Páur Iván – Ráth Károly – Véghely Dező (szerk.): *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius*. I–VIII. Győr–Bp., 1865–1891.
- ÍF Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor (szerk.): *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Szeged, 2006.
- KMTL Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Bp., 1994.
- MES Knauz Ferdinandus – Dedek Crescens Ludovicus (ed.): *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. I–III. Esztergom, 1874–1924.
- MKLSz *Lexicon Latinitatis medii aevi Hungariae. A magyarországi középkori latin-ság szótára*. [Praeses consilii editionem adiuvantis János Harmatta. Ad redigendum edendumque consilio adiuverunt Loránd Benkő [et al.]. Ad edendum praeparavit Iván Boronkai.] Vol. I. Fasc. I.–Vol. VI. Bp., 1987–2017.
- MGH *Monumenta Germaniae Historica*
- MGH SS *Monumenta Germaniae Historica Scriptorum (in Folio)*. I–XXXIX. Hannover, 1826–2009.
- MGH SS rer. Germ. *Monumenta Germaniae Historica Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi*. I–LXXXI. Hannover, 1871–2016.
- MGH SS rer. Germ. N. S. *Monumenta Germaniae Historica Scriptorum rerum Germanicarum Nova Series*. I–XXV. Berlin [etc.], 1922–2010.
- MNL-OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
- RA Szentpétery Imre – Borsa Iván (szerk.): *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. I–II. Bp., 1923–1987.

- SRH Szentpétery Emericus (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I–II. Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette Szovák Kornél és Veszprémy László. Bp., 1999.
- UdB Hans Wagner – Irmtraut Lindeck-Pozza (ed.): *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg*. I–V. Graz, 1955–1999.
- UGDS Gustav Gündisch et al. (ed.): *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, I–VII. Hermannstadt–Köln–Bukarest, 1892–1991.
- Theiner Augustino Theiner (ed.): *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. I–II. Róma, 1859–1860.
- Zichy Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső – Barabás Samu – Krammerer Ernő – Döry Ferenc – Lukcsics Pál (szerk.): *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo*. I–XII. Pest–Bp., 1871–1931.
- ZsO Mályusz Elemér – Borsa Iván – C. Tóth Norbert – Lakatos Bálint – Neumann Tibor (szerk.): *Zsigmondkori oklevéltár*. I–XIII. Bp., 1951–2017.
- Zsoldos: Arch Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája, 1000–1301*. Bp., 2011.

*Svatopluk és a mogyoródi ütközet. Szempontok egy historiográfiai vitához**

Bevezetés

Az ÁRPÁDOK DINASZTIKUS küzdelmeiben sorsdöntőnek bizonyuló mogyoródi ütközet leírását a 14. századi krónikakompozíciónak a sokszor vizsgált 121. fejezete¹ tartotta fenn. A következő, 122. *caput* Salamon szövetségeseinek a sorsáról is beszámol: „Markward, a németek vezére, és Svatozluk, a csehek vezére foglyul esett, miután katonáikat megölték, és ők maguk is súlyosan megsebesültek.”² A Salamont a csatában támogató vezérek kilétének pontos meghatározása ezidáig csak részben sikerült. A történeti kutatás jelen állás szerint csak Markward személyazonosságát illetően jutott konszenzusra. IV. Markward annak az Eppenstein nemzetség sarjának tekinthető, amely mind Bajorországban, mind Karintiában jelentős birtokokkal és befolyással rendelkezett. Markward apja, Adelbero herceg 1035 során Karintiát ugyan elvesztette, mivel II. Konrád császár nem tolerálta a főúr különutas politikáját, amelybe a pénzveréstől kezdve a magyarokkal kötött megállapodásig számos tényező beletartozott. III. Henrik azonban az elődje által elkobzott birtokokba visszahelyezte Markwardot.³ Ismeretes továbbá, hogy a mogyoródi ütközetet a főúr túlélte, a csatát követően ugyanis az 1076. esztendőben Szent Lambert tiszteletére bencés monostort alapított a mai Ausztria Steiermark

* Köszönet illeti Thoroczkay Gábort, aki értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

¹ Alexander Domanovszky (ed.): *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* In: SRH I. 388–391.

² Bollók János fordítása. *Képes krónika.* [Ford. Bollók János. Az utószót írta, a függelék és az irodalomjegyzéket összeáll. Szovák Kornél. A jegyzeteket kész. Szovák Kornél, Veszprémy László.] Bp., 2004. 80., Domanovszky, A. (ed.): *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* 391. (c. 122.): „Marchart vero dux Teutonicorum et Sentepolug dux Bohemorum capti sunt, militibus suis interfectis et ipsis graviter vulneratis.”

³ Az Eppenstein nemzetségre lásd: Franz Tyroller: Grafen von Eppenstein. In: *Neue Deutsche Biographie.* 4. Berlin, 1959. 549. Online dokumentum: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd139763961.html#ndbcontent> (A letöltés ideje: 2018. június 12.), Heinz Dopsch: Eppensteiner. In: *Lexikon des Mittelalters.* 3. München, 1986. 2091–2092. Vö. Oswaldus Holder-Egger (ed.): *Lamperti Hersfeldensis Annales.* In: MGH SS rer. Germ. XXXVIII. Hannover–Leipzig, 1894. 140: „Rex natalem Domini Babenberg celebravit. Ibi Berhtoldo duci Carnotensium ducatum sine legitima discussione absenti abstulit et Marcwardo cuidam propinquo suo tradidit.”

tartományának Sankt Lambrecht településén, amely egyben Markward temetkezési helyéül is szolgált.⁴ Sokkal nehezebb a krónikakompozíció által *Sentepolug*nak nevezett személy azonosítása, noha a forrás tudni véli, hogy a Salamon oldalán harcoló csehek vezéréről van szó. Az alábbiakban nemcsak egy régóta húzódó historiográfiai vita legfontosabb álláspontjainak rövid ismertetésére vállalkoznánk, hanem újabb adalékokkal is szeretnénk hozzájárulni a krónika 122. és 140. fejezetében felbukkanó rejtélyes személy kilétének kérdéséhez.

A csehek hercege, a királyné rokona, esetleg a névtelen krónikás tollhibája?

A krónika 1937. évi kritikai kiadásának jegyzeteit készítő Domanovszky Sándor úgy foglalt állást, hogy *Sentepolug*ban I. (Szép) Ottó morva részfejedelem fiát, Svatopluk cseh herceget tisztelhetjük.⁵ A névalak hasonlóságának és a forráshely információinak fényében ez a megállapítás meg is állhatná a helyét, azonban nézetünk szerint ennek számos szempont ellentmond. Elsősorban az a tény, hogy az a Svatopluk, akivel Domanovszky a krónika alapján azonosította a csehek vezérét, nem vehetett részt a mogyoródi síkon lezajlott ütközetben. Ismert ugyanis Svatopluk apjának, Ottó morva részfejedelemnek az 1078. évi – azaz a csatát követő negyedik esztendőre keltezett –, a hradištei Szent István monostor számára tett adománylevele, amely a hercegi pár lányáról tesz csak említést.⁶ Mindebből arra következtethetünk, hogy Svatopluk egész egyszerűen 1074 márciusában még meg sem született. Felettébb furcsa lenne, ha az adománylevél elfeledkezett volna Svatoplukról, a donátor fiáról. Amennyiben azonban mégsem fogadjuk el perdöntőnek a hradištei bencés monostor számára kiállított adománylevélben foglaltakat, a szülők házasságkötésének ideje alapján könnyen belátható, hogy Svatopluk bizonyosan nem lehetett a cseh kontingens vezére. Mivel nem ismerjük Ottó fiának a pontos születési idejét, ezért érdemes abból a kutatási eredményből kiindulni, amely Koszta László nevéhez fűződik.⁷ Eszerint a magyar és morvaországi kapcsolatok szorosabbra fűzése, azaz Eufémiának, I. Béla magyar király leányának⁸ és Ottónak a házassága legkorábban 1067–1068 körül történhetett. E frigyből leghamarabb csak egy évvel később születhetett gyermek, azaz, ha feltesszük, hogy

⁴ Sigismundus Herzberg-Fränkel (ed.): *Necrologium s. Lamberti*. In: *MGH Necrologia Germaniae. Diocesis Salisburgensis*. Berlin, 1904. 328: „XVI Kal Jul: Marchwardus institutor huius loci.”

⁵ Domanovszky, A. (ed.): *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*. 391. (C. 122.) 7. jegyzet: „Sentepolug seu Svatopluk I. de genere Přemysl filius Ottonis nepos Bretislai I., qui obiit a. 1109.”

⁶ Gustav Friedrich (ed.): *Codex Diplomaticus et Epistolaris Regni Bohemiae*. I. Praha, 1904. 82–85.

⁷ Koszta László: A hradištei bencés monostor alapításának magyar vonatkozásai. In: Balogh Elemér – Homoki-Nagy Mária (szerk.): *Ünnepi kötet dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Szeged, 2013. (Acta juridica et politica 75.) 403–425.

⁸ Báling Péter: András, Béla és Eufémia. Adalékok az Árpádok 11. századi dinasztikus családi kapcsolataihoz. *Turul*, 90 (2017) 4. 155–161.

Svatopluk 1068–1069 környékén látta meg a napvilágot, akkor sem lehetett a mogyoródi ütközet idején 6–7 évesnél idősebb. Emellett, ahogyan arra már Koszta László is felhívta a figyelmet, igencsak valószínűtlen, hogy apa és fia egymás ellen harcoltak volna a mogyoródi síkon az Árpádok dinasztikus érdekei mentén, egyikük a cseh, másikuk a morva csapatok vezérének.⁹ A fentiekből következőleg felmerül a kérdés, hogy ki lehet a krónikában szereplő *Sentepolug*, és miért éppen a mogyoródi ütközetet követő események során került említésre a magyar krónikában.

Hóman Bálint értelmezésben a forráshelyben szereplő *dux Bohemorum* kifejezés felváltható a *dux Russicorum* szókapcsolattal, ez egyben a szöveg értelmezését is megváltoztatja. Hóman interpretációjában tehát az ütközet során Salamont nem egy cseh kontingens, hanem a királyi testőrség segítette, amelyet ruszbeli fegyveresek alkottak. A szerző állásfoglalása leginkább a 20. század során több kiadást is megért történeti szintézisben, a Magyar Történet lapjain követhető végig: Svatoplukot egyenesen az anyakirályné, Anasztázia egy közelebből ismeretlen rokonával, az „orosz testőrség” vezérével hozta összefüggésbe.¹⁰ Hóman tehát a konfliktusban résztvevő felek szövetségi rendszerét saját és szülei házassági kapcsolataival azonosította. Ez az értelmezés valóban nagyobb forrásértéket biztosítana a krónikahelynek, amelyet mi sem bizonyít jobban, hogy a az elmélet utat talált a nagyobb történeti munkákba, szintézisekbe, kifogással egyedül Makk Ferenc élt.¹¹ A szegedi professzor elgondolása szerint II. Vratislav egy cseh katonai egységet bocsátott Salamon rendelkezésére, amelynek vezetője lehetett a krónika által említett személy. Hóman nem véletlenül javasolta a *dux Russicorum*-ra történő módosítást, hiszen az Árpád-kori történelem számára kiemelten fontos forrás, a Hildesheimi Évkönyv Szent Imre herceg egyik tisztségének bemutatására a *dux Ruizorum* kifejezést használja.¹² Érdemes tehát röviden kitérni a forráshely által említett fogalom tisztázása körül lezajlott vita rövid ismertetése, hiszen a széles körben elfogadott és a fentiekben ismertetett Hóman-féle elmélet egyik alapvetése, hogy az „oroszok hercege”¹³ a Rusz területéről származó népelemek királyi szolgálatban álló katonai szervezetének vezérével azonosítható.

Györffy György nevéhez kapcsolható az az elképzelés, miszerint a cím azonos a *dux exercitus regisszel*, azaz a királyi testőrség vezetőjével. Györffy úgy vélekedett, hogy az egész középkor során kimutatható az „orosz” népnév „testőr, ajtónálló” jelentéstartalma

⁹ Koszta L.: A hradištei bencés monostor 414., 65. jegyzet.

¹⁰ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. I. Bp., 1935. 273.

¹¹ Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum*. II. *Commentarii*. I–II. Composuit Elemér Mályusz adjuvante Julio Kristó. Bp., 1988. II/1. 381–382. vö. Makk Ferenc: *Magyar külpolitika 896–1196*. 2. bőv. és átd. kiad. Szeged, 1996. (Szegedi középkortörténeti könyvtár 2.) 101.

¹² Georgius Waitz (ed.): *Annales Hildesheimenses*. In: MGH SS rer. Germ. VIII. Hannover, 1878. 36.: „Eodem anno imperatoris filius Heinrichus rex, et ipse dux Baioariae, et Stephanus rex Ungaricus cum iuramento invicem firmaverunt pacem. Et Heinrichus, Stephani regis filius, dux Ruizorum, in venatione ab apro discissus, periit flebiliter mortuus.”

¹³ Thoroczkay Gábor fordítása. ÁKÍF 216.

is.¹⁴ Hóman mellett tehát Györffy is úgy vélte, hogy az „oroszk hercege” cím a királyi testőrségre utal. Egészen más elmélettel jelentkezett Kristó Gyula, aki alapjaiban kérdőjelezte meg a Györffy-féle hipotézist. Érvelése szerint az orosz szó többletjelentése legkorábban csak a 13. század során figyelhető meg, és a Györffy által széles körben használt helynévi adatok nem alkalmasak arra, hogy abból a 11. században már meglevő királyi testőrség meglétére következtessünk. Kristó megállapítása szerint a *dux Ruizorum* nem más, mint az 1031 előtt egy tömbben letelepített határvédelmi feladatokat ellátó népelem élén álló katonai vezető.¹⁵ Font Márta ugyanakkor úgy vélte, hogy a *dux Ruizorum* cím olyan rusz, azaz skandináv-varég harcosok vezérére utal, akiknek kettős szerepe lehetett: egyfelől a nyugati határvédelemben, másfelől a testőrségben is megtaláljuk őket. Utóbbi funkciójuk azonban csak Kálmán király idejétől datálható.¹⁶ Az álláspontok tehát egy ponton találkoznak csak: a cím mindenképpen arra utal, hogy a keresztény Magyar Királyság korai története során a királyi családból került ki a Ruszból származó katonai kontingens vezére. A kérdést a jelenleg ismert és igen szűkös információval bíró források fényében nem lehet minden kétséget kizáróan eldönteni. A királyi családdal való kapcsolat Hómannál is megjelenik, bár a szerző óvatosan fogalmazott: „az anyakirályné rokonának látszó Svatopluk [...] az orosz testőrség vezére.”¹⁷ Mindezt alátámasztani látszik Melich János 1922-ben közreadott nyelvészeti tanulmánya, amelyből kiderül, hogy a Svatopluk név gyakorinak számított a szláv népek körében a 11. század során, ennél fogva nem kell feltétlenül cseh-morva származást keresnünk a névalak mögött.¹⁸ Azonban az sem mellékes, hogy a *Sentepolug* névalakot és variánsait a krónika minden alkalommal a Přemyslidákkal kapcsolatban említi.¹⁹

Segítené a kutatást, ha ismernénk a forráshely pontos keletkezésének idejét és körülményeit. Köztudott azonban, hogy a korai Árpád-kor eseményeit megörökítő forrás szövege számtalanszor átdolgozott és egy mára már ismeretlen archetípusra, az ún. ös-gesztára vezethető vissza.²⁰ Mindennek okán a magyar középkorkutatás megkísérelte filológiai módszerekkel feldolgozni az utókorra maradt *textust*, és jelentős eredményeket ért el a krónikaszerkesztmény időbeli rétegeinek feltárásával, illetve a szóbeli tradíció

¹⁴ Györffy György: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. *Századok*, 92 (1958) 574–580.

¹⁵ Kristó Gyula: Oroszk az Árpád-kori Magyarországon. In: Uő: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp., 1983. 191–207.

¹⁶ Font Márta: *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*. Szeged, 2005. (Szegedi középkortörténeti könyvtár 21.) 93–94.

¹⁷ Hóman B. – Szekfű Gy.: *Magyar történet I.*, 272.

¹⁸ Melich János: Svatopluk. *Magyar nyelv*, 18 (1922) 110–114.

¹⁹ Domanovszky, A. (ed.): *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* 391. (c. 122.): „[...] Sentepolug dux Bohemorum”, Domanovszky, A. (ed.): *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* 418. (c. 140.): „Interim cognatus Corradi ducis nomine Sentapolug noctis silentio Pragam veniens, ipsam civitatem cepit. Mane facto ab episcopo Pragensi in solio ducali sedit et a quibusdam honorifice susceptus est.” Vö. Hóman Bálint: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum XII–XIII. századi leszármazói*. Bp., 1925. 70.

²⁰ Domanovszky, A. (ed.): *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.*

különválasztásával kapcsolatban. Az ősgeszta keletkezésének folyamatát időkorlátok közé szorítani azonban még így is szinte lehetetlen vállalkozás. A magyar történetírásban számos uralkodó neve merült fel a legkorábbi magyar történeti alkotás lehetséges keletkezési idejeként: I. András, Salamon, Szent László, Könyves Kálmán, illetve II. Géza egyaránt szóba kerültek. Az egyes álláspontok és képviselőinek felsorolása nem feladta jelen dolgozatnak, annál is inkább, hiszen már számos nívós írás született a magyar krónikakutatás jelentős alakjainak tollából.²¹ A mára már elveszett ősgeszta keletkezési folyamatával kapcsolatban ugyan nem alakult ki konszenzus a krónikakutatás szereplői között, viszont a kibontakozó polémia eredményeképpen a magyar medievisztika jelen állás szerint úgy véli, hogy Salamon, illetve Könyves Kálmán uralkodása alatt létrejött szöveg hagyományról beszélhetünk.²² A forrás által használt *Sentepolug* névalak vizsgálata ugyanakkor szolgáltathat némi támpontot. A krónikakompozíció legutóbbi magyar kiadásának jegyzeteit készítő Veszprémy László arra hívta fel a figyelmet, hogy az archaikus névalak miatt érdemes fontolóra venni, hogy a nevet már egy korai szerkesztés is tartalmazhatta.²³ A 14. századi krónikakompozíció viszont Prágai Cosmas történeti művétől²⁴ eltérő alakban őrizte meg Svatopluk nevét. Melich János hívta fel a figyelmet arra, hogy a krónikában megőrzött *Sentepolug* névalak a 9–10. század fordulóján használt, a magyar nyelv által átvett tulajdonnév, amely még a 12. század során is ebben a formában volt ismert Magyarországon.²⁵ Ez utóbbi megállapítás egyúttal azt is jelentheti, hogy nem feltétlenül kell e rejtélyes személyben a cseh hercegi dinasztia rokonait keresnünk; tehát e nyelvészeti érveléssel alátámasztható mind a Hóman Bálint, mind pedig a Makk Ferenc által képviselt álláspont.

A fentebb röviden ismertetett szakirodalmi álláspontok fényében véleményünk szerint nem eldönthető, hogy pontosan kire is vonatkozhat a krónika által csehek vezérének

²¹ A magyar történetírás kezdetét tárgyaló munkák könyvtárnyi mennyisége miatt e helyütt a teljesség igénye nélkül csak a legfontosabb írásokat említjük: Hóman B.: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum*, Gerics József: *Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezérendjének problémái*. Bp., 1961. (Értekezések a történeti tudományok köréből ú. s. 22.), Kristó Gyula: *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig*. Bp., 1994. (Irodalomtörténeti füzetek 135.), Szovák Kornél – Veszprémy László: *Krónikák, Legendák, Intelmek*. Utószó. In: SRH II. 753–754., Kristó Gyula: *Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Bp., 2003. 28–40., Thoroczkay Gábor: *A magyar krónikairódalom kezdetei*. In: Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely (szerk.): *Aktualitások a magyar középkorkutatásban*. Pécs, 2010. 23–31, Thoroczkay Gábor: *A magyarországi legendairódalom és történetírás a 14. század közepéig*. In: Uő: *Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák*. Bp., 2016. 184–208.

²² Szovák Kornél: Utószó. In: *Képes krónika*, 244–245. Vö. Thoroczkay G.: *A magyarországi legendairódalom*, 194–196.

²³ *Képes krónika*, 205., 524. jegyzet.

²⁴ Bertold Bretholz (ed.): *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*. In: MGH SS rer. Germ. N. S. II. Berlin, 1923. A prágai krónikás munkájában Svatopluk neve a következő alakokban szerepel: Zuatopluk, Zvatoplic, Zuatoplic, Zwatopluk, Zu(w)atoplik (lib. 2. c. 43. 148. 'h' jelzet); Zuatoplyk, Suatopluc, Suatopoli(y)k (lib. 3. c. 9. 170. „a” jelzet); Zuatoplik, Zuatopluck, Zuatopluc, Suatopoi(y)k (lib. 3. c. 15. 178. 'i' jelzet); Swatopluk (lib. 3. c. 17. 179. „c” jelzet); Suatopluk (lib. 3. c. 17. 181. 'a' jelzet).

²⁵ Melich J.: Svatopluk, 112.

titulált személy: Anasztázia királyné egy közelebbről ismeretlen rokonára, a Salamon mellett kitartó II. Vratislav cseh fejedelem által küldött haderő vezérére utal, esetleg a *dux Ruizorum*mal való megfeleltetés csak félreértés, amely a krónikás tollhibájából ered, ahogyan azt Pauler Gyula vélte?²⁶

Korábban már említettük, hogy Svatopluk neve Salamon és a Béla-fiak konfliktusában minden alkalommal úgy bukkan fel, mint a Přemyslida dinasztia egyik tagja. Mindez bizonyosan nem véletlen, hiszen ismert, hogy az Árpádokat és a cseh hercegi dinasztiát rokoni kapcsolat fűzte össze. Következésképpen a magyar uralkodóháznak és ezáltal a névtelen krónikásnak pontos képe lehetett a Přemyslidák különböző ágainak tagjairól, különösképpen a morvaországi rokonokról. Annak ellenére, hogy a fentiekben ismertetett kronológiai szempontok miatt Svatopluk nem vehetett részt a mogyoródi ütközetben, nézetünk szerint mégis lehetséges, hogy a 122. és a 140. fejezetben valóban I. Ottó olmützi részfejedelem fiáról van szó, ám Svatopluk neve az Álmos-ági királyok uralkodására tehető, későbbi betoldások eredményeképpen okoz fejtörést a kutatásnak.

A mogyoródi csatában résztvevő felek szövetségi rendszerének megrajzolásakor a magyar történetírás helyesen hívta fel a figyelmet a dinasztiák közötti házassági kapcsolatokra. Salamon birodalmi segítségét, illetve a Géza és László hercegek mellett álló morva segédc csapatok jelenlétét a szembenálló felek dinasztikus összeköttetéseire szokás visszavezetni.²⁷ Némi problémát az a Salamon-párti cseh kontingens okoz, amelyről a krónika számol be. A kutatók többsége ezt azzal magyarázza, hogy II. Vratislav sógora volt a magyar királynak, ahogyan erről Prágai Cosmas történeti munkája is megemlékezett.²⁸ Mivel azonban a csata idején András király leánya, Adelheid már nem volt az élők sorában, a legújabb kutatások szerint a dinasztikus házasságok nem kötelezték a feleket örökös hűségre, ez legfeljebb csak addig tartott, amíg mindkét fél életben volt.²⁹ Esetünkben ez könnyen alátámasztható a krónikakompozíció 101. fejezetében foglaltakkal, amely a Vág völgyének és Trencsén környékének cseh és morva dúlásáról számol be 1067 során,³⁰ éppenséggel Salamon országlásának idején. Az ellentét feloldására, első sorban a lengyel és cseh szakirodalmi munkákra³¹ támaszkodva megjelent az az elkép-

²⁶ Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. I–II. Bp., 1899. 412., 152. jegyzet.

²⁷ Koszta L.: A hradištei bencés monostor 410–412.

²⁸ Bretholz, B. (ed.): *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, 107. (lib. 2. c. 16.): „Forte fuit huic regi unica gnata, nomine Adleyta, iam thoro maritali tempestiva, valde formosa et multis procis nimium spes invidiosa. Hanc hospes ut vidit misere adamavit, quod rex bonus non recusavit, atque post dies matrimonio sibi eam copulavit.” Vö. Wertner Mór: *Az Árpádok családi története*. Nagybecskerek, 1892. 123–128.

²⁹ Hedwig Röckelein: *Heiraten – ein Instrument hochmittelalterlicher Politik*. In: Andreas Ranft (Hrsg.): *Der Hoftag in Quedlinburg 973. Von den historischen Wurzeln zum Neuen Europa*. Berlin, 2006. 114., 134.

³⁰ Domanovszky, A. (ed.): *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*. 365. (c. 101.): „Interim autem Bohemi superbia inflati irruerunt versus urbem Trenchen et magnam predam hominum et ceterorum animalium rapientes abduxerunt.”

³¹ Włodzimierz Dworzaczek: *Genealogia*. Warszawa, 1959. tabl. 81, 84, Barbara Krzemińska: *Konala se roku 1060 polską vyprava na Hradec u Opavy? (Z politických počátku Vratislava II.) Folia*

zelés, amely szerint Eufémia nem I. Bélának, hanem testvérének, I. Andrásnak a leánya volt. A magyar kutatók nagy többsége azonban nem osztotta ezeket a vélekedéseket. Kivételt képez Vajay Szabolcs 1999. évi tanulmánya, amely kiállt Eufémia András királytól való származása mellett.³² A Salamon és a Béla-fiak dinasztikus konfliktusának fényében nézetünk szerint ugyanakkor inkább a Wertner Mór³³ óta ismert Eufémia-genealógia tűnik megalapozottnak, hiszen az Ottó herceg és Eufémia közötti frigy éppen a Béla-ágnak állhatott érdekében.³⁴

Legutóbb Bagi Dániel hívta fel a figyelmet arra, hogy a krónikakompozíció lapjain a 140. fejezetben újra feltűnő Svatopluk nem véletlenül került a magyar krónikás hagyomány homlokterébe. A pécsi professzor arra is rámutatott, hogy az ezt megelőző 139. *caput* bizonyosan későbbi keletkezésű.³⁵ Igen valószínűnek tűnik továbbá, hogy a 140. fejezet, amely Szent László király utolsó, csehországi hadi eseményeiről számol be,³⁶ valójában Könyves Kálmán egyik haditettével azonosítható. A mogyoródi csatát követő *caput* és az előbb említett fejezetek egyezést mutatnak abban is, hogy az Árpádokkal rokon Přemyslida-ág rokoni kapcsolatait rosszul tünteti fel a krónika. A fentiekben utaltunk rá: Cosmas alapján tudjuk, hogy Svatopluk Ottó herceg és Eufémia fia volt. A 14. századi krónikakompozíció 140. fejezete viszont némileg megváltoztatta a herceg családi viszonyait, ugyanis az Árpádok csehországi hadjárata kapcsán felbukkanó Konrád Ottó fiaként tűnik fel a forrásban,³⁷ aki valójában a bátyja volt a hercegnek.³⁸ Korábban Veszprémy László is arra a következtetésre jutott, hogy a nevezett krónikahely kompi-

historica Bohemica, 2 (1980) 111., Kazimierz Jasiński: *Rodowód pierwszych Piastów*. Poznań, 2004. 151., 21. jegyzet.

³² Vajay Szabolcs: Még egy királynénk ...? I. Endre első felesége. *Turul*, 72 (1999) 17–23. Legutóbb Font Márta lengyel szakirodalmi vélekedésekre alapozva hasonló álláspontra helyezkedett. Font Márta: I. András és Bölcs Jaroszlav. *Világtörténet*, 37 (2015) 4. 618., illetve Font Márta: A Kijevi Rusz és nyugati szomszédai. In: Bárány Attila – Pósn László (szerk.): *Európa és Magyarország Szent László korában*. Debrecen, 2017. 170.

³³ Wertner M.: *Az Árpádok családi története*, 167–169.

³⁴ Báling P.: András, Béla és Eufémia, 155–161.

³⁵ Bagi Dániel: Szent László csehországi hadjárata a 14. századi krónikakompozíció 140. fejezetében. In: Pósn László – Veszprémy László (szerk.): *Elfeledett háborúk. Középkori csaták és várostromok*, 6–16. század. Bp., 2016. 162–163.

³⁶ A magyar krónika mellett Szent László király legendája szintén megemlékezett a kérdéses csehországi hadjáratról, a későbbi keletkezésű legenda viszont a szentté avatást megelőzően átszerkesztett krónikaszöveget használta fel. Thoroczkay G.: A magyarországi legendairodalom 192. A legendában viszont a krónikakompozíciótól eltérően nem szerepel Svatopluk neve. Vö. Emma Bartoniek (ed.): *Legenda Sancti Ladislai regis*. In: SRH II. 521–522. (c. 7.): „Sed antequam in Ungariam convenirent, pius rex urgente regni sui necessitate contra Bohemos in expeditionem profectus est, ubi reformatam cum honore suo pace, dum iam regredi cogitaret, egritudine repentina correptus, viribus corporis cepit omnino destitui, convocatisque regni principibus indicavit dissolutionem sui corporis imminere.”

³⁷ ÍF 1050–1116. 412. 1801. jegyzet. Vö. Bagi D.: Szent László csehországi hadjárata, 164–165.

³⁸ Bretholz, B. (ed.): *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, 82 (lib. 2. c. 1.): „Fuit autem primogenitus nomine Zpitigneu, secundus natu Wratizlau, tercius stemmate Conradus, quartus genitura Iaromir, quintus et ultimus Otto pulcherrimus.”

láció jegyeit viseli magán, ugyanis a fejezet összeállítója Szent László uralkodásának a szempontjából kevésbé fontos részeket elhagyva összesűrítette az események menetét, ennek bizonyítéka Svatopluk nevének szerepeltetése.³⁹ Természetesen a rossz genealógiai adatok és az események időrendi felcserélése még nem magyarázza meg, hogy miként kerülhetett a Szent László király halálakor is még kiskorú Svatopluk a történetbe. Nézetünk szerint mindehhez közelebbről is meg kell vizsgálnunk a Přemyslidák dinasztikus konfliktusait, amelybe a Morvaországgal szomszédos területek uralkodói is bekapcsolódtak. Prágai Cosmas leírásából ismert, hogy II. Vratislav cseh király több alkalommal is összetűzésbe keveredett első feleségétől, Adelheidtől született fiával, II. Břetislavval. Vratislav szövetségesként öccsét, Konrádot vette maga mellé, és utódául is őt jelölte, e döntését pedig az országnagyokkal is elfogadtatta.⁴⁰ Konrád csakis ennek köszönhetette, hogy 1092 során sikerült elfoglalnia a prágai trónt, bár csak nyolc hónapig tartó rövid uralkodás jutott neki osztályrészül. Konrád halála után II. Břetislavnak végül sikerült atyjának örökébe lépnie. Később, 1099 folyamán a Brnóban regnáló morvaországi rokonai – Konrád gyermekei, Litold és Oldřich – ellen fordult, elűzte unokaöccseit, majd féltestvérét, Bořivojt helyezte a tartomány élére.⁴¹ A következő évben Břetislav merénylet áldozata lett, Bořivoj pedig IV. Henrik császártól hűbérként vehette csak át a Prága feletti főhatalmat, azonban unokaöccsei, az elűzött morvaországi részfejedelmek visszatértek, és egy 25 éven át tartó zűrzavaros időszak vette kezdetét Csehországban.⁴² Bořivoj és Svatopluk továbbá a Lengyelországban III. Bolesław és Zbigniew között lezajló konfliktusba is bekapcsolódott. Cosmas szerint ezután Svatopluk ármánnyal döntötte meg Bořivoj uralmát, melynek következtében 1107-ben végül sikerült a prágai főhatalmat is

³⁹ Veszprémy vélekedése szerint a Konrád – Ottó nevek egy személyre vonatkoznak, mégpedig II. Konrád Ottóra, aki 1189 és 1191 között viselte a cseh hercegi címet. Ennek okát a szerző a krónika 140. fejezetében megjelenő keresztes hadjárat motívummal magyarázza, hiszen a forrás szerint László Konrádot magával akarta vinni a Szentföldre. Mivel kronológiai okok kizárják mind Lászlót, mind I. Konrád szerepeltetését a keresztes hadjáratok során, a kérdéses rész arra a II. Konrádra vonatkozhat, aki a kortársak szerint fel is vette a keresztest, végül azonban politikai okok miatt nem vett részt a Frigyes császár által vezetett hadjáratban. Veszprémy László szerint nem elképzelhetetlen, hogy a forráshely III. Béla halála után íródott, ezáltal II. Andrássra vonatkoztatható. Vö. Veszprémy László: A kerlési (cserhalmi) ütközet forrásproblémája. *Hadtörténelmi közlemények*, 104 (1991) 3. 74–75.

⁴⁰ Bretholz, B. (ed.): *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, 153. (lib 2. c. 46.): „Videns autem rex, quod non posset, uti volebat, iram suam ulcisci in filio nec in eius sequacibus, advocat fratrem suum Cunradum et congregat terre maiores natu atque corroborat omnium sacramento comitum, quo post suum obitum frater eius Conradus obtineat solium ac Boemie ducatum.” Vö. Domanovszky, A. (ed.): *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* 418. (c. 140.): „Sed. ipse quod incepterat, nullo modo dimittebat, misit que nuncium ad Corradum ducem Bohemorum filium Othonis, et petiit ab illo ac precepit, ut secum ultra mare ire pro iniuria Iesu Christi prepararet. [...] Interim cognatus Corradi ducis nomine Sentapolug noctis silentio Pragam veniens, ipsam civitatem cepit.”

⁴¹ II. Břetislav uralkodásához lásd: Josef Žemlička: *Čechy v době knížecí (1034–1198)*. Praha, 1997. 111–113., 124–127. Vö. Bagi Dániel: *Divisio regni. Országmegosztás, trónviszály és dinasztikus történetírás az Árpádok, Piastok és Přemyslidák birodalmában a 11. és a korai 12. században*. Pécs, 2017. 201–202.

⁴² Bagi D.: *Divisio regni*, 289–292.

megkaparintania.⁴³ Az utóbbi eseményeket nem kizárólag Cosmas krónikájából ismerjük, hiszen a híradást Gallus Anonymus történeti munkája is megerősíti. A Névtelen Gall elmondásából továbbá az is kiderül, hogy Svatopluk érdekében III. Bolesław lengyel fejedelem és Könyves Kálmán magyar király hadjáratot vezetett Csehországba.⁴⁴

Nézetünk szerint mind a 122. fejezet, mind a 140. fejezet – tehát a krónikakompozíció Svatoplukról szóló részei – az Álmos-ági királyok uralmának szemszögéből számolnak be az eseményekről. Svatopluk ugyanis minden esetben Szent László király ellenfeleként tűnik fel a történetben, először a mogyoródi síkon, másodszor pedig Konrádnak az ellenlábasaként. Utóbbi esetben a forráshely szerint László éppen a rokona uralmát megdöntő Svatopluk ellenében szállt síkra Konrád érdekeinek védelmében. A magyar krónikában fellelhető genealógiai hiba pedig azoknak a hamisításoknak⁴⁵ a sorát bővíti, amelyek narratív kútfőinkben számtalan esetben kerültek átdolgozásra. Ennek oka abban kereshető, hogy a királyi udvar jól felfogott érdeke volt az aktuálisan regnáló dinasztikus ág felmagasztalása, illetve a riválisok befekettítése. A 14. századi krónikakompozíció genealógiai híradásai tehát néhol igencsak zavarosak.⁴⁶ Érdemes továbbá felidézni, hogy a krónikakutatás részvevői között megegyezés honol arra nézve, hogy a krónikatörzset II. István valamelyik utóda (II. Géza, III. István) alatt bizonyosan folytatták, amelynek során Kálmán király alakját negatív színben tüntették fel.⁴⁷ A magyar historiográfia emellett egy ennél valamivel későbbi, III. Béla korabeli szerkesztéssel is számol, amely Szent László királyt mint alkalmas (*idoneus*) uralkodót ábrázolta.⁴⁸ Ez utóbbi tehát leginkább Szent László korának az uralkodói alkalmasság és törvényesség kettős gondolatát tükrözi, amely a kérdéses legitimitású III. Béla regnálását igyekezett igazolni.⁴⁹ Az Álmos-ági királyok alatt működő kompilátorok működéséhez tehát két elv bizonyosan köthető: egyfelől Kálmán és II. István országlásának és alakjának negatív megítélése, amely abban is testet öltött, hogy „nagy meglepéssel nyugtázta az Álmos-ági krónikás Kálmán és

⁴³ Bretholz, B. (ed.): *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, 185. (lib. 3. c. 19.): „Ergo Borivoy mitis ut agnus regno privatur, et Zuatoplik sevir tigris, ferocior leone intronizatur anno dominice incarnationis MCVII. pridie id. Maii.”

⁴⁴ Karol Maleczyński (ed.): *Galli Anonymi chronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*. In: *Monumenta Poloniae Historica*. Nova series. Vol. 2. Kraków, 1959. 142. (lib. 3. c. 16.): „Numquid non Boleslaus pro Suatopolk Prage ponendo cum rege Ungarorum Colomanno Morauiam intravit.”

⁴⁵ A 14. századi krónikakompozíció és a genealógiai fikciók, hamisítások kapcsán lásd: Veszprémy László: Korhűség és forrásérték a magyar Krónika egyes fejezeteiben. In: Bárány Attila – Szovák Kornél – Dreska Gábor (szerk.): *Arcana Tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. I–II. Bp.–Debrecen, 2014. 809–823.

⁴⁶ Váczy Péter: A Vazul-hagyomány középkori kútfőinkben. (Forráskritikai tanulmány). *Levéltári közlemények*, 18–19 (1940–1941) 304–338., Gerics József: A Tátony nemzetségről. Adalékok egy krónikahely értelmezéséhez. *Történelmi szemle*, 9 (1966) 1–23.

⁴⁷ Mügelni Henrik történeti munkája alapján bizonyos, hogy a krónikakompozíció szövege legalább 1167-ig folytatódott. Thoroczkay G.: A magyarországi legendairódalom, 196., Kristó Gy.: Magyar historiográfia, 37–40.

⁴⁸ Thoroczkay G.: A magyarországi legendairódalom, 197.

⁴⁹ Thoroczkay Gábor: László király szentté avatása. In: Uő: *Ismeretlen Árpád-kor* 119–128.

II. István katonai fiaskóit”.⁵⁰ Másfelől a 12. század utolsó harmadában, „III. Béla udvarában különösen erős érdeklődés és igény mutatkozott a királyi hatalom mibenlétének elméleti megalapozása és uralkodói reprezentációban történő kifejezése iránt.”⁵¹

Nézetünk szerint tehát amennyiben a krónikakompozíció 140. fejezete valóban Kálmán király csehországi hadjáratának állított emléket, akkor a forráshely átdolgozására elsősorban a II. Géza uralkodásának idején keletkezett igényekkel állítható párhuzamba. A forrás egyébként is fukarul bánik a dicsérettel Kálmán sikeres hadjáratainak a bemutatásakor, hiszen a ruszbeli kudarc részletes tárgyalása⁵² mellett csak röviden, egy mondat erejéig szólt Dalmácia hódoltatásáról.⁵³ Fentebb utaltunk rá, hogy Gallus Anonymus elmondása szerint Kálmán is részt vett abban a katonai akcióban, amely során III. Bolesław és a magyar uralkodó Svatoplukot segítette a hatalomba. A kérdéses krónikafejezet tehát vélhetően erről az eseménysorozatról, esetleg az 1108-tól kezdődő magyar, lengyel és cseh háborúkról⁵⁴ számolhatott be – utóbbi ugyanis ténylegesen Svatopluk ellen irányult –, így nem meglepő, hogy a szövegben eredendően szerepelt a cseh herceg neve. A névtelen kompilátor talán valamelyik sikeres katonai akciót tagadta el Kálmántól, hogy aztán a Szent László neve mellett számon tartott dicsőséges hadjáratok sorát bővítse, mégpedig úgy, hogy az Svatopluk ellen irányuljon. Így vált az Álmos-ági királyok számára terhes emlékü Svatopluk a dinasztia ellenfelévé, akit egyben a mogyoródi síkon lezajlott ütközet egyik vezérének is megtettek. A szöveg II. Géza korabeli átdolgozása mellett további érvek is szólnak: Kristó Gyula tanulmányából ismert, hogy az általunk is idézett 1067. évi cseh dúlásról beszámoló 101. krónikafejezet szövegpárhuzamai azt mutatják, hogy a textus valamikor II. Géza uralkodása után keletkezhetett, azonban egy korábbi szöveg hagyomány elemeit is őrzi.⁵⁵ Az is feltételezhető, hogy a krónikakompozícióban megőrzött *Sentepolug* névalak szintén egy korai szerkesztésre utal. Ezt követhette egy III. Béla korabeli átszerkesztés és stilisztikai egységesítés, amely az éppen ebből az időből származó krónikaszöveget hasznosító Szent László legendában is megjelenik.⁵⁶ Az is figyelemre méltó körülmény, hogy a cseh és lengyel források nem említik Szent László utolsó, csehországi hadjáratát.⁵⁷ Cosmas és Gallus Anonymus ugyanakkor részletesen foglalkoznak Svatopluk alakjával, a cseh és lengyel összecsapásokkal, sokszor kiegészítve

⁵⁰ Kristó Gy.: *Magyar historiográfia* I., 40.

⁵¹ Szovák Kornél: Szent László alakja a korai elbeszélő forrásokban. A László-legenda és a Képes Krónika 139. fejezete forrásproblémái. *Századok*, 134 (2000) 1. 119.

⁵² A hadjárat háttéréhez, a PVL (Povesztyvremennih let, Régmúlt idők elbeszélése) és a krónikakompozíció közti összefüggésekhez lásd: Font M.: *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*, 143–146.

⁵³ Domanovszky, A. (ed.): *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* 433. (c. 152.): „Iste Dalmacie regnum occiso suo rege Petro nominato in montibus Petergozdia Hungarie adiunxit.”

⁵⁴ Makk F.: *Magyar külpolitika 896–1196.* 158–159.

⁵⁵ Kristó Gyula: A 101. krónikafejezet szövegpárhuzamai. In: Draskóczy István (szerk.): *Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére.* Bp., 1994. 57–61.

⁵⁶ Vö. 36. jegyzet.

⁵⁷ Vö. Csákó Judit: László a nyugati elbeszélő forrásokban. In: Bárány A. – Pósnán L. (szerk.): *Európa és Magyarország Szent László korában*, 102–116.

egymás értesüléseit. Álláspontunk szerint a krónika Álmos-ági szerkesztésébe ily módon könnyen belesimul Svatopluk alakja, akivel Szent Lászlónak minden alkalommal meggyúlt a baja, és akinek szüksége volt Kálmán segítségére is, hogy a prágai trónra léphessen.

Összegzés

A fentiek figyelembevételével úgy véljük, hogy a 14. századi krónikakompozícióban a *Sentepolug* névalak – a kronológiai ellentmondás ellenére is – valóban I. (Szép) Ottó morva részfejedeleme fiára, Svatopluk hercegre vonatkozik. Mindez természetesen – ismételt hangsúlyozzuk – csak hipotézis, hiszen nem ismerjük pontosan a forráshely keletkezésének körülményeit és idejét. A Magyar Királyság korai történetét bemutató hazai és külföldi forrásokból is csak az derül ki, hogy a magyar narratív hagyomány rossz genealógiai viszonyokat közöl, és bizonyos, hogy Kálmán királynak fontos – noha részleteiben tisztázatlan – szerepe volt abban, hogy Svatopluk végül elfoglalhatta a cseh fejedelmi trónt. A fenti gondolatmenetet inkább vitaindítónak szánjuk, és szeretnénk felhívni a figyelmet a Svatoplukkal kapcsolatos történeti disputa új aspektusára is. Emellett azt is szükséges kiemelni, hogy az általunk kínált megoldás a források szűkössége és az említett krónikahelyeket övező problémák miatt nem bizonyítható minden kétséget kizáróan, azaz a fentebb ismertetett hipotézisek mellett hasonló közvetett bizonyítékok hozhatók fel továbbra is.

SVATOPLUK AND THE BATTLE OF MOGYORÓD. ASPECTS OF A HISTORIOGRAPHICAL DEBATE

The 14th century Hungarian chronicle redaction preserved the description of the battle of Mogyoród in 1074, which was a crucial confrontation during the struggles between the branches of the Árpád dynasty. The source mentions the allies of the opposing parties, acquired mainly on the basis of marriage. On the side of King Solomon two names emerge on the pages of the chronicle: Markward and a certain Sentepolug. Hungarian historiography has successfully clarified the identity of Markward, the leader of the German forces, who was a member of the Eppenstein dynasty which held great power and influence in Bavaria and Carinthia. However, the identification of Sentepolug is a subject of debate even today: some authors claim that he was the son of Otto the Fair who later became the Prince of Bohemia. Others argue on the basis of analogies and contemporary sources from the Holy Roman Empire that he was the leader of the royal guard. There are some who believe that the mention of Sentepolug / Svatopluk is merely an error since his genealogy suggests that either he was not even born or was just an infant when the battle took place. According to Gallus Anonymus, the Hungarian king Coloman played a significant role in Svatopluk's ascension to the ducal throne of Prague. My opinion is that – even though this is just a hypothesis – during the rule of Géza II, when the chronicle was presumably recompiled, Coloman's name was replaced by that of his predecessor, and the role of Svatopluk was altered as well. The Bohemian prince became the enemy of King Ladislaus in chapters 122 and 140, since his name could be linked to King Coloman and since he waged numerous wars against Hungary in the early 12th century. It is well known that Álmos and his son, Béla II – the forefathers of the Hungarian Kings after the death of Stephen II – were blinded by Coloman. Therefore the successful campaign against Bohemia was presented as a military action of King Ladislaus.

Keywords: Svatopluk, Ladislaus, Coloman, 14th century Hungarian Chronicle Redaction

*Hajózás, tengeri konfliktusok és információáramlás Jean le Bel krónikájában**

Bevezetés

A SZAKIRODALOMBAN ELFOGADOTT nézet, hogy a középkori lovagi értékrend első sorban a szárazföldi haditetteket ismerte el, és a tengeri hadviselésben aratott sikereknek kisebb volt a presztízse.¹ Jean le Bel liège-i krónikás maga is lovagi életmódot folytatott, és a nemesség gondolkodásmódját képviselte. Művében több leírás is erről tanúskodik:² a lovagi tornákon a békeidőben is egymással gyakran élet-halál harcot vívó kardforgatók dicsőítése volt az elsődleges. Ugyanakkor az angol íjászokkal – tehát az alacsonyabb társadalmi rétegből kikerülő harcosokkal – szemben a lovagság és a késő lovagkor krónikásai rendszerint ellenszenvvel viseltettek.³ A modern történettudomány Jean le Belt leginkább saját társadalmi rétegének történetírójaként tartja számon, hiszen krónikájában főként a lovagi hőstettek bemutatása és a háború idealizálása kerül előtérbe. Bár liège-i kanonok lévén maga is egyházi ember volt, mégis van rá példa, hogy apátságok lerombolását és apácák megerőszakolását csupán azzal magyarázza, hogy a háborúban az ilyen jellegű veszteségek elkerülhetetlenek.⁴ Mivel ő is részt vett hadjáratban, így a fegyveres konfliktusoknak nem kizárólag az idealizált, lovagi irodalomban is megjelenő formáját ismerte, hanem annak veszteségeit, a lovagi és keresztény ideálokkal nehezen összeegyeztethető oldalát is.

* Köszönet illeti Csernus Sándort, aki értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

¹ Norman Longmate: *Defending the Island: From Caesar to the Armada*. London, 1989. 273.

² Nigel Bryant (trans.): *The True Chronicles of Jean le Bel, 1290–1360*. Woodbridge, 2011. (A továbbiakban: TTCoJIB) 4.

³ Az angol lovagság, illetve krónikások esetében ez kevésbé lehet igaz, hiszen a hosszúíjászok fontos szerepet töltöttek be az angol hadászatban.

⁴ „Es deux bous de celle bonne ville avoit moult grandes abbayes et moult riches, l’une de noirs moynes et l’autre de noires dames, qui sont et doivent estre toutes gentilles femmes, vix par compte et par nombre, XL converses à demie prébende, lesquelles furent violées, et furent les abbayes presque toutes arses avecques grande partie de la ville. A celle ville fut gaagnié grand trésor qui onques ne vint à clarté, ce poeut chascun sçavoir, et y furent faiz moult grands dommages qui ne firent nul proffit; maiz ce sont fait d’aventure de guerre, si les convient passer et sy y furent sauvez, et retenus...” – Jules Viard – Eugène Déprez (ed.): *Chronique de Jean le Bel*. I–II. Paris, 1904–1905. (A továbbiakban: CdJIB) II. 83.

Jean le Bel kiterjedt információs hálózattal rendelkezett, a szakirodalom jól tájékozott krónikásként tartja számon. Udvertartásában parancsba adta szolgálóinak, hogy a városba érkező – feltehetőleg a korszak nagyobb eseményeit is megélő vagy szemlélő – utazókat hívják meg asztalához, tehát komoly anyagi forrásokat áldozott az információszerzésre.⁵ A történetíró Jean de Hainaut kérésére kezdte el írni művét. Ez fontos tényező a mű vizsgálatakor, hiszen a megrendelő közeli kapcsolatban állt az angol udvarral. Jean de Hainaut Guillaume de Hainaut flamand gróf fiatalabb testvére,⁶ III. Edward angol király feleségének, Philippe de Hainaut-nak a nagybátyja volt. Jean le Bel francia nyelven írta krónikáját, francia nyelvterületen élt, ugyanakkor művében jól érezhető az angol uralkodó iránti szimpátia és a személyéhez való kötődés. Munkájában kritikus, leírásainak egyes elemeire gyakran ő maga is magyarázatot ad.⁷ Saját bevallása szerint törekszik a történesek pontos megörökítésére, csak olyan eseményekről ír, amelyet személyesen ő vagy az egyik forrása látott.⁸

Bár keveset tudunk Jean le Bel életéről, de ezek az adatok több szempontból is fontosak a krónikaelemzésben. A történetíró liège-i patríciuscsaládba született 1290 körül, 1315-től a Saint-Lambert katedrális kanonokja volt. Krónikájában 1326-tól 1361-ig beszéli el az eseményeket. A mű 1352 és 1361 között született.⁹ A szerző élete jelentős részét Liège-ben töltötte, az egyetlen ismert utazása az volt, amikor elkísérte Jean de Hainaut-t III. Edward 1327-es skótok elleni hadjáratába.¹⁰ Az út hatással lehetett a krónikás tengerrel kapcsolatos leírásaira is, hiszen legalább kétszer biztosan átkelt a La Manche csatornán, megtapasztalva a szigetországba való átutazás körülményeit. Figyelemre méltó az is, hogy noha Jean le Bel nyilván maga is látott hajókat, krónikájában nem tér ki a különböző hajótípusokra, még a korszak két alapvető hajótípusát, a nagy testű, magas oldalfalú vitorlást és a jobbra evezővel hajtott gályát sem különbözteti meg.¹¹ A St. albansi¹² szerzetes, Thomas Walsingham például, aki a *Chronica Maiora* című munkájában 1376 és

⁵ Diana B. Tyson: Jean le Bel: Portrait of a Chronicler. *Journal of Medieval History*, 12 (1986) 316.

⁶ TTCoJIB 1., 2. jegyzet.

⁷ Jó példa erre, amikor elmondja, hogy III. Edwardra miért hivatkozik gyakran „nemes Edward királyként” (le roy d’Angleterre le noble roy Edowart), míg fő ellenségére csak „Fülöp francia királyként” (le roy Philippe de France). A forrásban a Plantagenet uralkodó azzal érdemelte ki a jelzőt, hogy szerette embereit, megvédte földjét és vagyonát áldozta népéért, míg ellenfele hagyta országát feldúltni, miközben ő Párizs kényelmét élvezte és rossz tanácsokat fogadott meg országa klerikusaitól és előljáróitól. CdJIB II. 65.

⁸ TTCoJIB 9, 22.

⁹ Az 1–39. fejezetek (1326–1340) 1352 márciusa és 1356 márciusa között, a 40–102. fejezetek 1358-ban, a 103–109. fejezetek 1359 és 1361 között íródhattak. Tyson, D. B.: Jean le Bel, 315–316.

¹⁰ Tyson, D. B.: Jean le Bel, 316.

¹¹ Jean le Bel korában a gálya a Mediterráneumtól északra már egy jól ismert hajótípus lehetett. A 13. századtól kezdve a Gibraltáron egyre gyakrabban haladtak át a Fölközi-tengeren főként gályákat használó itáliai városállamok hajói, továbbá már 1276-ban I. Edward elrendelte Bayonne lakosainak, hogy építsenek 24 gályát. J. T. Tinniswood: English Galleys, 1272–1377. *The Mariner’s Mirror*, 35 (1949) 276.

¹² St. Albans – földrajzi fekvéséből is adódóan – ugyanakkor átlagon felüli információs hálózattal rendelkezett, az apátság történetírói tehát tájékozottabbak lehettek, mint kortársaik.

1422 között tárgyalja az eseményeket,¹³ feltételezhetően egyszer sem hagyta el a sziget-országot, mégis több hajótípust is megnevez.¹⁴

Arról, hogy a szárazföldi hadviselésben meghatározó lovagi gondolkodásmód a szerző világról alkotott képének az egyik legmeghatározóbb eleme, munkájában több leírás is tanúskodik (például a lovagi tornák iránti fokozott érdeklődés). A lovagi hadviselés értékrendjében a tengeren aratott győzelmeknek köztudottan kisebb presztízse volt, hiszen sok fontos eleme – például a lovagi erények, az egyéni lovagi hősiesség, a megadás és a kiváltás lehetősége – kevésbé érvényesülhetett. Mégis arányaiban sok tengerrel kapcsolatos részlettel találkozhatunk Le Bel munkájában. A krónikás ritkán használ földrajzi neveket, személyekre – a korszak szokásai szerint – leginkább az általuk betöltött hivatal szerint (*prévôt des marchands*,¹⁵ *roi de France* stb.) utal, általában kerül a tulajdonneveket.¹⁶ Ennek ellenére a kalózkodásból élő személyeket mégis gyakran megnevezi (például Marant, Maistrel,¹⁷ Barbevaire¹⁸).

Az alábbiakban megkísérlem bemutatni, hogy Jean le Bel milyen módon és kiktől szerezhetett híreket a korszak eseményeiről. A krónikaelemzésben lényegesnek tartom megvizsgálni, hogy milyen információtorzulások esetében feltételezhetünk szándékossgot a krónikairó részéről a hírek hiányos mivolta és az esetleges bizonytalanságok miatt, valamint ezeknek a lehetséges okait is igyekszem feltárni. Számomra szintén kérdésként merült fel a krónika olvasásakor az is, hogy a történetíró miért csak ritkán tett különbséget a hajók típusai között.

Konfliktusok nyílt vízen és a partok mentén – Egy sokak által látott tengeri csata: Écluse

Értelemszerűen kevesebb fegyveres konfliktust tudunk megnevezni a tengeren, mint a szárazföldön. Az információ szűkösebb mivolta, valamint a viszonyítási pontok hiánya egyaránt meghatározó tényező abban, hogy mind a kortársak, mind pedig a mai történészek kevesebb összecsapást nevesítettek. Az elbeszélő forrásokat olvasva ugyanakkor szembesülhetünk a nyílt vízen zajló – földrajzi névhez nem kapcsolt – harcok sokaságával, ám ezekben gyakran csak néhány hajó vett részt. Jean le Bel munkája alapján is kitétnék, hogy a százéves háború katonai szempontból leginkább aktív szakaszában –

¹³ A történetíró munkásságára és életére vonatkozóan lásd: David Preest (transl.): *The Chronica maiora of Thomas Walsingham, 1376–1422*. (With introd. and notes by James G. Clark.) Woodbridge [etc.], 2005. (A továbbiakban: TCmoTW) 4–10.

¹⁴ Angol nyelven: TCmoTW 46, 415. Latin nyelven: *Thomae Walsingham, Quondam Monachi S. Albani Historia Anglicana*. (Ed. Henry Thomas Riley.) I–II. London, 1863–1864. I. 342., II. 316.

¹⁵ CdJIB II. 249.

¹⁶ TCoJIB 11.

¹⁷ CdJIB II. 112.

¹⁸ CdJIB I. 152.

hadműveletektől függetlenül – még télen is jellemző volt a fosztogatás a tengeren és a partok mentén.¹⁹ Annak, hogy jelentős méretű hajóhadak között miért csak ritkán került sor összecsapásra, több oka lehet. A nagy flották, amelyek rendszerint az expedíciós seregeket szállítottak, általában sok kisméretű hajóból álltak, ami sebezhetővé tette őket,²⁰ így lehetőség szerint a támadók igyekeztek nem harcba bocsátkozni, hanem minél előbb partra szállni. Az egyes hatalmak, elsősorban az angolok és a franciák, valamint a La Manche déli partján fekvő bretagne-i hercegség és a flandriai grófság tengeri haderejének mértéke nagyságrendileg különbözött egy-egy időszakban, így a gyengébb fél nem kockáztatta meg az összecsapást és hajói elvesztését. Úgy tűnik, a felek ritkán rendelkeztek elegendő információval egymás terveit illetően. A széljárás kiszámíthatatlansága pedig gyakran a legkörültekintőbb előkészületek ellenére is rögtönzésre készíthette a védekezőt és a támadót egyaránt, így a hajóhadak elkerülték egymást.

Más azonban a helyzet akkor, amikor a szakirodalom által kiemelt jelentőségű tengeri csatákra vonatkozóan tehetünk észrevételeket. Az écluse-i (1340), a winchelsea-i (1350) és a La Rochelle-i (1372) ütközetek nevüket egyaránt a legközelebbi kikötővel rendelkező városról kapták. Ezek az akár több száz hajót is felvonultató fegyveres harci cselekmények a partok közelében zajlottak. A nyílt tengeren, a szárazföldtől messze történt konfliktusok leírása esetében sokkal zártabb jellegű információval dolgozhattak a történétírók. Az ilyen harcokban nem volt jelen pártatlan szemtanú, általában mindenkinek részt kellett vennie az összecsapásban, a vesztes fél emberei pedig rendszerint kivétel nélkül meghaltak. Ennek eredményeképpen a történétírókhoz kevesebb, még inkább szubjektív álláspontra épülő, gyakran csak a győztesektől érkező hír juthatott csak el.

Ezzel szemben a partközeli történések esetében az információ áramlásának a tere nyitottabbá válik. Jean le Bel is megjegyzi, hogy az écluse-i összecsapás látható volt a partról is,²¹ tehát olyan szemlélőtől is szerezhetett információkat a csatáról, aki abban nem vett részt. Több ezer ember volt jelen mindkét oldalon, a szárazföld közel volt, tehát bizonyos, hogy mindkét félnek maradtak túlélői. Köztudott volt, hogy III. Edward maga is az angol flottával tartott, tehát a korabeli emberek is biztosra vehették, hogy a királyt több, hozzá közel álló lovag is kíséri.

Jean le Bel részt vett az 1327-es skóciai hadjáratban, de legtöbbször szülővárosában tartózkodott, mint említettem. Noha nem utazott sokat, az ugyancsak elképzelhető, hogy látogatta a közeli lovagi tornákat.²² Ezek mind alkalmat nyújtottak arra, hogy több – akár a harci eseményeket is irányító – előkelő lovagot közvetlenül, de legalább név szerint is megismerjen. Ez azért is kézenfekvő következtetés, mert az Écluse-nél zajlott csatában nagy számban voltak jelen a korábbi skóciai hadjáratok veteránjai is,²³ akikkel a króni-

¹⁹ TTCoJIB 83.

²⁰ J. W. Sherborne: *The Hundred Years' War. The English Navy: Shipping and Manpower, 1369–1389. Past & Present*, 37 (1967) 170.

²¹ TTCoJIB 86.

²² Tyson, D. B.: *Jean le Bel*, 316.

²³ Charles D. Stanton: *Medieval Maritime Warfare*. Barnsley, 2015. 263.

kás talán azóta is kapcsolatban állt. Bárány Attila is kiemeli az angol arisztokrácia száz-éves háborúban való részvételét tárgyaló tanulmányában, hogy III. Edward az 1330-as években gyakorlatilag új vezető elitet emelt fel a régi mellé, és főleg olyanokat helyezett magas pozícióba, akik részt vettek a skót hadjáratokban.²⁴ Így okkal feltételezhető, hogy a krónikásnak személyes kapcsolatai, ismerősei is voltak a társadalmi hierarchiában később magasra emelkedő lovagok között.

A hajóknak nyílt vízen rendszerint kellő terület áll rendelkezésükre a manőverezésre. Egy túlerőben lévő hajóhad többnyire megkísérelte bekeríteni a kisebb flottával rendelkező ellenséget, így gyakorlatilag az összes résztvevő egyidejűleg harcolt, vagy próbálta kihasználni a széljárást és előnyös pozícióba kerülni. Az écluse-i csata esetében azonban a francia flotta egy körülbelül 5 km széles öbölben várta az angolokat. A franciák a területről a Cadzand szigete képezte akadály miatt csak III. Edwardot legyőzve juthattak volna ki, illetve északon egy szűkebb szoroson keresztül, ami fokozottan veszélyes lehetett, főleg erős szél idején.²⁵ A két fél hajóhada több sorban állt fel a keskeny kikötő-bejárat miatt, így egyik oldal sem tudta egyszerre bevetni az összes hajóját. Ebből arra következtethetünk, hogy a közelharcra specializálódott lovagok és nehézpáncélt viselő katonák – különösen az első hajósor mögött tartózkodók – hosszú ideig a konfliktus alakulásának csupán tétlen szemlélői voltak, várva, mikor avatkozhatnak be. Valószínűleg így alaposabban megfigyelhették az események menetét, mint azok, akik egyéb tevékenységeket is végeztek. Az alacsonyabb fedélzetű hajókon evezni kellett, a harci gépeket²⁶ már nagy távolságból lehetett használni, valamint az íjászok minden bizonynyal a konfliktus egészének ideje alatt igyekeztek meggyengíteni a másik fél haderejét.²⁷ Ugyanakkor jelen esetben voltak olyan szemlélők is, akik a tengeren várakoztak, és lehetőség szerint igyekeztek elkerülni a csatát. Az angol sereggel több nemes hölgy is utazott azzal a céllal, hogy a királynéval találkozzanak Ghentben. III. Edward a védelmükre 300 fegyveres katonát²⁸ – és Jean Froissart szerint további 500 íjászt²⁹ – utasított.³⁰ A király minden bizonnyal igyekezett kivonni ezeket a hajókat a harcból, ezért valószínűleg a

²⁴ Bárány Attila: The Participation of the English Aristocracy in the First Phase of the Hundred Years' War, 1337–1360. *Hungarian Journal of English and American Studies (HJEAS)*, 3 (1997) 214–216.

²⁵ A várakozás és a szél eredményeképpen a franciák arra kényszerültek, hogy a korábban sorfalként összekötött hajók között lévő láncot levegyék. Azok ugyanis túlzottan összetorlódtak, és nem maradt elegendő helyük. Nicholas Harris Nicolas meglátása szerint bár a tengeri csata a tengeri taktikák alkalmazása szempontjából nem mutat új elemet, a fényviszonyok és a széljárás kihasználásának mégis egy igen jó példája. Jonathan Sumption: *The Hundred Years War. I. Trial by Battle*. London, 1990. 325., Nicholas Harris Nicolas: *A History of the Royal Navy from the Earliest Times to the Wars of the French Revolution*. II. London, 1847. 66.

²⁶ Nyíl- és követgépeket (ballista, springald) használtak a csatában. Stanton, C. D.: *Medieval Maritime Warfare*, 266.

²⁷ Stanton, C. D.: *Medieval Maritime Warfare*, 264–266.

²⁸ Man-at-arms.

²⁹ Siméon Luce (ed.): *Chroniques de Jean Froissart*. II. 1340–1342. Paris, 1870. (A továbbiakban: CdJF) 35.

³⁰ Nicolas, N. H.: *A History of the Royal Navy*, II. 51–52.

flottán belül biztonságos pozícióba helyezte őket, így ők az eseményeknek ténylegesen csak a megfigyelői voltak.³¹

Jean le Bel mindkét harcoló féltől szerezhetett információt az Écluse-nél törtétekről. A hírek terjedése szempontjából ugyanakkor lényeges, hogy a francia katonai elit jelentős része nem vett részt az összecsapásban.³² Figyelembe véve a történetíró ismert forrásait, az eseményeket illetően feltehetőleg főként lovagoktól tájékozódott, de a legyőzött oldal nézőpontját jelen esetben valószínűleg inkább alacsonyabb rangú személyektől ismerhette meg.

Az ütközet korai szakaszában a francia – különösen az első sor mögött álló – hajósok eseményekre való rálátását több dolog is gátolhatta. Egyrészt III. Edward délután 3 óra körül indította meg a támadást,³³ amikor a nap állása neki kedvezett, ami így elvakíthatta ellenségeit. Másrészt a francia első sor utolsó hajói már sötétedés után kerültek III. Edward katonáinak a kezére.³⁴ A délutáni nyári nap – helyzetéből kifolyólag – nyilvánvalóan rontotta a franciák, az esti félhomály pedig mindkét fél látási viszonyait. Harmadrészt fontos tényező, hogy a franciák az első sorban helyezték el a legnagyobb hajóikat, mögöttük pedig a kisebbeket.³⁵ Az első vonalban valószínűleg 19 hajó volt,³⁶ ha pedig figyelembe vesszük a francia flotta hozzávetőleges méretét³⁷ és a felállított sorok számát,³⁸ akkor bizonyos, hogy több vízi jármű volt az első mögötti sorokban, tehát a második vonalban nem mindegyik hajó előtt állt egy másik. Ennek ellenére valószínű, hogy a várakozó flotta második és harmadik sorának látóterét valamilyen mértékben az első vonalban felsorakozó nagyobb méretű hajók is gátolták. Az elsőként harcba bocsátkozó járművek fedélzetének nagy részére pedig egyáltalán nem láthattak rá az ott tartózkodó harcosok. Ebből jó okkal következtethetünk arra, hogy az első sor mögötti hajókon kevesebb lehetett a hitelesnek tekinthető szemtanúk száma.

Az écluse-i tengeri konfliktusról szóló hírek viszonylagos sokasága és a szemlélők helyzetének különbözősége azt eredményezheti, hogy a fegyveres konfliktus történéseit illetően a korabeli forrásokban és a mai szakirodalomban is sok a bizonytalanság. Például a csatát követően olyan információk is eljutottak egyes történetírók-

³¹ Ian Mortimer: *The Perfect King. The Life of Edward III, Father of the English Nation*. London, 2008. 174.

³² Andrew Ayton – Philip Preston: *The Battle of Crécy, 1346*. [Conference at Crécy-en-Ponthieu in October 1998.] With additional contributions from Françoise Autrand, Michael Prestwich, Bertrand Schnerb. Woodbridge, 2007. 35., 2. jegyzet.

³³ Henry S. Lucas: John Crabbe: Flemish Pirate, Merchant and Adventurer, *Speculum*, 20 (1945) 347.

³⁴ A francia első sor feltehetőleg 8 óra védekezés után került az angolok kezére. Charles de la Ronciere: *Histoire de la marine française*. I. *Les origines*. Paris, 1899. 451.

³⁵ Sumption, J.: *The Hundred Years War*, I. 326–327.

³⁶ Sumption, J.: *The Hundred Years War*, I. 325.

³⁷ Az angol flotta nagyságrendileg 120–160, a francia hajóhad kb. 200 hajót számlálhatott. Stanton, C. D.: *Medieval Maritime Warfare*, 263.

³⁸ Az újabb munkák szerint valószínűleg három sorban álltak fel a franciák, de vannak olyan művek is, ahol a szerző négyről ír. Lásd még: Stanton, C. D.: *Medieval Maritime Warfare*, 264., Sumption, J.: *The Hundred Years War*, I. 325., Nicolas, N. H.: *A History of the Royal Navy*, 52.

hoz³⁹ – és így több modern munkába, például Charles D. Stanton tengeri hadviselés⁴⁰ és Ian Mortimer III. Edward életével foglalkozó monográfiájába⁴¹ is –, hogy III. Edward combját súlyosan megsebesítette egy lándzsa vagy egy számszerűlövédék. Ez nehezen elképzelhető annak fényében, hogy még az uralkodó maga sem számolt be efféle sérülésről a legidősebb fiának a csata után négy nappal írott levelében.⁴²

Jean le Bel a konfliktusról szóló leírásban egyszer sem említi meg az íjászok szerepét. Érdemes elgondolkodni azon, hogy miért hagyja őket figyelmen kívül, hiszen Jean Froissart, aki köztudottan felhasználta a liège-i krónikás művét, részletesen beszámolt elhelyezésükről. Ennek egyik oka az lehet, hogy Froissart később írta meg krónikáját, amikor az íjászok már további győzelmeket arattak a lovagseregek fölött, így jelentőségük a kortársak számára is világosabbá vált. Másrészt a tenger ellenőrzésének a fontossága egyre inkább felértékelődött, így a történetíró szükségesnek érezhette a csata menetének alaposabb bemutatását. Froissart-nak több forrása volt, további hírekhez juthatott a konfliktusról, valamint le Bel munkáját is felhasználta. Le Bel nagyobb figyelmet szentelt III. Edward és néhány nemese tetteinek, noha tényleges cselekedeteket nem közöl, csupán megemlíti, hogy bátran küzdöttek, ezzel is buzdítva a többi harcost.⁴³

A leírásban lévő hangsúlyeltolódásra magyarázat lehet a forrás szerzőjének az íjászokhoz való viszonya és a róluk kialakított képe is. Az 1327-es skót hadjárat előtt York utcáin a lovagokat kísérő hainaut-i közrendű katonák és az angol íjászok között tettelegességig fajuló konfliktus alakult ki, ahol Jean le Bel is nagy veszélyben volt.⁴⁴ Krónikáján keresztül érződik, hogy emiatt egész szigetországbéli tartózkodása alatt tartott az angol közrendűektől, különösképpen az íjásztól. Befolyásolhatták őt e téren is a lovagi eszmék, melyek a hadviselésben a lovagságnak kiemelkedő, a közrendűekből álló katonaságnak pedig azokkal össze nem egyeztethető megítélését eredményezték. Érdekes párhuzam-

³⁹ Például Raphael Holinshed is felveti a lehetőségét annak, hogy az uralkodó megsérülhetett a combjánál. *Holinshed's Chronicles of England, Scotland, and Ireland*. II. *England*. London, 1807. 615.

⁴⁰ Stanton, C. D.: *Medieval Maritime Warfare*, 266.

⁴¹ Mortimer, I.: *The Perfect King*, 176.

⁴² Nicolas, N. H.: *A History of the Royal Navy*, 58. A hercegnek írt levelet lásd: Uo., 61–62.

⁴³ „Maiz le roy Edowart se maintint sy vassaument, et faisoit de si grands proesses de son propre corps que il resbaudissoit et donnoit cuer à tous les aultres, siques par la proesse de luy, et du conte Derby, et de messire Watier de Manny, qui très bien s'y porta, aussy firent plusieurs aultres que je ne sçay nommer, et par la grâce de Dieu principalement, les François, Normans, Gascons, Bretons, Genevoys furent au desrain mors, noyez et desconfitz, et petit en eschappa.” – CdJlB I. 179.

⁴⁴ A konfliktust a hainaut-i lovagokat kísérő közrendűek és az angol íjászok között egy kockajáték váltotta ki. A harcnak végül több száz halottja lett, Jean le Bel leírásában hangsúlyt fektet az íjaktól kapott halálos sebekre, valamint a folyamatosan érkező hírekre, miszerint meg akarják ölni őket az angolok. TTCoJlB 4, 36–37. „Mais, tantost aprez disner, commença ung grand hustin entre les garchons des Haynuiers et les archiers d'Angleterre...” „Du trait y eust aucuns des nostres navrés jusques à la mort, et au derrenier les archiers furent desconfits, et y en eust bien mors, que là en la place que aux champs, iiie et xvi, qui tous estoient de l'evesque de Lincolle.” „...car ilz sçavoient bien vi^m Angles assemblez en une ville qui nous vendroient tous tuer et murdrir par nuit ou par jour, et ne trouverroient nos gens personne de par le roy ne son conseil qui les osast aider ne secourir.” CdJlB I. 43–45.

ba állítani az 1340-es écluse-i és az 1346-os crécyi csata leírását.⁴⁵ Az 1340-ben történt összecsapásról szóló epizódot a krónikás 1352 és 1356 tavasza között írhatta, miután a lovagi harcmódot követő francia sereg egyszer már megsemmisítő vereséget szenvedett az angoloktól Crécynél. A krónikás az összecsapás leírásakor az angol íjászok nyílzáporának hatékonyságára és a rohamozó franciák szervezetlenségére helyezi a hangsúlyt, a lovagok nevei szinte csak az áldozatok felsorolásánál szerepelnek. Feltehetően az 1350-es évekre már egyre inkább világossá vált a kortársak számára az íjászok értéke a hadászatban, ami fontos eleme lehetett ennek a Jean le Belnél is megjelenő a hangsúlyeltolódásnak.

A történetíró az 1346-os fegyveres konfliktus bemutatásához felhasznált adatokat személyesen Jean de Hainaut-tól és lovagjaitól hallotta.⁴⁶ Jean le Bel a crécyi csatáról olyan információkkal rendelkezett, amelyek valóságtartalmában nem kételkedett. Feltehetőleg ezért az esemény bemutatásánál kevesebb részletet kellett a saját elképzelései alapján kiegészítenie – szemben az écluse-i tengeri konfliktus minden bizonnyal töredékes, számára kevésbé megbízható híreivel –, így hangsúly került az íjászok hatékonyságára a tényyszerűség érdekében. A történetíró Écluse esetében szintén jól informált lehetett, de forrásait valószínűleg nem tartotta annyira megbízhatónak, mint Jean de Hainaut-ét és lovagjait. Elképzelhető, hogy az íjászok eredményességét nehezen tudta összeegyeztetni a szárazföldhöz köthető lovagi hadviselés addig kevésbé megkérdőjelezett dominanciájával. Lehetséges, hogy a krónikás a számára bizonytalan részleteket tartalmazó epizódok bemutatásakor – például az écluse-i csata esetében – szándékosan nem írt az íjászok jelentőségéről, és inkább az uralkodó és nemeseinek a szerepét domborította ki. Ezáltal művében nagyobb hangsúlyt tudott fektetni a lovagi erények szerint elfogadott küzdelem –például a közelharc – kiemelésére.

III. Edward hajója francia szolgálatban – a *Christopher*

Jean le Bel munkáját olvasva ritkán találkozunk a hajók neveivel vagy típusaiknak megkülönböztetésével. Ahogyan már fentebb jeleztem, a történetíró több hajót is látott, ennek ellenére csak ritkán nevezte meg vagy csoportosította azokat, holott sajátosságaik harcértékük szempontjából is jelentősek. Az écluse-i csatában például a franciák komoly hátrányba kerültek, miután az angolok elfoglalták az első sorban lévő hajókat, hiszen azok magas fedélzete miatt a későbbiekben III. Edward serege már a magaslati előnyt is élvezte a kisebb francia hajókkal szemben. A nagyrészt evezőkkel hajtott hajótípus viszont lényegesen gyorsabb volt, nem véletlen, hogy a francia flottából kizárólag gályák tudtak elmenekülni.⁴⁷

⁴⁵ A crécyi csata leírása a 72. fejezetben található, tehát a részlet valószínűleg 1358 folyamán íródott. Bővebb információért lásd a 9. jegyzetet.

⁴⁶ TTCoJIB 181.

⁴⁷ Barbanera gályáival elmenekült, valószínűleg miután a francia első sor veresége már biztosnak tűnt. Stanton, C. D.: *Medieval Maritime Warfare*, 266.

Érdekes, hogy az *écluse*-i ütközet leírása kapcsán Jean le Bel és a művét felhasználó Jean Froissart⁴⁸ egyaránt megnevezi a *Christopher* hajót, de az uralkodó nevét viselő *Cog Edwardot*, vagy III. Edward zászlóshajóját; a *Cog Thomast* viszont nem. Graham Cushway kutatásai alapján kiderül, hogy a *Christopher* és a *Cog Edward* 240 tun⁴⁹ szállítókapacitással rendelkezhetett, a *Cog Thomas* pedig a 280-at is elérhette.⁵⁰ A korabeliek – valószínűleg szemmérték alapján – is közel ugyanakkorának értékelték ezeket a hajókat, ez kiderül III. Edward fiának írt leveléből is, amelyben a király említést tesz arról, hogy az angolok visszaszerezték a *Christophert*, továbbá 3–4 közel azonos méretű tengeri járművet.⁵¹

Több oka is lehet annak, hogy a fentebb említett krónikások és az angol uralkodó is egyaránt a *Christophert* nevezik meg, holott szállítókapacitását tekintve valószínűleg több ehhez hasonló hajó is részt vehetett az *écluse*-i ütközetben. Jean le Bel a fegyveres konfliktus leírásában a „*la grosse nave*” kifejezést használja a *Christopher* bemutatásakor.⁵² A történetíró a hajó egyik fő tulajdonságaként is érthette a 'nagy hajó' szókapcsolatot, ugyanakkor elképzelhető, hogy a hajótípus megnevezéseként használta. Jean Froissart leírásában is többször szerepel a „*le grand vaisseau*” a *Christofle* név mellett,⁵³ így az utóbbi lehetőség valószínűbb. Az angol szakirodalomban és a hajókról készült összeírásokban létezik *ship* és *great ship* a különböző típusok között. Bár ezek az elnevezések kifejezik azt is, hogy nagyobb méretű hajókról van szó, valószínűleg a *great ship*nek tartott járművek fizikai méretükön kívül más szempontból is kiemelkedőek voltak.⁵⁴ A *Cog Edward* és a *Cog Thomas* esetében már a nevükben is megjelenik egy hajó kategória neve, így kézenfekvő ebből következtetni a típusukra is. A három hajó szállításra használatos úrtartalmának összehasonlításából jól látszik, hogy a *great ship* hajótípus elnevezése nem kizárólagosan az adott hajók szállítókapacitásától függött.

Abban, hogy melyik hajót tartották nagy hajónak és melyiket csupán karakknak, bárkának vagy koggénak, valószínűleg közrejátszott a járműveknek a harcokban való stratégiai jelentősége is, amit a hajók alakján kívül több más tényező is befolyásolt. A tengeri

⁴⁸ Froissart: *Chronicles*. (Selected, translated, and edited by Geoffrey Brereton.) London, 1978. 62–63.

⁴⁹ A későközépkori angol hajók szállítókapacitásának felmérésére a Bordeaux wine tunt (bordeaux-i boroshordó) vagy tunnage-t szokás használni. Egy bordeaux-i boroshordó 252 gallon bornak felel meg. Ian Friel: *Henry V's Navy. The Sea-Road to Agincourt and Conquest, 1413–1422*. Stroud, 2015. 9.

⁵⁰ Graham Cushway: *Edward III and the War at Sea. The English Navy, 1327–1377*. Woodbridge–Rochester, 2011. 227–228.

⁵¹ Nicolas, N. H.: *A History of the Royal Navy*, 61–62.

⁵² CdJIB I. 179.

⁵³ A *Christopher* ilyen kontextusokban fordul elő az *écluse*-i csata leírásakor: „...et conquis Christofle, son grant vaissiel ...” „Et ordonnèrent Christofle, le grant vaissiel ...” „Là fu Christofles, cilz grans vaissiaus ...” „... Christofle, ce biel et grant vaissiel” CdJF II. 35–37.

⁵⁴ Több ilyen példával találkozunk a későbbiekben V. Henrik flottáját vizsgálva is. Egy karakk vagy bárka méretét tekintve akár meg is haladhatja egy *great ship* szállítókapacitását. A *Trinity Royal great ship* típusú hajó 500–540 tun teherbírású jármű lehetett, míg a *George* karakk 600, igaz, utóbbinak a feltételezett legénysége valószínűleg csak fele az előbbiének. Friel, I.: *Henry V's Navy*, 166., 176.

hadviselésben – a szárazföldihez hasonlóan – a létszámon kívül a magasabban fekvő pozíciók birtoklása (jelen esetben a magas építés) komoly előnyt jelentett. A kereskedőtől elkobzott hajókat ezért egy emelvénnyel látták el, amiket a fedélzetre építettek. Ezeket az építményeket rendszerint uralkodói utasítás szerint egy-egy hadjáratra, időszakosan helyezték a járművekre, a 15. századtól kezdve váltak a nagyobb hajók állandó részeivé.⁵⁵ A hajótípusok elnevezésének⁵⁶ folyamatos változásai⁵⁷ és a hajók rendszeres átépítésének a gyakorlata miatt nincsenek éles határvonalak sem a kereskedőhajók és a hadihajók, sem pedig a legtöbb hajóra használt megjelölés között.

A *Christopher*, a *Cog Thomas* és a *Cog Edward* egyaránt fontos stratégiai szereplők lehettek az écluse-i csatában. Jean le Bel egy korábbi esemény kapcsán már megemlíti a *Christophert*⁵⁸ – szintén több jeles, de nem megnevezett hajó egyikeként –, amikor 1338-ban harcok eredményeképpen az a franciák kezére került egy kikötőben.⁵⁹ A krónika meglátása szerint ez különösen feldühítette az angolokat,⁶⁰ a szakirodalom pedig az esetet az uralkodó személyes megalázásaként értékeli, ugyanis a hajó III. Edward tulajdonában volt.⁶¹ A *Christopherről* köztudott lehetett, hogy III. Edward birtokában volt, és ilyen formában az eltulajdonítását a legtöbb angol sértésként élhette meg. Lehetséges, hogy a franciák is tisztában voltak a *Christopher* szimbolikus jelentőségével, ezért is helyezték csatasoruk első vonalának közepére a korábban zsákmányolt hajót, így emlékeztetve az angol uralkodó alattvalóit a korábbi fosztogatásokra.

Jean le Bel Louis de La Cerda francia admirális⁶² Redon kikötője felé menekülésének leírásakor kiemeli az egyik hajót, amit *ling*nek nevez.⁶³ Nigel Bryant, a krónika angol nyelvű kiadója arra a következtetésre jut, hogy a *ling* valószínűleg a *lougre*, egy régi breton szó félreolvasásának az eredménye. Ő maga a hajót az angol *lugger*rel azonosítja. Az adott hajó egy kisméretű helyi jármű lehetett, amely bár az összes menekülő utaztatására nem volt a legmegfelelőbb, de gyorsaságának köszönhetően az admirális elmenekült

⁵⁵ Jill Eddison: *Medieval Pirates. Pirates, Raiders and Privateers, 1204–1453*. Stroud, 2013. 44.

⁵⁶ Például J. W. Sherborne is felhívja rá a figyelmet, hogy valószínűleg a korabeli emberek is bizonytalanok voltak a bárka és a balingerek megkülönböztetésében. J. W. Sherborne: *English Barges and Balingers of the Late Fourteenth Century. The Mariner's Mirror*, 63 (1977) 111.

⁵⁷ Susan Rose: *Digs and Documents: Gaps in our Knowledge of Medieval Shipping. The Mariner's Mirror*, 97 (2011) 68–69.

⁵⁸ „Le roy de France fist durement renforcer son armée sur mer, dont messire Hues Kyrès estoit mareschal et gouverneur, avecques ung marinier que on appelloit Barbevaire, et firent plusieurs envayes et escharmuches sur les Anglois, et souvent perdirent et gaignerrent de belles naves que le roy d'Angleterre avoit fait faire par grand devis, entre lesquelles en y avoit une que on appelloit Cristofle, et d'autres plusieurs plaines de laines et d'autres marchandises que le roy envoyoit par deçà, dont les François furent moult joyeux et en firent très grande feste à grandes parolles, et tant en furent les Anglois plus courouchiez.” CdJlB I. 169–170.

⁵⁹ Cushway, G.: *Edward III and the War at Sea*, 227.

⁶⁰ TTCoJlB 83.

⁶¹ Cushway, G.: *Edward III and the War at Sea*, 227.

⁶² IX. Lajos (1226–1270) dédunokája. TTCoJlB 115., 2. jegyzet.

⁶³ TTCoJlB 140., 1. jegyzet.

vele.⁶⁴ A krónikás az esemény bemutatásának egy egész fejezetet szentel, amiben több helységnevet is megemlít,⁶⁵ tehát minden bizonnyal bőséges információkkal rendelkezett az eseményekről.⁶⁶ Lehetséges, hogy Jean le Bel ebben az esetben részletesebb leírásokkal rendelkezett a hajóról, és így hitelesnek értékelte a hajókatégória használatát az elbeszélésben. Elképzelhető az is, hogy forrásai között volt olyan személy is – jelen esetben egy breton – aki tudatosan használta a kifejezést. Ezek szerint Le Bel a különböző részeket másoktól hallhatta, és feltehetőleg nem voltak olyan ismeretei, hogy hajóelnevezések tekintetében harmonizálja a krónika szövegét.

Tenger és toposzok – Szél és isteni akarat

Jean le Bel munkájában több tengerrel kapcsolatos leírásnál találkozhatunk különböző toposzokkal. Ezek közül az egyik leggyakoribb, amikor a történetíró a szelet és a viharokat Isten által elrendelt sorsszerűségként mutatja be. Az egyes elbeszélések esetében – valószínűleg szándékosan – torzítja azok valóságtartalmát. Talán a legszembetűnőbb ilyen jellegű tengerrel kapcsolatos történet II. Edward fogságba eséséről szól. Az angol király néhány emberével kis csónakokkal próbált Walesbe menekülni. Az uralkodó és kísérete kilenc napon át próbált elmenekülni, de a szél folyamatosan visszafújta őket, így a királyné embereinek látóterében maradtak. Végül elfogták őket a tengeren, majd Bristol városába vezették őket. A krónikás olyan történetet mutat be, amiben a szelet az isteni akarral azonosítja.⁶⁷ A valóságban azonban Lancaster grófja nyílt területen, Llantrisant közelében, a víztől távolabb ejtette fogságba II. Edwardot.⁶⁸

Elbeszélését érdemes párhuzamba állítani Izabella királyné és Edward herceg Angliába való utazásának részletével, mely a szél megjelenését ugyancsak isteni beavatkozásként értelmezi. A szigetországba tartó flotta nagy viharba keveredett, aminek eredményeként a szél elfújta a hajókat, azonban a királyné seregének végül komolyabb veszteségek nélkül sikerült partra szállnia. Ezt a történetíró csodaként értelmezi.⁶⁹ Mindkét leírásban egyaránt kulcsfontosságú szerepe van az isteni akaratnak. Az elbeszélések ilyen jellegű – isteni akarral és tengeri viharral egybekötött – drámai keretbe foglalása nem egyedi jelenség a középkori krónikairódalomban, például Thomas Walsinghamnál is megjelenik a sikertelen francia inváziók bemutatásakor.⁷⁰ A tenger és a szél mindig is az

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Például: port de Garlande, port de Campreli, Campecornetin stb. CdJIB I. 325–333.

⁶⁶ A nemes egyetlen hajón menekült, nyilván az összes üldözőjének a figyelme erre összpontosult, egészen addig, ameddig el nem tűnt a látóterükből, így azt jól megfigyelhették. A történetírónak valószínűleg több leírás alapján csupán egyetlen – másikkal nem összetéveszthető – hajót kellett bemutatnia.

⁶⁷ TCoJIB, 30.

⁶⁸ Mortimer, I.: *The Perfect King*, 50.

⁶⁹ TCoJIB 27–28.

⁷⁰ Walsingham leírását lásd: TCmoTW 244.

isteni akarat megnyilvánulásának a kedvelt területe volt és maradt az irodalmi és a történeti alkotások szerzői körében. A Brit-szigetek esetében pedig a toposz alkalmazása – a földrajzi meghatározottság okán – talán még gyakoribb is, mint máshol.

Összegzés

A tanulmány egyes konklúziói más-más irányba mutatnak, amelyek további kutatások alapját képezhetik, de a felmerülő kérdéseket és a lehetséges magyarázatokat fontosnak tartom kiemelni. Jean le Bel krónikájának jelentősége a mai történettudományban némiképpen alulértékelt, hiszen sok esetben az ő munkájára is nagyban alapozó Jean Froissart részletesebb leírást közöl egy-egy eseményről. Jean le Belnél rendre megjelentek és egyaránt számottevő tényezők voltak a korszak lovagi viselkedésmintái. Elbeszéléseit befolyásolták a saját tapasztalatai, tartalmát pedig – mint a tenger megjelenésének esetében látjuk – rendre, de egyenetlenül gazdagították a hozzá érkező hírek. A krónikás legtöbb forrását nem ismerhetjük meg, hiszen nincsenek adatok arról, hogy kikkel beszélgetett a skót hadjárat ideje vagy a meglátogatott lovagi tornák alatt. Nem tudhatjuk meg, hogy milyen gyakran találkozott Jean de Hainaut-val, akitől a korszak főbb diplomáciai kérdéseiről, az angol udvar belső ügyeiről és egy-egy csatáról is részletes beszámolókat hallhatott. Figyelembe véve, hogy a flamand gróf testvére kérte fel Jean le Belt a krónika megírására, feltételezhetően ő maga is igyekezett minél több információt eljuttatni a történetíróhoz.

Jean le Bel a háború első évtizedeinek történéseit valószínűleg nehezen tudta összeegyeztetni saját ideáljaival, annak ellenére, hogy ő és ura egyaránt az akkor folyamatosan győzelmeket arató III. Edward oldalán állt. A crécyi csatáról számára hiteles személyektől hallott részleteket, akiktől közeli képet kaphatott arról, hogy az általa sokra tartott lovagi hadviselés hogyan szenvedett vereséget az angol íjászokkal szemben. Mivel a forrásaitól hallott információkat feltehetően nem kérdőjelezte meg, így a történetíró kötelességének érezhette az íjászok szerepének kihangsúlyozását – személyes ellenszenve ellenére – a konfliktus élethű bemutatásának érdekében. Jean le Belt a hitelességre való törekvés igényével összefüggésben az is befolyásolhatta, hogy a híreket urától hallotta, aki a krónika megírására is felkérte. Az écluse-i csata elbeszéléséhez minden bizonnyal az ütközetet különböző helyről, más helyzetből és nézőpontból szemlélő emberek elbeszéléseire támaszkodhatott. Ezek közül a csatornák közül ugyanakkor bizonyosan egyik sem lehetett számára olyan autentikus, mint Jean de Hainaut-é és lovagjaié. Nehezen elképzelhető, hogy a történetíró ne hallott volna az íjászok kulcsfontosságú szerepéről az 1340-ben történt tengeri konfliktus kapcsán. Lehetséges, hogy Jean le Bel szándékosan nem írt róluk, és inkább az uralkodó és néhány nemesének hősiességére helyezte a hangsúlyt. Jean le Bel munkájában a tengeri hadszíntér másodlagosnak számított, ehhez hozzájárult az is, hogy ő maga is a lovagi viselkedésmintákat tartotta a konfliktusok rendezéséhez ideális alapnak, amelyek a szárazföldi harcokban tudtak igazán kibontakozni.

Az écluse-i és a crécyi csata bemutatásában ugyanakkor megfigyelhető egy óvatos változás, amely kapcsán az íjások harcban betöltött szerepére már hangsúly kerül a szárazföldi összecsapás leírásakor. Froissart munkájában ezzel szemben az écluse-i konfliktusról szóló elbeszélésben azzal szembesülhetünk, hogy a tengeri hadszíntér már valamelyest felértékelődött, noha továbbra is másodlagos maradt.

A különböző hajók típusainak megnevezésére vagy tulajdonságaik bemutatására Jean le Bel munkájában ritkán találunk példát. Természetesen ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy a krónikás nem ismerte ezeket fogalmi kategóriákat, főleg miután maga is utazott a tengeren. A megkülönböztetés csekély mivoltára kézenfekvő magyarázat lehet az, hogy a forrás szerzője maga is tisztában volt az egyes típusok közötti határok gyakran elmosódó jellegével, ezért a pontatlanságok elkerülése érdekében nem kísérelte meg csoportosítani őket. Felmerülhetne az a lehetőség is, hogy a történetíró evidenciaként kezelte a hajók ismeretét. De akkor miért nem tartotta fontosnak olyan stratégiai tényezők megemlégtetését, mint a magas oldalfalú hajókon utazó katonák helyzeti előnye egy-egy fegyveres konfliktusban? A magasabb pontok birtoklása ugyanis mind a szárazföldi, mind a tengeri hadviselésben nagy előnyhöz juttatja a harcosokat.

A *ling* terminust minden bizonnyal azért használta a krónikájában, mert bőséges információval rendelkezett a tárgyalt hajóról, vagy forrása beszámolójában így szerepelt az adott hajótípus. Louis de La Cerda menekülésének leírásához a történetíróhoz meglehetősen sok információ juthatott el, ezt jól mutatja az is, hogy egy egész fejezetet szentelt az epizód bemutatásának. A több forrás oka az lehet, hogy sokan követtek egyetlen hajót, tehát minden üldöző célja egyetlen tengeri jármű megszerzése volt, ami így a figyelmük középpontjában lehetett.

A *Christopher* kiemelt szerepeltetése a többi nagyméretű hajóhoz viszonyítva bizonyosan nem csak szállítókapacitásának és harci értékének köszönhető. III. Edward leveleiből és a modern szakirodalomból is kiderül, hogy az Écluse-nél folyt csatában mindkét oldalon voltak legalább akkora, vagy nagyobb belső úrtartalommal rendelkező járművek, mint a *Christopher*. A hajónak nagy jelentőségű zsákmányként szimbolikus jelentősége is lehetett. Azzal, hogy első soruk közepére helyezték a *Christophert*, a franciák célja valószínűleg a zavarkeltés lehetett, hiszen az angolok szégyenként élhették meg III. Edward tulajdonának korábbi elvesztését. Ezzel a lépéssel ugyanakkor azt is megkockáztatták, hogy a hajó látványa feltűzeli az angolokat annak visszaszerzésére.

A krónikást elsősorban a szárazföldi harcokban jeleskedő lovagok megmozdulásai foglalkoztatták, de figyelmét mégiscsak megragadta a tenger és annak kiszámíthatatlansága, érdeklődése ráirányult a tengeren zajló eseményekre is, és több szempontból is kezdte felismerni a fontosságukat.⁷¹

⁷¹ Erre utal II. Edward menekülésének bemutatása, de ide sorolhatjuk Walter Mauny tengeren való vesztéglésének leírását is, miközben Bretagne-i Johanna várta megérkezését. (Az elbeszélést lásd: TTCoJIB 129–130.). Jean le Bel tengerrel kapcsolatos elbeszélésében II. Edward menekülése és Edward herceg Angliába való érkezése azt a hatást kelti, mintha ő maga is siettetné III. Edward trónra lépését.

NAVIGATION, NAVAL CONFLICTS AND INFORMATION FLOW IN THE CHRONICLE OF JEAN LE BEL

In this paper I analyse narratives of Jean Le Bel related to naval conflicts and navigation, focusing especially on the possible sources of the chronicler, how he arranged them in his accounts and in which cases we are to assume conscious additions and omissions. It is widely accepted that medieval chivalric values mainly concentrated on victories won on land. Triumphs achieved at sea were less prestigious. We have fewer sources on conflicts fought on water because of the special nature of the information. Jean le Bel lived his life as a knight; he believed in the ideals of the nobility and chivalry as we can see in many of his narratives. However, in the chronicle there are several accounts written about events that happened at sea. It is obvious that he was interested in affairs which took place near the coastline and on open water. He travelled to England, and so personally experienced the circumstances of navigation and crossing the Channel. According to his own statement he tried to be as accurate as he could in order to tell the readers the truth. However, he differentiates less among the types of ships than other well informed chroniclers who did not even board a ship. Sometimes he added extra elements to his narratives, often giving them new meaning.

Keywords: Jean le Bel, historical narrative, information flow, navigation, naval conflicts, Écluse

*A Német Lovagrend szerepe a 13. század első felének keresztes hadjárataiban**

Bevezetés

A LOVAGRENDEK TÖRTÉNTÉNEK egyik fontos, ha nem a legfontosabb vizsgálati szempontja mindig az volt, hogy a kereszténység ügyét, s ezen belül a keresztes hadjáratok vállalkozásait milyen mértékben voltak képesek támogatni. Dolgozatomban elsősorban azzal szeretnék foglalkozni, hogy a 13. század elején még viszonylag új alapításúnak számító Német Lovagrend milyen pozícióban volt az ötödik keresztes hadjárat (1217–1221) előtt, és milyen fejlődésen ment keresztül az ezt követő időszakban. Mint-hogy a hadjárat egybeesett a Lovagrend rövid magyarországi tartózkodásával (1211–1225), jelen dolgozat eredményeire támaszkodva érdemes lenne a kutatást ezen irányba is kibővíteni. Egy későbbi tanulmány keretei között tervezem a témát azon szempontból is megvizsgálni, hogy a II. András magyar királlyal (1205–1235) megromlott viszony vajon mennyiben volt betudható a Német Lovagrend tekintélynövekedésének, erőforrásai és lehetőségei bővülésének. Végezetül röviden szeretnék kitérni a Lovagrend 13. század első felének más keresztes vállalkozásaiban való részvételére is.

Az ötödik keresztes hadjárat

A negyedik keresztes hadjárat (1202–1204) célt tévesztett vállalkozása után III. Ince pápa (1198–1216) 1213-ban újabb hadjáratot hirdetett meg, de 1216-os halálát követően utódjára, III. Honoriusra (1216–1227) hárult a feladat, hogy a vállalkozást sikerre vigye.¹ Hozzá kell tenni azonban, hogy a kereszt felvételére buzdító első felhívása az Európában dúló belháborúk miatt eleinte válasz nélkül maradt. Ezért 1215-ben a lateráni zsinaton újabb hadjárat indítását határozták el, melyre később II. András magyar király, VI. Babenberg Lipót osztrák herceg (1198–1230) és I. Lajos bajor herceg (1183–1231) jelentkezett.² A ter-

* Köszönet illeti B. Szabó Jánost, aki értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

¹ James Matthew Powell: *Anatomy of a Crusade, 1213–1221*. Philadelphia, 1986. 68–69.

² Powell, M. J.: *Anatomy of a Crusade*, 127.

jedelmi korlátok miatt a hadjárat történéseit csak vázlatosan, a jelentősebb eseményekre koncentrálva kívánom bemutatni.

András és Lipót seregei 1217 augusztusában Spalatóból hajóra szállva keltek át az Adrián. A valamivel korábban útra kelő osztrák, s az őket később követő magyar csapatok az eredeti tervek szerint 1217. szeptember 8-án találkoztak volna újra Cipruson, ahol már a lovagrendek küldöttjei is fogadták volna őket,³ végül azonban a szigetet nem érintve Akkóban szálltak partra.⁴ 1217 novemberében értesítette a pápa Albert reimsi érseket (1207–1218), hogy II. András magyar király, valamint Lipót és Ottó meráni herceg (1204–1234) szerencsésen elérte a jeruzsálemi patriarchátus határát.⁵ 1217 nyarán a keresztes erők már Akkóban gyülekeztek. Első akciójuk a várost fenyegető Tábor-hegy ellen irányult, mely muszlim erők birtokában volt, ezt követően pedig Szidón környéki területeken portyáztak. Miután II. András belpolitikai megfontolások miatt 1218-ban hazatért, a keresztes sereg többi része Egyiptomba hajózott, mivel egy átkaroló hadművelettel szeretnék volna hátba támadni az egyiptomi szultánt. A keresztes flotta a kikötést követően szárazföldön kívánta elfoglalni az észak-egyiptomi Damietta városát, hogy későbbi hadicéljaikhoz hídfőállást szerezzenek.⁶ Noha a megérkezésüket követő partraszállás során csak gyenge ellenállással találkoztak, végül csak hosszas ostrom után, 1219. november 5-én foglalták el a várost. Az erősség elestét megelőzően al-Kamil egyiptomi szultán (1218–1238) felajánlotta a Jeruzsálemi Királyság elveszített területeinek visszaadását (Kerak és Montreal erődjének kivételével) a keresztes sereg visszavonulásának fejében.⁷

Azonban kedvezőbb feltételek, esetleg további területek szerzése érdekében a keresztes sereg vezetői ajánlatát ekkor visszautasították, és a sereg Damiettában maradt, néhány portyázó csapat pedig a környéket fosztogatta, a sereg élelmiszer utánpótlását biztosítandó. A város elfoglalása óriási siker volt, mert a keresztesek rendkívül fontos

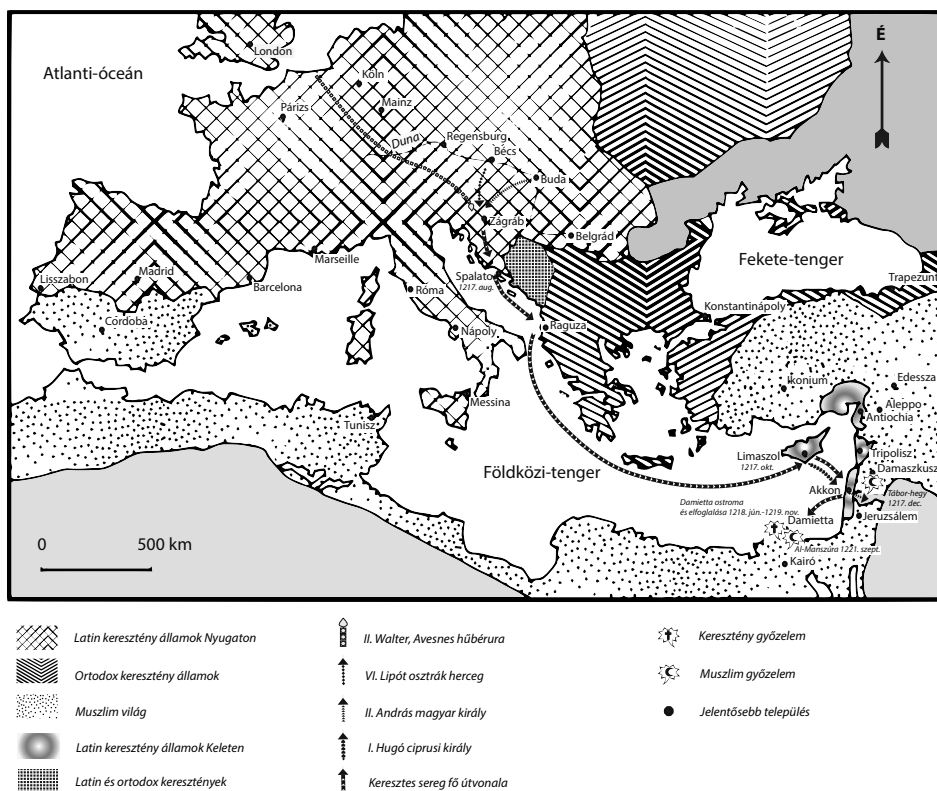
³ August Potthast (ed.): *Regesta pontificum Romanorum inde ab a. post Christum natum MCXCVIII ad a. MCCCIV*. Berlin, 1874–1875. (a továbbiakban: RPR) I. Nr. 5586.

⁴ Veszprémy László: II. András magyar király keresztes hadjárata, 1217–1218. In: Laszlovsky József – Majorossy Judit – Zsengellér József (szerk.): *Magyarország és a keresztes háborúk. Lovagrendek és emlékeik*. Máriabesenyő-Gödöllő, 2006. 102.

⁵ RPR I. Nr. 5622.

⁶ Damietta ekkor virágzó kereskedelmi központnak számított, és a szultánnal kötött korábbi megállapodások értelmében számos itáliai kereskedő is tartózkodott Egyiptomban. Közülük is kiemelkedtek a velenceiek, akik 1208-ban kereskedelmi szerződést kötöttek az alkirályal, 1217-ben pedig már követet is küldtek a szultán udvarába. Mindezek következtében az itáliai városállamok hezitáltak részt venni a számukra gyümölcsöző kilátásokkal kecsegtető észak-egyiptomi terület elleni katonai akcióban. Damietta kiemelkedő jelentőségéről árulkodik, hogy a későbbiekben a szultán Jeruzsálemet is hajlandó lett volna átadni a kereszteseknek a gazdag és stratégiailag fontosabb kereskedőváros visszaszerzése érdekében. Donald J. Kagay – L. J. Andrew Villalon (ed.): *Crusaders, Condottieri, and Cannon. Medieval Warfare in Societies Around the Mediterranean*. Boston-Leiden, 2003. (History of Warfare 13.) 114.

⁷ Utóbbi várak ezenfelül a béke ideje alatt évi adót is fizettek volna a keresztényeknek. „ante captionem Damiete nuntii soldani nobiscum colloquium habuerunt, et omnem terram sanctam nobis reddere voluerunt, preter duo castra, Crac et Muntreal, de quibus etiam proventus annuatim Christianis reddere voluerint, quamdiu pax duraret.” – Joseph Stevenson (ed.): *Chronica de Mailros*. Edinburgh, 1835. 137.

Az ötödik keresztes hadjárat (1217–1221)

hídfőállást szereztek vele Egyiptomban. Ezen felül a hadművelet közvetetten a Szentföld védelméhez is hozzájárult, hiszen azáltal, hogy most már egyenesen Kairó városát fenyegették, az ellenséges erőket is sikerült lekötönniük. A hadvezetés dolgát viszont nehezítette, hogy a résztvevő nemesek többsége csupán egy évig kötelezte el magát a harcokban, így nem lehetett hosszú távú stratégiákat és terveket kidolgozni.

1221 tavaszán, I. Lajos bajor herceg (1183–1231) megérkezésével a hadvezetés a Nílus mentén délre való haladás mellett döntött Kairó irányába. A keresztes sereg ugyan a Damiettától tizenöt kilométerre, dél-nyugatra fekvő Fariskurnál győzelmet aratott, azonban a Nílus áradásával nem számoltak, mely nem csak előrehaladásukat akadályozta, de a vizenyős környezetben éhség és betegségek is gyötörték a sereget. A természeti elemeken kívül az ellenség folyamatos zaklatásaival is meg kellett birkóznuk, miközben a Níluson járőröző egyiptomi hadihajók miatt utánpótlási vonalaiktól is el voltak vágva. Mindezen nehézségektől kényszerítve 1221. augusztus 29-én a keresztesek serege megadta magát. Ezt a szultán csak az ellenséges sereg vezéreinek túsul adása és Damietta

visszaszolgáltatása fejében volt hajlandó elfogadni, mely feltételeket a keresztesek végül teljesítették is.⁸

A Német Lovagrend helyzete a 13. század elején és szerepe a hadjáratban

Az ebben az időben új alapításának számító Német Lovagrend rendkívül aktív szerepet vállalt a hadjáratban. Ahogy a későbbiekben majd látni fogjuk, a Lovagrend a vállalkozás során komoly tekintélyt szerzett magának, ami meghatározó szerepet játszott gyors megerősödésében, ezenkívül pedig későbbi politikáját, közvetett módon pedig akár a magyar királlyal való viszonyát is befolyásolhatta.

A keresztes hadjárat előtt a rend viszonylag fiatal és kicsi intézmény volt, és elsődleges feladatának a Szentföldre érkező zarándokok védelmét tekintette. Peter von Dusburg porosz krónikás művében úgy jellemezte a rendet Hermann von Salza nagymesterré (1210–1239) választása idején, mint ami „tíz és nem több felfegyverzett lovagtestvér kiállítására volt képes.”⁹ Ez a rend alapítása utáni tizenkettedik évre vonatkozó becslés egybevág Türoszi Vilmos beszámolójával, aki a Templomos Lovagrend alapítása utáni kilencedik évről tudósítva mindössze kilenc lovagról tett említést.¹⁰ Ahogyan az 1129-es troyes-i zsinat és Clairvaux-i Szent Bernát népszerűsítő tevékenysége felhívta a figyelmet a templomosokra,¹¹ úgy tette híressé a Német Lovagrendet Hermann von Salza diplomáciai, és a teuton lovagok katonai szerepvállalása az ötödik keresztes hadjárat idején.¹² Ez a fajta tekintélynövekedés főként a hadjárat idején történt eseményeknek tudható be, mert úgy tűnik, hogy az expedíció előkészítésében nem töltöttek be jelentős szerepet. A vállalkozás kapcsán ugyanis csak 1217-ben említik őket először, amikor Hermann von Salza nagymestert a keresztesek további vezetői mellett találjuk az első, Akkóban összeülő főtanácsban. (Erre egyébként a magyar király, II. András sátrában került sor.)¹³ Ezt követően a teutonok részt vettek a templomosok Haifától és Akkótól délre fekvő, Atlit

⁸ Oliveri scholastici historia Damiatina. In: Hermann Hoogeweg (ed.): *Die Schriften des Kölner Domscholasters, späteren Bischofs von Paderborn und Kardinalbischofs von S. Sabina Oliverus*. Tübingen, 1894. 276.

⁹ „posset habere in armis paratos decem fratres milites et non plures” – Peter von Dusburg: *Chronicon Terrae Prussiae* In: Ernst Strehlke – Theodor Hirsch – Max Töppen (Hrsg.): *Scriptores Rerum Prussicarum I–V*. Leipzig, 1861–1874. I. 21.

¹⁰ „Cumque iam annis novem in eo fuissent proposito, non nisi novem erant, extunc vero cepit eorum numerus augeri et possessiones multiplicari” – Guillaume de Tyr: *Chronique*. (Éd. crit. par R. B. C. Huygens.) I–II. Tvrnholti, 1986. (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis 63–63a) I. 554.

¹¹ *S. Bernardi opera*. Vol. III *Tractatus et opuscula*. Ad fidem codicum recensuerunt J. Leclercq – H. M. Rochais. Romae, 1963. 213–224.

¹² Nicholas Morton: *The Teutonic Knights in the Holy Land, 1190–1291*. Woodbridge [etc.], 2009. 32.

¹³ L'estoire de Eracles empeure et la conquete de la terre d'Outremer. In: *Recueil des historiens des croisades. Historiens occidentaux*. I–V. Paris, 1844–1895. II. 322–323.

nevű erődjének (más néven *Castrum Peregrinorum*) építésében.¹⁴ Nagy szerepet vállaltak továbbá a Damietta körüli harcokban, és többször ki is tüntették magukat. Több helyen is utalnak rá a források, hogy egyéb haditetteik mellett megvédték a kereszties sereg táboránál bajba kerülő templomosokat,¹⁵ továbbá 1219. augusztus 29-én megtámadtak egy Damietta közelében fekvő muszlim tábor is,¹⁶ ezenkívül pedig egy portyán is részt vettek.¹⁷ További, az elfoglalt városban keltezett oklevelek is tanúsítják vitézségüket: 1220 márciusában kiadott tanúsítványában I. (Brienne-i) János jeruzsálemi király igazolta, hogy Hermann von Salza a teuton lovagok által Damiettában elfoglalt kincsek felét átadta a királynak.¹⁸ Ebből az következik, hogy a zsákmány másik fele a Lovagrendet gazdagította.¹⁹ Nyilvánvalóan vitézségükkel is kitűnhettek a harcokban, ha ilyen vagyont megtarthatnak a maguk számára. Hasonló bőkezűséggel találkozhatunk Lipót osztrák herceg Szentföldről való távozása alkalmával, midőn a Német Lovagrend részére hatezer márka arany értékű birtokot juttatott, a templomosok új várának építésére pedig további ötvenezeret különített el.²⁰

Ezek az adatok egybevágóan a korabeli résztvevők visszaemlékezéseivel, melyek tanúsítják a Német Lovagrend kiemelkedő szerepét és hadi érdemeit a hadjárat során.²¹ A

¹⁴ Wilhelmus Wattenbach (ed.): *Annales Sancti Rudberti Salisburgenses*. In: MGH SS Bd. 9. Hannover, 1851. 780., Georgius Waitz (ed.): *Chronica regia coloniensis*. In: MGH SS rer. Germ. Bd. 18. Hannover, 1880. 243–244.

¹⁵ „Domus Teutonicorum et comites alique milites de diversis nationibus videntes Templi militiam in periculo constitutam festinanter per exitus sibi contrapositos tulerunt auxilium” – Oliveri scholastici historia Damiatina, 210.

¹⁶ Oswaldus Holder-Egger (ed.): Alberti Milioli notarii Regini Liber de temporibus et aetatibus et Cronica imperatorum. In: MGH SS Bd. 31. Hannover, 1903. 490.

¹⁷ Oliveri scholastici historia Damiatina, 252.

¹⁸ „Ego Iohannes, Dei gratia Latinorum Ierusalem rex decimus, notum facio [...] quod, cum frater Hermandus, magister, et fratres domus hospitalis Sancte Marie Teutonicorum Ierusalem, michi reddidissent medietatem ex lucro quod ex acquisitione civitatis Damiete receperant et habuerant, promisi et concessi predictis magistro et fratribus quod redditio illa nec ipsis nec michi aliquod preiudicium posset generare [...]” – Ernest Leroux (ed.): *Archives de l'Orient latin*. I–II. Paris, 1881–1884. II., Documents, 166.

¹⁹ A hadizsákmány elosztása mindig kényes feladat volt, különösen, ha egy gazdag város kifosztásáról volt szó. A hadviselés íratlan szabályai szerint a zsákmány legértékesebb részei a fővezért (esetünkben I. János jeruzsálemi királyt) illették, s ő dönthetett ezek sorsa felől.

²⁰ „domui Teutonicorum sex milia marcarum argenti vel amplius ad comparandum predium creditur contulisse et castro Templariorum novo quinquaginta marcas auri.” – Oliveri scholastici historia Damiatina, 207.

²¹ Swedervon Dingede, a hadjáratban résztvevő németalföldi lovag hazájában fekvő földbirtokokat adományozott a teutonoknak, hálából a betegek ápolásáért és a hitetlenek elleni harcban való vitézségükért. Klaas Heeringa – Frans Ketner (ed.): *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*. I–V. Utrecht-Gravenhage, 1920–1959. II. Nr. 668. Továbbá: a mecheloni Walter Berthold birtokot és erődöt adományozott a Lovagrendnek, mivel azok a hadjáraton szerzett sérülései után gondját viselték. Johann Heinrich Hennes (Hrsg.): *Codex diplomaticus Ordinis Sanctae Mariae Theutonicorum*. I–II. Mainz, 1845–1861. II. 31., Paderborni Olivér megemlékezik egy csatában elhunyt német lovagrendi testvéréről, aki a kalózok által megtámadott hajókat védelmezve esett

Lovagrend korlátozott katonai erőforrásait azonban jelentősen megcsapolta a vállalkozás. Pápai privilégiumokból, illetve a krónikás beszámolókból értesülhetünk róla, hogy a fiatal lovagrend veszteségei az ötödik keresztes hadjárat során elég jelentősek voltak, mivel ezeket gyakran említik részvételük következményeként.²² III. Honorius pápa 1221 februárjában felszólította a főpapokat, hogy híveiket buzdítsák a Német Lovagrendnek nyújtandó támogatásra, mert azok a legutóbbi vállalkozáson szörnyű veszteségeket szenvedtek.²³

Hermann von Salza nagymester szerepe az ötödik keresztes hadjáratban

Mindennek ellenére a lovagok legjelentősebb hozzájárulása nem a fegyverek, hanem a diplomácia terén mutatkozott meg. Hermann von Salza nagymester részt vett a legfontosabb tanácskozásokon, amelyek döntöttek a hadjárat menetéről. 1217 decemberében az Akkóban összeülő első haditanácsban is ott találjuk már,²⁴ ezt követően ő volt az (szemben a templomosok és az ispotályosok mesterével), aki támogatta al-Kamil szultán javaslatának elfogadását, mely a sereg Egyiptomból való kivonása fejében visszajuttatta volna a Szentföldet.²⁵ Szintúgy támogatta a végül végzetesnek bizonyuló Nílus mentén való előrehaladást Kairó irányába.²⁶ A Német Lovagrend nagymesterének részvétele ezeken a tanácskozásokon, és az, hogy a krónikások fontosnak tartották megemlíteni a jelenlétét, jól mutatja személyének növekvő jelentőségét. A későbbiekben, a sereg megadását követően, a jeruzsálemi királlyal, a templomosok és az ispotályosok mesterével együtt egyike volt a kiválasztott huszonnégy túsznak, akik zálogul szolgáltak a béke megkötésekor.²⁷ Mivel Hermann csupán kevés emberrel járult hozzá a katonai hadműveletekhez, ezért mind a keresztények, mind a muszlim erők szemében saját egyéni kvalitásai és fontossága miatt lehetett kitüntetett személy, más különben túszként való átadása nem garantálta volna a szerződés betartását. Hermann nagymestersége alatt végig igyekezett mind a pápával, mind pedig a császárral a lehető

el. Oliveri scholastici historia Damiatina, 277. Hermann von Salza jelentést tett Damietta bevételéről és az azt követő zsákmányolásról Leone Brancalone-nak, a Jeruzsálemi Szent Kereszt templom bíborosának, kiemelve a teuton lovagok szerepét. Stevenson, J. (ed.): *Chronica de Mailros*, 135–137.

²² Egy balszerencsésen végződött portya alkalmával a teutonok harminc katonájukat veszítették el, ezenfelül pedig sok fegyverüket és lovukat zsákmányul ejtették a szaracénok. – Alberti Milioli ... *Liber de temporibus*, 490.

²³ „Gravis illa et nimis dolenda ruina, quam dilecti filii fratres hospitalis sancte Marie Theutonicorum Ierosolimitani pro defensione fidei christiane diebus novissimis pertulerunt.” – Ernest Strehlke (Hrsg.): *Tabulae Ordinis Theutonici*. Berlin, 1869. (A továbbiakban: TOT) Nr. 357.

²⁴ *L'estoire de Eracles*, 323.

²⁵ *L'estoire de Eracles*, 342.

²⁶ Henry Richards Luard (ed.): *Matthaei Parisiensis, monachi Sancti Albani, Chronica Majora*. I–VII. London, 1872–1883. III. 69.

²⁷ „Insuper dati sunt obsides viginti quatuor, quos soldanus elegit, legatus, rex Jerusalem, dux Bawarie et tres magistri domorum cum aliis decem et octo.” – Oliveri scholastici historia Damiatina, 276.

legjobb viszonyt ápolni, így gyakran közvetített a felek között, amiért nagy elismerésnek örvendett.²⁸ Fontosságáról árulkodik, hogy később őt és a templomosok mesterét választották ki arra, hogy átadják Damietta városát a szultánnak.²⁹ Ez különösen nehéz feladat volt, és kifinomult diplomáciai érzéket kívánt, mivel ekkor Damiettába új keresztes egységek érkeztek, akik eleinte vonakodtak a várost visszajuttatni al-Kamil kezeibe.³⁰

A Német Lovagrend presztízsnövekedése és okai

Hermann von Salza nagymester az expedícióban vállalt szerepe a kereszteny nyugat és a keresztes sereg közti levelezésből is visszaköszön, mivel több, a sereg vezetése által III. Honoriusnak és II. Frigyes császárnak küldött levélben is ott találjuk a tanúk között.³¹ A nagypolitikában való elismertségét jelzi, hogy a vezetőkhoz intézett válaszelevelében a pápa már Hermannt is a címzettek közt szerepeltette.³² Később a pápa a kereszteny fejedelmeknek szóló beszámolójában is elismerően szólt a teutonok érdemeiről.³³ A pápaságnak ez a kitüntetett figyelme éles ellentétben áll a korábbi levelezéssel, mivel a hadjárat előtt meg sem említik a teutonokat a vállalkozással kapcsolatosan. Úgy tűnik, hogy a Lovagrend a keresztes hadjáratban történő részvétele következtében bekerült a szentföldi ügyekben illetékes intézmények és személyek szűk

²⁸ Morton, N.: *The Teutonic Knights*, 66–72.

²⁹ „Magister militie Templi et magister de domo Teutonica missi sunt a principibus, ut iuxta conductum et iurisiurandi religionem civitatem redderent.” – Oliveri scholastici historia Damiatina, 277.

³⁰ 1221. augusztusának végén II. Frigyes német-római császár (1220–1250) megbízásából, Henrik máltai gróf (más néven Enrico Piscatore) negyven hajó kíséretében érkezett a városhoz, nem sokkal annak átadása (1221. szeptember 8.) előtt. Pedro de Montaigne, a templomosok nagymesterének (1219–1232) Alan Martel angliai preceptorhoz küldött leveléből további részleteket ismerhetünk meg. Állítása szerint az akkori püspök és a flottával újonnan érkezett Henrik gróf eleinte nem akarta átadni Damiettát a templomosok és a teutonok nagymesterének. Azonban, mivel sem pénzük nem volt, sem pedig elég hadra fogható embert nem találtak a városban, végül beleegyeztek a szultán feltételeibe. „Voluerunt enim civitatem defendere; quod nos multum approbaremus, si utiliter fieri potuisset. [...] Sed habita per civitatem indagatione sagaci rerum et personarum, nec pecuniam invenerunt nec gentem, quibus civitatem defendere potuisset.” – Luard, H. R. (ed.): *Matthaei Parisiensis ... Chronica Majora*, III. 70. Paderborni Olivér ellenben azt állítja, hogy a város átadása minden nehézség nélkül lezajlott, mert az újonnan érkező keresztesek közt nem volt olyan vezéregyéniség, akinek az események után szándékában vagy hatalmában állt volna megvédeni a várost. „Quod factum est absque magna difficultate. Nam de supervenientibus novis peregrinis vir potens et strenuus et constans non est inventus, qui vellet vel posset post prefatos eventus eam retinere.” – Oliveri scholastici historia Damiatina, 277.

³¹ Reinhold Röhricht (Hrsg.): *Regesta regni Hierosolymitani, 1097–1291*. Innsbruck, 1893. Nr. 911. (1218. június 15.), Nr. 925. (1219. november 11.)

³² Pietro Presutti (ed.): *Regesta Honorii Papae III. I–II*. Romae, 1888–1895. (A továbbiakban: RHP) I. Nr. 1580. (1218. augusztus 19.), Nr. 2338. (1220. február 24.), Nr. 3478. (1221. június 20.)

³³ Jacques Paul Migne (ed.): *Patrologia Latina*. I–CCXXI. Paris, 1844–1865. CCVII. Epistolae, 479D–481D.

körébe, és ezt követően a levelek címzettjeként való szerepeltetésük hirtelen megnőtt fontosságukról tanúskodik.³⁴

A Lovagrend másik fontos szerepe a keresztes had utánpótlásának, ellátásának megszervezésében állt. Ezek közé tartozott a hajók biztosítása, és a hajószállítmányok felügyelete. Paderborni Olivér a hadjáratról tudósítva említést tesz egy, az egyiptomi partok közelében kalózkodó görögötüze által elemésztett hajóról, mely a Lovagrendhez tartozott, és árpát szállított a seregnek.³⁵ Még fontosabb volt, hogy többek között a rend ügynökei és emberei segítettek eljuttatni a sereg vezetőinek a pápaságtól származó pénzügyi támogatást. 1220. július 24-én Honorius levelében megemlíttette, hogy egy a pénz eljuttatására egy Ottó nevű teuton lovagot kért meg és küldött el. Hozzátette, hogy a teljes összeg egy részének, pontosabban ötezer uncia aranynak a kiosztásával a betlehemi püspököt és a Német Lovagrendet bízta meg.³⁶ Érdekes, hogy az utóbbi összeg ugyanakkora volt, mint a templomosoknak és az ispotályosoknak szánt pénzmennyiség, akik ekkor egyenként hétszáz lovast és kétezer gyalogost tudtak kiállítani a hadjáratra, tehát tekintélyben elvileg messze a teutonok felett álltak.³⁷ Mivel hasonló katonai erő elképzelhetetlen volt a Német Lovagrend akkori erőforrásait tekintve, ez a fajta egyenrangúság a Német Lovagrend *szervező* szerepének fontosságáról és növekvő elismertségéről árulkodik. Ebben Hermann von Salza személyiségének kiemelkedő szerepe lehetett, de ugyanennyit nyomhatott a latban az is, hogy a rend tagjai a zarándokok támogatásában és védelmében is kitüntették magukat a hadjárat során.³⁸ Fontos megjegyezni, hogy a 13. század elején még a zarándokok védelme és a betegek ápolása volt a rend fő hivatása, azonban az ötödik keresztes hadjárat előtt már érkeztek olyan panaszok a pápához a Lovagrendtől, hogy anyagi és emberi erőforrások híján nem tudják megfelelően ellátni feladataikat.³⁹ Az egyiptomi vállalkozás során és azt követően viszont sokan csatlakoztak a Lovagrendhez, s a rend katonai erejének növekedésével a zarándokok számára nyújtott lehetőségek köre is bővült.⁴⁰

³⁴ Morton, N.: *The Teutonic Knights*, 34.

³⁵ „perdito scalandro uno de domo Teutonica cum hordeo, quem consumpsit ignis Grecus.” – Oliveri scholastici historia Damiatina, 253.

³⁶ Carolvs Rodenberg (ed.): *Epistolae saeculi XIII e regestis pontificum Romanorum. I–III.* In: *MGH Epistolae*. Berolini, 1883–1894. I. 88–91. (Nr. 124.) Más alkalommal is feltűnnek a Szentföld megsegítését célzó pénzügyi tevékenységek lebonyolításával kapcsolatban. RHP I. Nr. 2195. (1219. szeptember(?) 7.)

³⁷ Judith Bronstein: *The Hospitallers and the Holy Land. Financing the Latin East, 1187–1274.* Woodbridge, 2005. 20.

³⁸ A Wolfdietrich, egy német nyelvű, 1280–1300 között keletkezett, verses formában íródott hősi eposz kifejezetten pozitív színben tünteti fel a Német Lovagrendet. A mű elismerően szól a zarándokok és a rend közötti (katonai) együttműködésről, mely jól mutatja, hogy a szentföldi események következtében a Lovagrend nagy népszerűsége tette szert. Helen J. Nicholson: *Love, War and the Grail. Templars, Hospitallers, and Teutonic Knights in Medieval Epic and Romance, 1150–1500.* Leiden–Boston–Köln, 2001. (History of Warfare 4.) 79.

³⁹ TOT, Nr. 72., 321., 362.

⁴⁰ Morton, N.: *The Teutonic Knights*, 36–37.

A hadjárat hatása a Német Lovagrend és a pápa kapcsolatára

A háborús szerepvállalásnak számottevő hatása volt a rend életében. A hadjárat idején és röviddel azt követően a Német Lovagrend számos, a későbbiekben is fontos privilégiumot nyert Honorius pápától, összesen ötvenhetet. A rend korábban alig néhány hasonló kiváltságban részesült, ezért az előjogok ilyen mértékű gyarapodása jelentős fordulatot jelez.⁴¹ A teutonoknak juttatott privilégiumok szövegében számos utalás történik a keresztények védelme érdekében nyújtott szolgálataikra, ami tanúsítja, hogy kimondottan a hadjárat eredményeinek köszönhették ezeket a kiváltságokat.⁴²

A legfontosabb adományok azok voltak, amelyek biztosították mindazon előjogokat, melyeket a templomosok és ispotályosok is élveztek, ezek ugyanis intézményes szinten azonos rangra emelték a Német Lovagrendet a többi lovagrenddel.⁴³ Ezeken kívül más adományokat is nyertek, melyek jelentős része az Erdélyben megváltozott helyzetükben kívánta őket támogatni.⁴⁴ Ezek közé tartozott, hogy a pápa pártfogásába vette a rendet különböző egyházi tisztségviselők támadásaival szemben: megtiltotta a klerikusoknak, hogy a Német Lovagrend embereinek alamizsnagyűjtését akadályozzák,⁴⁵ vagy hogy rendtagjaikat kiközösítéssel sújtsák.⁴⁶ Védelmet kaptak továbbá azokkal szemben is, akik nem tartották tiszteletben bizonyos egyházi tizedekre vonatkozó mentességüket.⁴⁷ A pápa ezenfelül a főpapokat felszólította azoknak a személyeknek a kiközösítésére is, akik a rend birtokait megszállták, vagy vagyonában és ingóságában kárt okoztak.⁴⁸

Az elnyert kiváltságok bővülése mellett érdekes megfigyelni, hogy a középkori történetírók szemében a Német Lovagrend milyen helyet foglalt el a két nagy, korábbi alapítású lovagrendhez képest, és hogy a hadjárat okán bekövetkezett presztízsnövekedés hogyan csapódott le műveikben. A változás egyik legárulkodóbb jele, hogy a Szentföldről tudósító krónikások a hadjáratot követő írásaikban – a mind a templomosokat, mind az ispotályosokat, mind pedig a teutonokat is érintő ügyekben – immár három rendről

⁴¹ Érdemes megjegyezni, hogy a Német Lovagrenden kívül az ispotályosok is kaptak kiváltságokat a hadjáratban tanúsított érdemeik eredményeképpen, de nem ekkora mértékben.

⁴² TOT, Nr. 311, 312, 321, 322, 326, 327, 340, 345, 358.

⁴³ TOT, Nr. 309. (1221. január 9.), Morton, N.: *The Teutonic Knights*, 38.

⁴⁴ Ezek főleg a nyugati kereszténység területén és nem a Szentföldön történt visszaélésekre vonatkoztak. Az ötödik keresztes hadjárat után író Vitry Jakab akkói püspök (1218–1228) például kimondottan arról tett említést, hogy a Lovagrend kész volt megfizetni a neki járó tizedet, és szorosan együttműködtek a szentföldi ügyekben. Jacobus de Vitriaco: *Historia Hierosolimitani*. In: Jacques Bongars (ed.): *Gesta Dei per Francos sive orientalium expeditionum, et Regni Francorum Hierosolimitani historia*. I. Hanoviae, 1611. 1085.

⁴⁵ RPR I. Nr. 6487. (1221. január 15.)

⁴⁶ RPR I. Nr. 6488. (1221. január 16.)

⁴⁷ RPR I. Nr. 6483. (1221. január 15.), 6504. (január 18.)

⁴⁸ RPR I. Nr. 6497. (1221. január 16.)

(esetenként három házról, három mesterről) kezdtek el írni, ahelyett, hogy az egyes rendeket név szerint felsorolták volna.⁴⁹

Későbbi vállalkozások

A Damietta elleni hadjárat eseményeinek vizsgálata után érdemes rövid kitekintést tenni a pár évtizeddel későbbi időszakra, hogy a Lovagrend fejlődését, lehetőségeinek bővülését folyamatában lássuk. A következőkben néhány olyan szempontra és jelentősebb folyamatra kívánom felhívni a figyelmet, melyek röviddel az ötödik keresztes hadjárat után, annak következtében indultak el a szervezet működésében.

A Német Lovagrend jelentőségének változását és katonai erejének rövid időn belüli megsokszorozódását jól mutatja részvétele a korszak két másik jelentősebb katonai vállalkozásában. Utóbbi események rövid ismertetése is rávilágít arra, hogy a rend az 1240-es években a mongol fenyegetés, az első porosz felkelés (1242–1249/1253), valamint a II. Frigyes császárral való konfliktus ellenére is komoly haderőt volt képes kiállítani a muszlimokkal történt összecsapásokban. Az egyik ilyen fontos ütközet a La Forbie-i csata néven ismeretes, mely során a Jeruzsálemi Királyság és a damaszkuszi szultán egyesült serege 1244. október 17-én Gáza közelében súlyos vereséget szenvedett az egyiptomi szultán és a hvárezmiektől.⁵⁰ Frigyes császár Richárdnak, Cornwall grófjának küldött beszámolója alapján tudjuk, hogy a Német Lovagrend által felsorakoztatott négyszáz lovas katonából mindössze három tudott elmenekülni az összecsapásból.⁵¹ A császár a vereségről szólva megemlíti, hogy a Lovagrend teljes (szentföldi) erejét felso-

⁴⁹ Paderborni Olivér és Vitry Jakab röviddel az ötödik keresztes hadjárat után keletkezett műveikben már tudatosan különböztetik meg és emelik ki a három nagyobb rendet a többi közül. A Német Lovagrend növekvő jelentőségét mutatja, hogy a krónikások immár őket is a lovagrendek ezen szűk „elitjébe” tartozóknak tekintették. A példa kedvéért érdemes idézni a sereg behajózását és a keresztesek Akkóból történő elindulását: „Mense igitur Maio post ascensionem Domini preparatis cogonibus armatis galeis et aliis navibus oneratis de Accon profecti sunt Johannis rex Jerusalem, patriarcha cum episcopis Nicossiensis, Bethlehemitano, Acconensi, duce Austrie, *tribus domibus* et copiosa multitudine Christianorum.” (Kiemelés tőlem – B. B.) – Oliveri scholastici historia Damiatina, 175–176. További példák: Uo., 197, 260. A Szent Lázár és az Akkói Szent Tamás rendet nem sorolták a nagy lovagrendek közé, ezért ezekről mindig külön és név szerint emlékeztek meg.

⁵⁰ A csatáról lásd részletesebben: Hunyadi Zolt: Az elfeledett gázai csata: La Forbie (1244). In: Pósn László – Veszprémy László (szerk.): *Elfeledett háborúk. Középkori csaták és várostromok (6–16. század)*. Bp., 2016. 65–78.

⁵¹ „et de fratribus Theutonicorum tres tantummodo servientes, fortunae vel fugae subsidio, pro dolor, redierunt” – Luard, H. R. (ed.): *Matthaei Parisiensis ... Chronica Majora*, IV. 301. A csatában részt vevő másik két lovagrendnek is hasonló veszteségei voltak. Frigyes állítása szerint a háromszáz főt felvonultató templomosok közül alig több mint negyvenen, a kétszáz lovaggal kiálló johanniták közül pedig csak tizenkilencen éltek túl az összecsapást. Uo., 301. A csatáról szintén beszámoló Guillaume de Chateaufort johannita nagymester szerint a templomosok seregéből tizenharc, saját rendjükből pedig tizenhat fő menekült meg. Uo., 311.

rakoztatta az ütközetben.⁵² A Frigyes által közölt számok hitelét növeli, hogy a császár a Német Lovagrend káptalanját jelölte meg információinak forrásául, amely beszámolt neki a pontos veszteségekről.⁵³ Mielőtt a négyszáz fős különítmény számából túlzott következtetéseket vonnánk le a rend létszámára vonatkozóan, fontos megjegyezni, hogy ebbe nem csak a rend lovagtestvéreit, hanem az őket a harcokban segítő *turkopolokat*,⁵⁴ a *confratereket* és a zsoldosokat is beleszámították (a gyalogosokat ellenben nem). Azonban azt is figyelembe kell venni, hogy – amint az ilyenkor lenni szokott – az emberveszteségen kívül jelentős anyagi kár is érte a Német Lovagrendet: fegyvereik, táborfelszerelésük, szállítóállataik és csataménjeik is odavesztek az összecsapás során.⁵⁵ Az anyagi kár felmérésében segítségünkre lehet egy 1262-ből származó rendelkezés, mely egyetlen, a Szentföldön szolgálni kívánó, de oda fegyverzet nélkül érkező johannita lovag hadifelszerelésének értékét kétezer tours-i dénárban határozta meg.⁵⁶

Fontos tehát hangsúlyozni, hogy 1244-re, mindössze öt évvel Hermann von Salza nagymester halála után, három komoly fronton is vereséget szenvedett a rend: a novgorodiak ellen vívott Csúd-tavi csata (1242), az azt követő porosz lázadás (1242–1249/1253), végül La Forbie (1244). Helyzetüket súlyosbította, hogy ezekre a térben egymástól igen távol zajló eseményekre egyszerre kellett reagálniuk.⁵⁷ Mindeközben a pápa és a császár között kiújult viszály kényelmetlen szituációba hozta a mind a két hatalommal jó viszonyra törekedő Német Lovagrendet,⁵⁸ és a renden belül is megoszlottak a vélemények arról, hogy melyik felet támogassák.

A belső megosztottság és a balti térségben zajló folytonos harcok miatt IX. Lajos szentföldi hadjárata (1248–1250) idejére a Lovagrend még nem tudta teljes mértékben kiheverni a korábbi harctéri veszteségeit. A lovagrendek haderejével kiegészült kereszties sereg 1249 nyarának elején ismét Damiettánál szállt partra, azonban a város elfoglalását követően súlyos vereséget szenvedett az 1250. február 8-án Al-Manszúránál lezajlott ütközetben.⁵⁹ 1254-ben, négy évvel később a csatáról terjedelmes beszámolót közölt Peter

⁵² „ac toto posse domus Sanctae Mariae Theutonicorum” – Luard, H. R. (ed.): *Matthaei Parisiensis ... Chronica Majora*, IV. 301.

⁵³ „prout haec omnia ex literis conventus domus Sanctae Mariae Theutonicorum nobis missis nostra serenitas intellexit.” – Luard, H. R. (ed.): *Matthaei Parisiensis ... Chronica Majora*, IV. 301–302.

⁵⁴ Udo Arnold: Entstehung und Frühzeit des Deutschen Ordens. Zur Gründung und inneren Struktur des Deutschen Hospitals von Akkon und des Ritterordens in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts. In: Josef Fleckenstein – Manfred Hellmann (Hrsg.): *Die geistlichen Ritterorden Europas*. Sigmaringen, 1980. (Vorträge und Forschungen 26.) 101.

⁵⁵ Morton, N.: *The Teutonic Knights*, 99.

⁵⁶ „Et cum aliquis de licencia mitetur, si sit miles et arnesio careat, deferat duo mille Turonensium argenti.” – Joseph-Marie-Antoine Delaville Le Roulx (ed.): *Cartulaire général de l'ordre des Hospitaliers de S. Jean de Jérusalem, 1100–1310*. I–IV. Paris, 1894–1905. III. Nr. 3039.

⁵⁷ Bronstein, J.: *The Hospitallers and the Holy Land*, 103–133.

⁵⁸ Morton, N.: *The Teutonic Knights*, 100–101.

⁵⁹ James M. Powell: The Crusaders: an Introduction. In: Alan V. Murray (ed.): *The Crusades*. *An Encyclopedia*. I. A-C. Santa Barbara (California)–Denver (Colorado)–Oxford, 2006. lvi.

von Koblenz, a Német Lovagrend marsallja X. Alfonz kasztíliai királynak írott levelében. Állítása szerint szinte valamennyi, a csatában részt vevő lovagtestvérük elesett, csak néhányuknak sikerült eljutni Akkóig, ezenfelül minden felszerelésük és lovuk elveszett.⁶⁰ Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a Német Lovagrend a hat évvel korábbi La Forbie-i kudarc ellenére jelentős létszámmal volt jelen az ütközetben. A marsall levelében ugyanis említést tesz arról, hogy tizenkét csapatot (*manus*) vesztek el, akik Szíriában állomásozó katonáik közül a jobb páncélzatúak és felszerelésűek közé tartoztak.⁶¹ A jelentős veszteségek és a kudarc ellenére a Lovagrend ezúttal is kivívta a keresztény fejedelmek elismerését a hadjáratban való szerepvállalásáért, de ez nem változtat a tényen, hogy a Rend hat éven belül második súlyos vereségét szenvedte el. Peter von Koblenz leveléből az is kiderül, hogy a Lovagrend erejének megosztottsága milyen súlyos következményekkel járt. A baltikumi harcok miatt jó ideje nem kaptak támogatást nyugatról, és meglehetősen szerény lehetőségekkel rendelkeztek.⁶² (Fontos megjegyezni, hogy a pápa

⁶⁰ „Ubi nos et equos et arma cum omnibus aliis quae habebamus ibidem amisimus captis est omnibus nostris fratribus vel occisis.” – José M. R. García: Alfonso X, la Orden Teutónica y Tierra Santa: una nueva fuente para su estudio. In: Ricardo I. Benito – Francisco R. Gómez (eds.): *Las Órdenes Militares en la Península Ibérica*. Vol. 1. Cuenca, 2000. 508.

⁶¹ „Perditis duodecem manibus melioribus rebus quas habebamus in partibus Syriae honoratis, nos qui residui fuimus usque Acrem nudi pervenimus et inermes.” – García, J. M. R.: Alfonso X, la Orden Teutónica y Tierra Santa, 508.

⁶² Von Koblenz ezenfelül több, a hadjáratral és a rend jelenlegi helyzetével kapcsolatos panaszának is hangot ad levelében, annak érdekében, hogy a kasztíliai királyt pénzbeli segítségnyújtásra ösztönözze. Állítása szerint a hadjáratot követően fáradozásaik és kiadásaik enyhítésére semmiféle kárpótlást nem kaptak IX. Lajos királytól, noha társaikkal együtt olyan jelentős számban képviselték a rendet a hadjáratban, hogy egyéb feladataik ellátására alig maradt emberük. A marsall hozzáteszi, hogy minden katonájukat a király rendelkezésére bocsátották, nehogy rosszakaróik azzal a váddal illethessék őket, hogy a francia királyt jobban szolgálták volna, ha egy nyelvet beszéltek volna vele, vagy ha frank földön, az ő fennhatósága alatt is rendelkeztek volna konventtel. További visszatetszést keltett von Koblenzben, hogy Damietta újbóli elfoglalása alkalmával a király a zsákmányból semmilyen mértékben nem részesítette a lovagrendeket vagy a keresztény lakosokat, annak ellenére, hogy ők voltak a város korábbi birtokosai. A rend jelenlegi súlyos pénzügyi helyzetének magyarázataként a Szentföld ügye iránti elkötelezettségüket és ennek anyagi vonatkozásait jelölte meg, hiszen miután Lajos király kiszabadult és Akkóba ért, a legátussal együtt a Német Lovagrend vezetőit egy újabb hadjáratban való részvételre buzdította. Ebből kifolyólag a rend vezetői óriási pénzügyi költségeket új lovak, felszerelések és fegyverzet beszerzésére, remélve, hogy kiadásaikat egy esetleges gyors győzelem kárpótolja. Mivel azonban a több éven át folytatott harc nem hozott eredményt, – a többi lovagrendhez hasonlóan – óriási adósságot halmoztak fel. Ennek rendezése érdekében folyamodik a kasztíliai királyhoz, hiszen jelen körülmények között korábbi szolgálataiknak csak töredékét tudják teljesíteni. A Német Lovagrend kiszolgáltatottságára és kényes pozíciójára világít rá von Koblenz marsall további érve, miszerint a templomosokkal és a johannitákkal ellentétben a teutonoknak nincsenek nagy birtokaik a világ különböző részein, valamint a császár és a pápa közötti viszály miatt német földről sem kaptak támogatást az utóbbi években. Hozzáteszi, hogy ha lenne is lehetőség ilyesféle anyagi támogatásra, akkor azt is inkább poroszországi és livóniai rendtársaik megsegítésére kellene fordítaniuk, akik jelenleg is válságos helyzetben vannak a pogány poroszok lázadása miatt. Peter of Coblenz, Marshal of the Teutonic Knights, to Alfonso X, King of Castile (May, 1254) In:

és a császár harca tovább akadályozta az anyagi vagy katonai segítség Német Lovagrendhez történő eljuttatását.)⁶³ Mindezek ellenére elmondható, hogy a porosz lázadás leverésének, valamint számos, már a Szentföldön harcoló keresztes, illetve német zárandok csatlakozásának köszönhetően a Lovagrendnek 1244 és 1260 között két ízben is sikerült újjászerveznie seregét – annak ellenére, hogy mind La Forbie, mind pedig Al-Manszúra vesztes csatái komoly áldozattal jártak.

Összefoglalás

Megállapíthatjuk, hogy a Német Lovagrend, Hermann von Salza nagymester vezetésével, igyekezett minél többet profitálni az ötödik keresztes hadjárat nyújtotta lehetőségekből. A nagymester diplomáciai tevékenysége révén a keresztes had vezetői közé emelkedett, nyugaton pedig felhívta a figyelmet a rendben rejlő lehetőségekre. Noha a fiatal lovagrend eleinte a lovagoknak csak kis csoportját volt képes a harctéren felsorakoztatni, katonai ereje az új testvéreknek és *confratres* csatlakozásának hála drasztikusan nőtt a Damietta elleni vállalkozást követően.⁶⁴ Annak ellenére, hogy maga a hadjárat kudarc volt, a teutonok részvétele mégis presztízsnövekedést jelentett rendjük számára: a pápa, a császár és az európai keresztények mostanra elismerték a Német Lovagrend jelentőségét a szentföldi ügyek intézésében, a rend pedig így a Templomos és Johannita Lovagrend mellett a térség egyik legbefolyásosabb tényezőjévé vált.

Mindezek fényében a 13. századi magyar történelem szempontjából érdemes lenne újraértelmezni a 1220-as évek elején feszültté váló viszonyt a magyar király és a Barcaságban megtelepedő Német Lovagrend között. Elképzelhető, hogy a növekvő hatalommal és immár nemzetközi tekintéllyel is rendelkező rend egyre kevésbé lehetett kíváncsú András király számára. A Lovagrend pápai privilégiumokkal való elhalmozása egyértelműen az ötödik keresztes hadjáratban való kiemelkedő részvételüknek és helytállásuknak volt köszönhető: az ebből fakadó kiváltságos helyzetük előnyeit (növekvő támogatottságukra támaszkodva) Erdélyben is igyekeztek érvényre juttatni. A barcasági helyzethez hasonló jelenséggel találkozhatunk a Német Lovagrend poroszországi megtelepedésével kapcsolatban: Mazóviai Konrád herceg (1194–1247) által történt behívásuk után gyors terjeszkedésbe kezdtek és túlzott megerősödésük már a herceg eredeti

Malcolm Barber – Keith Bate (transl.): *Letters from the East: Crusaders, Pilgrims and Settlers in the 12th–13th Centuries*. Farnham, 2010. (Crusade Texts in Translation 18.) 151–153. (Nr. 70.) (Az első porosz felkelés 1242–1249 között zajlott le, de a Lovagrend pozíciója még évekkel később is elég bizonytalan volt a térségben, hiszen a kiegyezés ellenére 1253-ig folyamatosak voltak a harcok.)

⁶³ A pápa és a császár viszályának Német Lovagrendre is kiható következményeiről lásd bővebben: Udo Arnold: *Der Deutsche Orden zwischen Kaiser und Papst im 13. Jahrhundert*. In: Zenon Hubert Nowak (Hrsg.): *Die Ritterorden zwischen geistlicher und weltlicher Macht im Mittelalter*. Toruń, 1990. (Ordines militares 5.) 57–70.

⁶⁴ Morton, N.: *The Teutonic Knights*, 36–37.

szándékait és a lengyel érdekeket sértette.⁶⁵ Annak ellenére, hogy a most felvetett kérdések tisztázása további kutatást igényel, a források alapján egy dolog mégis bizonyosnak látszik: a damiettai hadjárat fordulópontot jelentett a Német Lovagrend történetében és nemzetközi megítélésében is, mindezek hatása pedig nem csak a Szentföldön, hanem a nyugati kereszténység területén is komoly hatást gyakorolt a rend sorsának alakulására.

⁶⁵ Pósán László: *A Német Lovagrend Poroszországban. A népesség és a településszerkezet változásai.* Máriabesnyő, 2015. 47–48., 113–114.

THE ROLE OF THE TEUTONIC ORDER IN THE CRUSADES OF THE FIRST HALF OF THE 13TH CENTURY

In this paper I examine the development of the Teutonic Order through the Crusader enterprises that took place during the first half of the 13th century. I argue that the organizational role and the military deeds of the Teutonic Knights – especially during the Fifth Crusade – were the key factors behind the Order's later rapid development. For a newly founded military order like the Teutonic Knights, a Crusade offered a great opportunity to show their worth and importance in the affairs and politics of the Holy Land. Beside the Order's commitment to the Christian cause, the personal qualities and negotiation skills of its Grand Master, Hermann von Salza, were of huge importance in this progress. These contributed to a great extent in creating and maintaining an excellent relationship between the Order and the two most powerful Catholic rulers: the Holy Roman Emperor and the Pope. Due to von Salza's diplomatic skills and the valiant deeds of the Knights, the Teutonic Order became very popular, especially amongst German crusaders. This popularity was represented by numerous donations of land and privileges, which helped to increase the military strength of the Teutonic Order in a significant way and also elevated the Order to the same institutional level as the Templars and the Hospitallers. Thanks to its increased financial potential after its successful participation in the Fifth Crusade, the Order was able to deploy a considerable military force during subsequent Crusader enterprises. At the same time, donations and a constant flow of pilgrims allowed the Order to recover quickly from serious losses suffered during the Fifth Crusade, and even after disastrous defeats against the Muslims on the battlefields of La Forbie (1244) and of Al Mansurah (1250). However, the question of a proper division of military and financial resources between the Holy Land and the newly acquired territories in Prussia became a serious problem which had to be solved in the following decades.

Keywords: Teutonic Order, Crusade, Damietta, Holy Land, military history

Verbőci István és a késő középkori concivilitas*

Bevezetés

A KÉSŐ KÖZÉPKORI *concivilitas*, vagyis polgártársi minőség mibenlétének megragadása nagyon nehéz feladat, de talán közelebb jutunk megértéséhez, ha elfogadjuk, hogy az értelmezési keret meghatározásakor elengedhetetlen a *civilis-naturalis* ellentétpár bevonása, vagyis az ember természeti mivoltával szembeni politikai minőségének magasabb rendűként való értékelése.¹ Az ilyen és hasonló fogalmi ellentétpárok megértése hozzásegít bennünket, hogy meglássuk, milyen folyamatok határolják el kölcsönösen a cselekvő közösségeket a befogadás-kizárás, a középkorra is oly jellemző egységkülönbség halmazainak és ezek keresztmetszeteinek létrejötte során.²

*Civilis*nek tekinthető az egyén, vagy csoport, amely a forrásokban egy-egy politikai közösség (esetünkben a *communitas sacre corone regni*) részeként jelenik meg. *Civilis* továbbá a politikai cselekvő, a művelt, pallérozott elme, de ugyanígy nevezik a városlakókat, illetve a szolgálatra rendelt 13. századi várnépet is.³ Emellett jelentős a fogalom vallási vetülete, ugyanis ebben az olvasatban a *Respublica Christiana civisei* a keresztények, akik tehát egymást tekintik *conciviseknek*.⁴ Fontos ezen kívül a vizsgálat során mindvégig észben tartanunk, hogy a középkorban tudatos, mai értelemben vett vallási és nemzetiségi tolerancia vezérelte politikáról még nem beszélhetünk, sokkal inkább a praktikum határozta meg uralkodóink betelepítésekkel és csoportos kiváltságokkal ösz-

* Hálás vagyok Mikó Gábornak, hogy megjelenése előtt elolvasta a tanulmányt és megjegyzéseivel, gondolataival segítette munkámat. Köszönetet mondok továbbá C. Tóth Norbertnek, Kurecskó Mihálynak, Péterfi Bencének és Csermelyi Józsefnek előadásomat követő gondolatébresztő javaslataikért, kérdéseikért. Köszönet illeti Tringli Istvánt, aki értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

¹ Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Bp., 1983. 45.

² Reinhardt Koselleck: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. (Ford. és a zárótanulmányt írta Szabó Márton.) Bp., 1997. 9–10. Koselleck munkájában a *civilis-naturalis* ellentétpár nem szerepel.

³ *Civilis* címszó. In: MKLSz Vol. II. Fasc. I. 136–137., Supplementum I. A–I. 145. *Concivis* címszó. In: Uo. Vol. II. Fasc. I. 261.

⁴ Christoph Cluse: Die mittelalterliche jüdische Gemeinde als Sondergemeinde – eine Skizze. In: Peter Johanek (Hrsg.): *Sondergemeinden und Sonderbezirke in der Stadt der Vormoderne*. Köln–Weimar–Wien, 2003. (Städteforschung. Reihe A. Darstellungen 59.) 34.

szefüggő intézkedéseit.⁵ Nem tanácsos tehát a *concivilitas*-fogalmat valamiféle magasztos jelentéstartalommal felruháznunk, ám a „másik tudomásul vétele”, jelenlétének elismerése és elfogadása mindenképpen kötődtek hozzá már a késő középkorban is, amikor az említett, a gyakorlatiasság által meghatározott viszonylag békés egymasmellettség vékony jege töredezni kezd, és a *concivilitas*-fogalom bezáródása érhető tetten.⁶

Jelen tanulmányban a Tripartitum zsidóeskü-mintáját vizsgáljuk a késő középkori *concivilitas* vonatkozásában, a hazai 19. századi neológ mozgalom képviselőinek értékelését is szem előtt tartva. A tizenkilencedik században már jócskán atavisztikusnak számító zsidóesküről ugyanis az 1867-ben beterjesztett emancipációról szóló törvényjavaslat⁷ elfogadásáért küzdő neológ mozgalom és történetírás képviselői, Winkler Ernő, Venetianer Lajos és Löw Lipót⁸ úgy vélekedtek, hogy elsősorban a Tripartitum végén szereplő zsidó esküminta konzerválta a keresztények és zsidók közötti ellentétet a jogban.

Igyekszünk feltérképezni az esküminta gyakorlati hasznosítását a középkori Magyarország területén, valamint a német⁹ gyakorlat bemutatásával kívánunk választ találni a kérdésre, hogy miben tér el attól a Tripartitum végére illesztett minta használata, amely a zsidók keresztényekkel szemben tett esküinek jogszerűségét volt hivatott garantálni. Legvégül Verbőci *concivilitas*-fogalmát vizsgáljuk meg egy, személynöki hivatali ideje alatt kelt, Bátori András szatmári ispánhoz szóló magánlevelében olvasható kitétel jogtörténeti keretbe illesztésével. Az elemzés során árnyalni szándékozunk Fraknói Vilmos megállapítását, mely szerint „Werbőczy azt az álláspontot foglalta el, amit ma az exclusiv nemzeti chauvinismus elnevezéssel jelölünk. Tudós lett, mint egy bolognai professzor; magyar maradt, mint akármelyik szabolcsmegyei köznemes. Nemcsak hőn szerette fáját, hanem gyűlölni is tudott más fajokat.”¹⁰

A zsidóeskü – jogelv és gyakorlat

Az eskü (*Juramentum Judeorum, Sacramentum Hebraeorum*, vagy *more Judaico*) gyakorlata a 10. századig nyúlik vissza, az elvet azonban, miszerint a zsidó tanúvallomás a keresztények szavával szemben nem megbízható, Justinianus császár (527–565) fogalmazta

⁵ Kubinyi András: Nemzetiségi és vallási tolerancia a középkori Magyarországon. In: Uő: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Bp., 1999. (METEM-könyvek 22.) 137.

⁶ A kérdésről részletesen ld. Alfred Haverkamp kiváló tanulmányát. Alfred Haverkamp: „Concivilitas” von Christen und Juden in Aschkenaz im Mittelalter. In: Robert Jütte – Abraham Peter Kustermann (Hrsg.): *Jüdische Gemeinden und Organisationsformen von der Antike bis zur Gegenwart*. Wien, 1996. (Aschkenas. Beiheft 3.) 103–136.

⁷ 1867. évi 17. tc.

⁸ Löw Lipót: *A zsidó eskü múltja, jelene és jövője*. Pest, 1868.

⁹ A német területeken elterjedt esküminták és gyakorlatok vizsgálatának létjogosultságáról Bónis Péter győzött meg. Bónis Péter: A Tripartitum forrásai és az európai ius commune. In: Máthé Gábor (szerk.): *A magyar jog fejlődésének fél évezrede. Werbőczy és a Hármaskönyv 500 esztendő múltán*. Bp., 2014. 238.

¹⁰ Fraknói Vilmos: *Werbőczy István*. Bp., 1899. 12.

meg 532-ben.¹¹ Ha egy zsidó szava állt egy keresztényével szemben, a zsidónak zsidóesküt kellett tennie. A neológ zsidó történetírás legjelentősebb képviselői mutatták be, és hangsúlyozták, hogy a legkorábbi bizánci ceremóniák rendjébe az eskütevőkre nézve megalázó elemek is beépültek. Ilyen volt a tövisöv viselete, vagy az eskütevők kényszerítése arra, hogy mezítláb, disznóbőrön állva háromszor köpjének a *circumcisio* helyére, esetleg, hogy háromlábú széken állva tegyenek esküt, és ha leestek, szavuk nem volt érvényes.¹² Fontos azonban megjegyezni, hogy ezek a korai esetek kirívóan szélsőséges, nem elterjedt gyakorlatok voltak, amelyek később sem váltak általánossá.¹³

A városi jogkönyvek a 13–14. századtól tartalmazzák az eskümintákat, vagyis maga a joggyakorlat is lassan terjedt el; mint látni fogjuk, kérdéses, hogy milyen széles körben. Európa egyes területein, így például Angliában a későbbi II. Honorius pápa (1124–1130) el is utasítja bevezetését, ám hozzá kell tennünk, hogy ennek ellenére 1290-ben a félszigetről űzték ki legkorábban a zsidókat.¹⁴ Valós alkalmazás, vagyis gyakorlat leginkább német területeken és az Ibériai-félszigeten¹⁵ figyelhető meg: itt maradtak fenn a legkülönbözőbb esküminták, illetve különböző szabályozások bizonyítják a jogi aktus valós, mindennapi, élő voltát, nem csupán elvi jelentőségét.

Német területen több mint száz esküszöveg-változat adatolható.¹⁶ Legtöbbször Mózes öt könyvére, azonban számos helyen csupán Mózes harmadik könyvére, vagyis a Léviták könyvére kellett esküdni. Utóbbi esetben „rácsukták” az eskütevő karjára a könyvet.¹⁷ A két szöveg közti eltérést egyesek azzal magyarázzák, hogy bizonyos városok, például Dortmund, Köln, Hameln, vagy Helmstedt jogkönyveiben az antik Róma és a középkori Német-római Birodalom közti jogfolytonosság elvét hangsúlyozva dönthettek Leviticus könyve mellett, tehát egy római jogban is ismert szöveget alkalmaztak zsidó eskümintáik megalkotásakor.¹⁸

Az esküszöveget minden esetben „előmondták”, és ahányszor az eskütevő elakadt, vagy nem követte a szöveget, annyiszor kellett büntetést fizetnie és újrakezdenie azt.

¹¹ Bruce W. Frier (ed.): *The Codex of Justinian. A New Annotated Translation, with Parallel Latin and Greek Text*. I–III. Cambridge, 2016. I. 220.

¹² Winkler Ernő: A zsidóeskü Magyarországon. *Magyar Zsidó Szemle*, 44 (1927) 1. 29–30.

¹³ Amnon Linder: The Legal Status of Jews in the Byzantine Empire. In: Robert Bonfil et al. (ed.): *Jews in Byzantium. Dialectics of Minority and Majority Cultures*. Leiden–Boston, 2012. (Jerusalem Studies in Religion and Culture 14.) 213.

¹⁴ Christine Magin: „Wie es umb der Juden recht stet”. *Der Status der Juden in spätmittelalterlichen deutschen Rechtsbüchern*. Göttingen, 1999. 284–288.

¹⁵ José Amador de los Ríos: *Historia social, política y religiosa de los judíos de España y Portugal*. Madrid, 1960. A városi eskümintákról ld.: Uo., 897–912.

¹⁶ Amnon Linder: The Jewry-Oath in Christian Europe. In: John V. Tolan et al. (ed.): *Jews in Early Christian Law. Byzantium and the Latin West, 6th–11th Centuries*. Turnhout, 2014. (Religion and Law in Medieval Christian and Muslim Societies 2.) 312.

¹⁷ Guido Kisch: Studien zur Geschichte des Judeneides im Mittelalter. *Hebrew Union College Annual*, 14 (1939) 444.

¹⁸ Volker Zimmermann: *Die Entwicklung des Judeneids. Untersuchungen und Texte zur rechtlichen und sozialen Stellung der Juden im Mittelalter*. Bern–Frankfurt, 1973. 104., 111., 113. 116.

Ugyancsak a *Germania Judaica* területéről ismerjük az „*Echtheitseid*” – az ún. valódiságeskü – gyakorlatát, vagyis, hogy az eskütétel során a zsidó szent szövegek eredetiségét egy rabbinikus tudással bíró személy garantálta. Mivel elég nehéz volt biztosítani a zsinagógában történő esküt, a szöveg eredetiségét, és a szöveg hitelességeért kezkeskedő személyt, ezért Európa szerte elkezdték feltételekhez, legtöbbször összeghatárhoz kötni az eskü letételét, majd újabb engedményt tettek: a Talmud szövege is megfelelt és nem kellett a zsinagógában esküdni.¹⁹

A zsidóeskü városkönyvekben való megjelenésére az 1215. évi negyedik lateráni zsinat 68–69. kánonjai jelenthetnek magyarázatot, amelyek amellezt, hogy a zsidók és muzulmánok (szaracénok) megkülönböztető ruhaviseletéről, valamint böjti otthon tartózkodásukról rendelkeznek, azt is előírták, hogy a keresztény uralkodóknak Jézus Krisztus káromlását meg kell akadályozniuk.²⁰ Ez utóbbi rendelkezéssel függhet össze az esküminták elterjedése, hiszen a hamis eskü istenkáromlásnak számított, így ennek elkerülése érdekében a *Juramentum Judeorum* bevezetése szélesebb körben elterjedt. Érdekes az egyház viszonya ehhez a jogelvhöz és magához az eskü gyakorlatához. A pápaság zsidókkal szembeni hozzáállása alapvetően védelmező volt, elég csak a *sicut Judaeis*-bullákra gondolnunk, amelyekben a pápák a zsidók rendelkezésére bocsátva „oltalmuk pajzsát”, megtiltották az erőszakos térítést, továbbá, hogy egy keresztény a területileg illetékes hatóság ítélete nélkül megsebesítsen vagy megöljön zsidókat, pénzüket elvegye tőlük, vagy felborítsa a velük való megszokott jó kapcsolatot. Ezenkívül ünnepeik ideje alatt tilos volt a zsidókat botokkal vagy kövekkel háborgatni. A bullák a zsidó sírkertek megrongálása, vagy az eltemetett holttestek pénzszerzés ürügyén történő kiásása, vagyis a sírrablás ellen is rendelkeztek.²¹ Hogy mennyire városi jelenség a zsidóeskü, azt – legalábbis a német hagyományban – az is mutatja, hogy ugyan a császári és tartományi privilégiumok is említik a külsőségeket, de esküszöveget nem írnak elő. Ez nyilvánvalóan összefüggésben van a városok autonómiájának mértékével, illetve azzal, hogy a zsidók elsősorban városokban éltek, így keresztényekkel folytatott jogügyleteik is ott valósultak meg.²²

Abban a kevés esetben, amikor a kánonjogászok a zsidóesküre hivatkoztak, a *Decretum Gratiani* pogányok esküjét szabályozó részletét citálták, amelynek alapvetése volt, hogy kevésbé rossz a pogány isteneknek őszinte esküt tenni, mint az igaz Isten előtt hamisan fogadkozni.²³

¹⁹ Kisch, G.: Studien, 436–442.

²⁰ Concilium Lateranense IIII. Documenta. Online dokumentum.

http://www.documentacatholicaomnia.eu/042/z_1215-1215_Concilium_Lateranense_IIII_Documenta_LT.pdf#html (A letöltés ideje: 2018. május 1.) A kötelező, eltérő viselet előírását magyar jogi környezetben az 1233. évi beregi egyezményben találjuk meg.

²¹ Solomon Grayzel: *The Church and the Jews in the XIIIth Century*. Vol. I. *A Study of Their Relations during the Years 1198–1254, Based on the Papal Letters and the Conciliar Decrees of the Period*. Philadelphia, 1933. 92–95. sz.

²² Magin, Ch.: *Wie es umb*, 280.

²³ *Corpus iuris canonici*. Editio Lipsiensis Secunda post Aemilii Ludovici Richter curas ad librorum manu scriptorum et editionis Romanae fidem recognovit et adnotatione critica instruxit Aemilius Friedberg. I. *Decretum Magistri Gratiani*. Graz, 1959. I. Dist. LIV. c. 15. 211–212. illetve II. causa II. Quest. VII. c. 25. 489.

A Tripartitum zsidóeskü-mintája – az eskü gyakorlata a középkori Magyar Királyságban

A késő középkori törvényeket lehetetlen megérteni Árpád-kori törvényeink ismerete nélkül, valamint a forrásadottságok miatt a korai törvényeket sem érdemes a később keletkezett gyűjtemények, szövegváltozatok figyelembe vétele nélkül értelmezni, rekonstruálni.²⁴

Így tehát azt is meg kell említenünk, hogy a zsidók és keresztények közti jogügyletekre vonatkozó külön jogelvet és joggyakorlatot Európában egyedülálló módon a középkori magyar joggyakorlatban már a Kálmán-kori *cartula sigillaták* bevezetése bizonyítja. A zsidóknak a pecsétes írásokkal kellett kezességet vállalniuk a jogügyletekben. A gyakorlatot, vagyis a pecsétes írás használatát összehathatárhoz, három *pensányi* értékhez kötötték, ami 18–45 aranyforintnak felelt meg.²⁵ A *cartula* oklevéltani sajátosságairól keveset tudunk, mivel nem ismerünk ilyen eredeti iratot, elnevezéséből azonban megpecsételtségére és méretére mindenképpen következtethetünk. A kis *cartulák* használatának eddigi egyetlen bizonyítékát Kumorovitz L. Bernát mutatta be Márton ispán végrendeletének vizsgálatakor. Kumorovitz Bernáttal egyetértésben úgy véljük, hogy minden valószínűség szerint azért nem maradtak fenn ilyen *cartulák*, mert elévültek, amikor egy-egy ügylet hatályát veszítette, így aztán a felek megsemmisítették azokat.²⁶

Amikor Verbőci István 1512 decemberében²⁷ megbízást kapott fő műve összeállítására, a zsidókra vonatkozó törvények felkutatásával nem kellett sokat bajlódnia, ugyanis elegendő volt művében a megtartott törvények közt Luxemburgi Zsigmond megerősítő rendelkezését is felsorolnia, amely IV. Béla 1251-es kiváltságlevelének 1422. évi *transsumptuma*. Már ez az 1251-es kiváltságlevel is – sok egyéb mellett – rendelkezik a zsidók szokásai szerint történő esküről, de hangsúlyozza, hogy csekélységek miatt nem kell a Tórára esküdni.²⁸ Vagyis már ekkor felismerhették a jogi aktus fentebb említett, bonyolult előkészületekkel járó nehézségét, valamint, hogy a *cartulákkal* az ügyletek többségét hitelesíteni lehetett, vagyis nézetünk szerint a *cartulákat* a zsidóeskü „kiváltására” vezették be a Magyar Királyság területén.

²⁴ Mikó Gábor: „A szent királyok törvényei”. A kora Árpád-kori törvények fennmaradásának története. *Századok*, 151 (2016) 2. 319–340.

²⁵ Kálmán II. törvénykönyve, 2–3. § Závodszy Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Bp., 1904. 195.

²⁶ Kumorovitz L. Bernát: A Kálmán-kori *Cartula Sigillata*. *Turul*, 58–60 (1944–1946) 29–33.

²⁷ A Hármaskönyv elkészítésére adott megbízás eddigi legpontosabb újradatálását Mikó Gábornak köszönhetjük. Mikó Gábor: Egy ismeretlen országgyűlési emlék a Jagelló-korból. Adatok az 1507 és 1514 közötti országgyűlések történetéhez, valamint Werbőczy Hármaskönyvének elkészüléséhez. *Történelmi szemle*, 56 (2014) 3. 472.

²⁸ 18. § „Item statuimus ut nullus Judeus Juret pro re modica super libris moysi qui rodale appellatur nisi ad nostram fuerit evocatus”. A Pozsony város levéltárában őrzött 1422. évi átirat (fotóját lásd: DF 239 444.) alapján közreadta Komoróczy Géza. Komoróczy Géza: *Források és dokumentumok a zsidók történetéhez Magyarországon. Szöveggyűjtemény*. Bp., 2005. 15. sz. A korábbi kiadásokat felsorolja, az oklevelet ismerteti: RA I. 2. füzet. 962. sz.

Talán nem véletlen, hogy a magyar középkorból jelenleg csupán egyetlen olyan példát ismerünk, 1376-ból amikor a zsidók a Tóra tekercsre esküdtek.²⁹ A minta rögzítése, a jogelv megtartása azonban nagyon fontos volt, így például a budai jogkönyv 195. cikkelye is említést tesz egy zsidó eskümintáról, amit nem lehet egyértelműen azonosítani³⁰ a Tripartitum végére illesztett szöveggel, mert a jogkönyvben csak utaltak rá, szövegét nem másolták be.³¹

Noha a zsidók „többféle és különböző és több helyen az üdvösséggel ellenkező kiváltságai”-ra³² csak egyszer, a mű végén, a zsidó eskümintá közlése előtt utal, sok más dologról is szó esett a megtartott törvények közt szereplő kiváltságlevélben.

Így például arról, hogy amennyiben egy zsidót főbenjáró bűnökkel vádoltak, az ítélethozatal királyi felségjog alá tartozott. 1529. május 21-én, a Pozsony megyei Bazinban ezt a felségjogot sértették meg a város bírái és a bazini grófok, akik teljes helyi zsidó népességüket, összesen 30 férfit, nőt és gyereket megégettek egy keresztény kisfiú eltűnése miatt.³³

Itt meg kell jegyeznünk, hogy korszakunkban kevés hazai példát tudunk hozni a zsidók csoportos kiűzésére, az egész országból csak Nagy Lajos király idején üzték el őket, a 16. században pedig csupán egy-egy városról tudunk (mint például Sopronról és Kőszegről). Amúgy sem jelentős létszámuk³⁴ azonban a 17. századra nagyon lecsökkent, 1790-ben pedig jogi eszközökkel is megtiltották kiűzésüket.³⁵

A Tripartitum végén szereplő zsidó eskümintá – csakúgy, mint a teljes mű – első sorban német szöveghagyományra épül, éspedig az erfurti és löwenburgi esküminták kompilációja.³⁶ Mózes törvényei szerepelnek benne, valamint, hogy az esküt tevőnek kezét a könyvekre téve³⁷, kelet felé fordulva, csúcsos süveget³⁸ és palástot viselve, mezít-

²⁹ DL 41 997.

³⁰ A zsidók budai jogkönyvben meghatározott jogállását Weisz Boglárka elemezte. Az esküről a jogkönyv 195. cikkelye rendelkezik, de az eskü szövegét nem másolták be a jogkönyvbe. Weisz Boglárka: Zsidók a budai jogkönyvben. In: Piti Ferenc – Szabados György (szerk.): „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szeged, 2000. 681–694. Az esküről ld.: Uo., 690.

³¹ Voigt Vilmos: A Zsidó eskü körül. A kétszáz éve született Löw Lipót (1811. május 22. – 1875. október 13.) tiszteletére. *Múlt és jövő*, 22 (2011) 2. 58.

³² [...] cum Iudaei varia et diversa habere dignoscantur super eorum legibus privilegia, plerisque in locis salutis contraria [...]. – Stephanus de Werbeocz: *Tripartitum opus iuris consuetudinarii inclyti regni Hungariae. Pannoniae*, 1561. XXXIII. Titulus. Online dokumentum. http://reader.digitale-sammlungen.de/en/fs1/object/display/bsb10144364_00001.html (A letöltés ideje: 2018. március 22.)

³³ Csepregi Zoltán: Dokumentumok a 475 éves bazini vérvád történetéhez. *Fons*, 11 (2004) 3. 507.

³⁴ Késő középkori összlétszámuk a Magyar Királyság területén 3500–4000 fő volt. Kubinyi András: A magyarországi zsidók története a középkorban. *Soproni Szemle*, 49 (1995) 1. 12–13.

³⁵ 1790. évi 38. tc.

³⁶ Winkler E.: A zsidóeskü, 37.

³⁷ A tactio, az érintés, a szent tárgyakra, ereklyékre helyezett kéz gesztusa fontos volt a középkori Magyarország eskütételi gyakorlatában. Béli Gábor: Az eskütétel sajátos módjai a középkori Magyarországon. *Jogtörténeti Szemle*, 9 (2007) Különszám. *Justitiától a bírói pálcáig. Jogi kultúra, processzusok, rituálék és szimbólumok*. 120.

³⁸ A csúcsos süveg nyilvánosság előtti kötelező viselésének mindennapi gyakorlatára az ez alóli mentességet biztosító forrásokból következtethetünk. DL 46 976., illetve Friss Ármin (szerk.): *Magyar-*

láb kell esküt tennie. A zsidóesküt Magyarországon csak 1868-ban érvénytelenítették,³⁹ ami nagyjából egybeesik más európai országok gyakorlatával. Az eskü hatályon kívül helyezése Németországban 1877-ben, Franciaországban 1846-ban történt meg, ugyanakkor Romániában a huszadik század első évtizedeiben is hivatkoztak rá, alkalmazták.⁴⁰ Egyes nyugat-európai történészek⁴¹ ugyan eljutottak odáig, hogy a tolerancia jeleként értelmezzék a zsidóeskü gyakorlatát, mi azonban ezzel nem értünk egyet. Akik mégis ekképp vélekednek, nyilvánvalóan Justinianus *suum cuique* jogelvéből indulnak ki.⁴² Ez a jogelv antik hagyományra épülve azt rögzítette, hogy mindenkinek meg kell adni a „magáét”, amelyet ma, az eredeti jelentést jócskán torzítva értelmeznek a vallás, vagy a szokásjog tiszteletben tartásaként, ám a zsidóeskü kapcsán véleményünk szerint a keresztény peres feleknek biztosított valamelyes garanciáról, egyben a zsidó peres fél eltérő jogállásának érzékeltetéséről van inkább szó.

Annyi minden esetre biztosan kijelenthető, hogy a Tripartitum végén szereplő eskü-minta középkori alkalmazása finoman fogalmazva is gyéren adatolható, úgy tűnik sokkal fontosabb volt a jogelv, mint a bonyodalmas gyakorlati alkalmazás. Erre érzékletes példát nyújt egy 1490-ben, Sopronban kelt oklevél, amelyben a kiállítók a héber nyelvű záradék előtt legfenségesebb élő Istennek tett *erős* esküjükre hivatkoznak.⁴³ Az ez idáig feltárt források alapján látszik, hogy a zsidóesküt, majd a *cartula sigillatát* a 15. századtól a ránk maradt forrásokban felváltják az oklevelek végére írt héber nyelvű záradékok.⁴⁴

De hogy mi köze a zsidóeskünek Verbőci Istvánhoz és a késő középkori *concivilitas*hoz, arra a tanulmány következő szakasza hivatott választ keresni.

„Még ha zsidó vagy cigány lett volna is”

A fenti kitétel Verbőci István egy 1524-ben kelt, Bátori András szatmári ispánnak szóló magánleveléből származik, akinek Szerecsen Jánossal folyó birtokvitája Verbőci döntése értelmében sorshúzással dőlt volna el. Ezzel a megoldással Bátori nem volt túlságo-

zsidó oklevéltár. Bp., 1903. I. 46. sz. 1520-ban Várdai Pál a pozsonyi zsidók panaszára reagálva emlékezteti őket, hogy II. Lajos minden zsidónak mentességet adott az eltérő ruházat viselése alól. A Pozsony város levéltárában őrzött oklevél kiadása: Uo., 258. sz.

³⁹ 1868. évi 54. tc. 242. §

⁴⁰ Linder, A.: *The Jewry-Oath*, 311.

⁴¹ Hans- Kurt Claussen: *Der Judeid, ein Beitrag zur Geschichte des Rechtsschutzes.* In: Karl August Echhardt (Hrsg.): *Deutsche Rechtswissenschaft.* Bd. II. Berlin, 1937. 166–189., Joseph Ziegler: *Reflections on the Jewry Oath in the Middle Ages. Christianity and Judaism*, 29 (1992) 213.

⁴² „Iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuendi.” – T. Lambert Mears (ed.): *The Institutes of Gaius and Justinian, the Twelve tables, and the CXVIIIth and CXXVIIIth Novels.* Clark (New Jersey), 2004. 2.

⁴³ DL 203 958. Kiadása: Házi Jenő: *Sopron szabad királyi város története* I. rész, 6. kötet. Oklevelek és levelek 1482-től 1520-ig. Sopron, 1928. 59. sz.

⁴⁴ DL 23 411., DL 45 480., DL 25 620., DL 95 431., DL 25 714.

san elégedett, írt is egy panaszlevelet Verbőcinek, amire a címzett azt válaszolta, hogy ő mindenki számára egyenlő módon, a személyek kilétére való tekintet nélkül a jognak szolgálni tartozik, még ha az illető zsidó vagy cigány lett volna is, amennyiben e királyság Szent Koronájának alattvalói közül való.⁴⁵

Noha a levelet 1877-ben sok más, addig ismeretlen Verbőci levéllel és egy országgyűlési beszéddel együtt közölték,⁴⁶ a történeti kutatás eddig nem helyezett hangsúlyt az említett kitételekre, a tekintetben, hogy a cigányok eddig ismert első olyan említéséről beszélünk, amikor ezt a csoportot is a *communitas regni* részeként határozzák meg, akiket nem lehet negligálni (*nec potui negare* [posset – kieg. O. J.]). Vagyis ebben a levélben nem *naturalis*, hanem *civilis* csoportként jelennek meg. Az sem mindegy, ki határozza meg őket ily módon, ugyanis a cigányok és zsidók a király és a személynök, vagyis jelen esetben Verbőci joghatósága alá tartoztak. Nem kellene ennek a levélben szereplő kitételnek túl nagy jelentőséget tulajdonítanunk, ha nem ő írta volna, illetve ha nem ezt a tisztséget viselte volna.

Arról, hogy a forrásunkban is szereplő *pharao* megnevezést a korszakban a cigányokra használták, egy 20 évvel korábbi (1504-es) oklevél is tanúskodik, amelynek hetedik sorában olvashatjuk: „*Egiptiacos, sive Pharahones, quos vulgari sermone czyganos vocant.*”⁴⁷

Bónis György szerint Verbőci „kijelentésében [ti. még ha zsidó vagy cigány lett volna is – kieg. O. J.] nem csekély demagógia rejlik.”⁴⁸ Ugyanakkor nézetünk szerint a levélben szereplő kitétel összefüggésbe hozható Luxemburgi Zsigmond 1435. évi II. dekrétumának egyik rendelkezésével is, mégpedig az ország rendes bíráinak esküjével,⁴⁹ mely törvényt 1486-ban,⁵⁰ majd 1492-ben⁵¹ is megerősítették.

Az eskü vonatkozó részlete Kolosvári Sándor fordításában így szól:

„(...) minden előttem perlekedőnek, együtt és egyenként, a személynek, tudniillik gazdagnak és szegénynek, megválogatása nélkül és minden kérést, jutalmat, kedvezést, szeretetet meg gyűlölséget hátrátéve és távol tartva, tehetségemhez képest igaz és való törvényt és igazságot fogok tenni.”⁵²

⁴⁵ „Qui omnibus equaliter, sine personarum acceptance jura ministrali tenetur, nec potui negare quin petenti dedissem, si etiam judeus aut pharaho fuisset, modo de subditis sacre corone regni huius petens ille extitisset.” – DL 23 894.

⁴⁶ Fraknói Vilmos (kiad.): Verbőczy István kiadatlan levelei és egy országgyűlési beszéde. 1513–1526. *Magyar Történelmi Tár.* 2. sorozat, 11. kötet. Bp., 1877. 131.

⁴⁷ DL 29 907.

⁴⁸ Bónis György: A személynök és bírótársai a Jagellók korában. *Századok*, 103 (1969) 1. 13.

⁴⁹ 1435. évi II. dekrétum 1. tc. 2. §

⁵⁰ 1486. évi 73. tc. 1. §

⁵¹ 1492. évi 33. tc. 1. §

⁵² *Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár. 1000–1526. évi törvényczikkek.* Az 1000–1301 közt alkotott törvényeket fordította és jegyzetekkel ellátta Nagy Gyula. Az 1300–1526 közt alkotott törvényeket fordították és jegyzetekkel ellátták Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. Az 1000–1526. évi törvényeket magyarázatokkal és utalásokkal kíséri Márkus Dezső. Bp., 1899. 255.

Joggal vetődik fel a kérdés, miért pont ezt a két csoportot, a zsidókat és a cigányokat nevezte meg levelében Verbőci? A mondatrésznek minden bizonnyal nyomatékösítő szerepe van. A közbeszédben, a közvélekedésben ez a két csoport kaphatta volna legkevésbé jogosan az azonos jogszolgáltatást.⁵³ Ezt számos kortárs forrással lehetne bizonyítani, ezen a ponton, hazai vonatkozásban csak Szerémi György visszaemlékezéseire⁵⁴ és Laskai Osvát *Gemma fidei*⁵⁵ című művére utalunk.

Nagyon fontos hangsúlyoznunk, hogy a Verbőci-levélben a zsidókra és cigányokra is vonatkoztatott *subditus* (alattvaló) fogalom a késő középkori tendenciának megfelelően szépen lassan átalakult, jelentéstöbbletet kapott azzal párhuzamosan, hogy az állammal, a monarchiával szembeni lojalitás egész Európában nagyon megerősödött a korábbi regionális, vagy összkeresztény közösséghez tartozással szemben⁵⁶ – véleményünk szerint nem utolsó sorban a reformáció és az oszmán fenyegetés hatására. A korszakban egyik csoport sem szerepel a Szent Korona országainak *natiói* között, sem a Tripartitumban, sem Oláh Miklós 1536-os *Hungariájában*.⁵⁷ Ennek oka lehet, hogy a zsidókat – bár a *lingua et mores*, a nyelv és a szokások *natiókat* meghatározó sajátossága esetükben is adott volt – elsősorban vallási csoportként tartották számon, míg a cigányok esetében kis létszámuk és – a források tanúsága szerint – alig száz évvel

⁵³ Eckhart Ferenc a mi értelmezésünknel tovább megy: vegytisztá jogkiterjesztésként értelmezi Verbőci levelének sorait. Azt írja, hogy: „Nincs különbség tehát magyar és nem magyar nemzetiségűek közt, csak a szent korona alattvalói, mai szóval magyar állampolgárok legyenek. E régi felfogást vallotta Werbőczy István is. Szerinte még a teljesen jogtalanok is a korona alattvalói s az igazságnak velük szemben is érvényesülnie kell (...)” – Eckhart Ferenc: *A Szentkorona-eszme története*. Bp., 1941. 105.

⁵⁴ Csak egy példa a pharao vagyis cigány pejoratív, már-már jelzői használatára Szeréminél az az epizód, amikor Bogádi János deák megtagadta, hogy számadást készítsen, és átadja a nála lévő 2000 márkát Nádasdy Tamásnak, Athinai Simonnak és Pozaka Pálnak, azok hárman megkísérelték félrevezetni a harmincadost: „Et dixerunt illi Phariei predicti, qui ficciomena composuerant, quod dominum G(r) ittim turpissima Cesar necauisset, et nunquam ad Hungariam amplius reuertetur.” – Wenzel Gusztáv (szerk.): *Szerémi György emlékirata Magyarország romlásáról, 1484–1543*. Pest, 1857. (Magyar történelmi emlékek. Második osztály: írók 1.) 309.

⁵⁵ Osualdus de Lasko: *Quadragesimale Gemma fidei intitulatum*. Hagenau, 1507. RMK III. 141. sermones 34, 35, 39. (Kiadása folyamatban.) Online dokumentum. http://sermones.elte.hu/szovegkiadasok/latinul/laskaiosvat/index.php?file=og_tab_origin_voces (A letöltés ideje: 2018. május 1.)

⁵⁶ Szűcs Jenő: „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban. Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához. In: *Uő: Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Bp., 1974. (Társadalomtudományi könyvtár) 211.

⁵⁷ Oláh Miklós műve 19. fejezetének végén a magyarokat, németeket, cseheket, szlávokat, horvátokat, szászokat, székelyeket, oláhokat, rácokat, kunokat, jászokat, ruténeket és a törököket említi: „Totius huius Hungariae Regnum, continet in se, nostro hoc tempore, diversas nationes; Hungaros, Alemannos, Bohemos, Sclavos, Croacos, Saxones, Siculos, Valachos, Rascianos. Cumanos, Jazyges, Ruthenos, et iam potremo Turcas: quae omnes differenti inter se utuntur lingua, nisi quod aliqua vocabula, propter diuturnam consuetudinem, atque mutuum commercium, aliquam habere videantur similitudinem et symphoniam (p).” – Nicolaus Oláh: *Hungaria et Atila, sive de originibus gentis, regni Hungariae situ, habitu, opportunitatibus et rebus bello paceque ab Atila gestis*. (ed.): Adamus Franciscus Kollarius. Vindobonae, 1763. 90–91.

azelőtti megérkezésük⁵⁸ szolgálhat magyarázatként arra, hogy miért hiányoznak ezekből a felsorolásokból.

Még ha csupán egy levélbeli szófordulatról van is szó, Verbőci mégis kijelöli a végső viszonyítási pontokat a jogszolgáltatásban, és a *regnum Hungariae*, a *communitas regni* részeként határozza meg mind a zsidókat, mind a cigányokat. Az iratban is szépen kirajzolódik tehát, hogy a *natio* fogalma a középkorban mást jelentett, mint ma, egy nemzetet nem *natioi* határoztak meg. Gondolhatnánk, hogy egy magánlevélnek nincs akkora súlya, mint mondjuk egy törvényeknek, ám ha szem előtt tartjuk, hogy Verbőci a levél elküldésekor személynök, illetve, hogy egy jogorvoslatot kérő panaszlevelére válaszol, rögtön más dimenzióba helyezhető a rövid levél és a benne szereplő kitétel is.

1846-ban a Habsburg Birodalom egész területén egységesítették és kötelezővé tették a zsidóeskü gyakorlatát: a Bibliára kellett esküdni⁵⁹, és az esküminta majdnem megegyezett a többi felekezet eskümintájával. Az eddigiek alapján elmondható, hogy minden valószínűség szerint a jogelv sokkal inkább elfogadhatatlan volt az eskü eltörléséért folytatott küzdelem résztvevői számára, mint a gyakorlat, amely, mint láttuk, legalábbis a középkorban kevésbé adatolható ugyan, de a jogelv rögzítése, vagyis az esküminta már akkor is elengedhetetlennek bizonyult.

Összefoglalás

A Justinianus megfogalmazta jogelv, amely szerint egy zsidó szavahihetőségét keresztény peres felével szemben külön eskühöz kell kötni, különböző formákban és elterjedtségben öltött testet a gyakorlatban Európa különböző területein, elsősorban a zsidók létszámának függvényében. Nem véletlen tehát, hogy a legtöbb szövegváltozat, illetve a gyakorlat legkülönbözőbb szabályozásai az Ibériai-félszigeten és a *Germania Judaica* területén maradtak fenn. A középkori Európában egyedülálló módon a Magyar Királyság területén a Kálmán-kori *cartula sigillaták* bevezetésével, vagyis az írásbeliség eszközével is szabályozták a zsidókkal szemben érvényes, eltérő jogrendet. Nézetünk szerint a *cartulák* éppen a zsidóeskü „kiváltására” bevezetett megoldásnak tekinthetők, ha pedig ezt elfogadjuk, belátható, hogy miként lehetséges, hogy a középkorból egyetlenegy olyan eset adatolható, amikor a zsidó peres fél a Tóra tekercsre tett esküt.

Jóllehet a Tripartitumot megelőzően tudunk még a pozsonyi mellett például a budai jogkönyvben szereplő eskümintáról, ám annak szövege sem maradt fenn. A Verbőci által az erfurti és a löwenburgi eskük szövegeiből kompilált esküminta pedig semmiben nem tér el a korszakban megszokott formuláktól. Nézetünk szerint Verbőci fő célja a jogelv

⁵⁸ Az első oklevél, amelyben szerepelnek, nem 1422-ből, hanem 1423-ból való. Helyes datálására és a Zsigmondkori Oklevéltár IX. kötetéből történő törlésének szükségességére a Wattay-család levéltárából előkerült másolat alapján C. Tóth Norbert hívta fel a figyelmet. ZsO X. 407. sz. A cigányok korai történetéről ld.: Nagy Pál: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Kaposvár, 1998.

⁵⁹ 2 Móz 20,7-re kellett esküt tenni.

rögzítése volt, hiszen már a megtartott törvények közt szereplő IV. Béla-féle kiváltságlevél is feltételekhez, így összeghatárhoz kötötte az eskütételt, valamint nem kellett zsinagógában fogadalmat tenni, ahogy csekélységek miatt a Tóra tekercsekre esküdni sem, vagyis a gyakorlatban már a 13. század közepétől egyre ritkábban hajtották végre a zsidó-eskü jogi cselekményét.

Míg már a legkorábbi hazai eskümintákban is a királyra és a Szent Koronára kellett esküt tenni⁶⁰, a Tripartitum zsidóeskü-mintájában „az élő Istenre, a szent Istenre, a mindenható Istenre, aki az eget és a földet, a tengert és mindazt teremtette, ami ezeken és ezekben van.” Ennek fényében talán belátható, a fentebb bemutatott Verbőci-levéiben szereplő kitétel általunk vázolt lehetséges értelmezése és jelentősége. Eszerint tehát az ország minden rendes bírása a Szent Korona országai minden alattvalójának személyválogatás nélkül, egyaránt tartozik igazságot szolgáltatni, legyen bár az illető zsidó vagy cigány. Vagyis a zsidókra vonatkozó *de jure* létező külön jogelv és – alig adatolható – eskütételi aktus *de facto* nem jelentette a *communitas regni*ből történő kizárásukat, hanem nézetünk szerint éppen bekerülésük, „tudomásul vételük”, *concivilitas*uk egyik előfeltétele volt. A *concivilitas* pedig, ahogy fentebb kifejtettük, nem volt összefüggésben valamiféle tolerancia-elvvel.

Verbőci István, a 16. századi európai jogbölcseleti gondolkodás figyelemre méltó alakja,⁶¹ kora jelentős ismeretanyagának birtokában alkotta meg művét, és az abban szereplő zsidóeskü-minta nem tér el kirívóan a korabeliektől, ahogyan a szerző azt bevezető, a zsidók üdvösségéről, pontosabban üdvösséggel ellenkező kiváltságairól elejtett félmondata sem más, mint a korban széles körben elterjedt vélemény.

Remélhetőleg sikerült valamelyest árnyalni Verbőci Fraknói által meghatározott sovizmusát, képet kapni a zsidóeskü hazai alkalmazásáról, megérteni a neológ mozgalom képviselőinek ellenállását, és bemutatni a cigányság *communitas regni* részeként történt első említését, ami valamilyen okból a kutatók látómezején kívülre esett. Verbőci életművének a késő középkori *concivilitas* aspektusából történő vizsgálata még számos új-donságot hozhat, és talán a fenti eredmények is beleillenek majd – Engel Pál szavaival⁶² – a nagy kirakós játékba.

⁶⁰ Bónis György: Régi magyar esküminták. *Magyar nyelv*, 57 (1961) 282.

⁶¹ Szmodis Jenő: Werbőczy jogbölcseleti koncepciójáról. In: *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Juridica et Politica*. Tom. XXXI. Miskolc, 2013. 166.

⁶² Engel Pál: A honfoglalás és a fehér-ló-monda „igaz” története. 2000, 12 (2000) 5. 4.

ISTVÁN VERBŐCI AND THE LATE MEDIEVAL *CONCIVILITAS*

Although the term *concivilitas* in a Hungarian legal historical context is connected by the vast majority of the related studies to the decrees of Joseph II issued in 1781–1782, the concept of *concivilitas* dates back to the end of the 15th century and has not only a legal, but also a cultural-religious dimension.

This paper discusses the section of the Jewry-Oath preserved in the Tripartitum, as well as the tradition and the documentable spread of this legal act in the Kingdom of Hungary. It presents the main characteristics compared to Western European legal practices, such as that of the *cartula sigillata* in the 13th century, the unique tool of law and scribal practice which can be defined as a replacement of the Jewry-Oath. The latter process was especially difficult as it required the presence of two individuals in possession of rabbinic knowledge, as well as authenticated, credible Hebrew sources, which were hardly obtainable for Christians: initially the Torah scroll, later, for simplicity, in many cases the Talmud. Furthermore, the oath had to be taken in a synagogue. The article also aims to offer a more sophisticated historiographic narrative of István Verbőci by analysing one of his letters, which defines the quality of and access to legal services in his time and mentions the Jews as well as the Gypsies as subjects of the Holy Crown, that is, as parts of the *communitas regni*.

Keywords: Jewry-Oath, Hungary, Verbőci, Tripartitum, *concivilitas*, *communitas regni*, *civilis*, *naturalis*, *cartula sigillata*, Gypsies, Jews

*Johanniták vagy keresztesek? A fehérvári konvent tagjai a középkor végén**

Bevezetés

A NAGYNYUGATI egyházszakadással kezdetét vette a magyarországi johannita rendtartomány és a rend rodoszi központja közötti szakadás.¹ Ahogy korábbi tanulmányomban bemutattam, a kapcsolat fonala az 1450-es évekre veszett el teljesen,² de több fontos következmény már a 14. század végén is látszott. Míg az 1370-es évekig a tiszttviselők (*preceptor*, perjel, *custos*) kivétel nélkül külföldi johanniták voltak, akik ugródeszkeként tekintettek a fehérvári konventre, addig a 14. század végén már a tiszttviselők között is találunk hazai rendtagokat. Az elmagyarosodás már a század közepén megkezdődött: a hiteleshelyi kiküldötteknek beszélniük kellett a vulgárist, és ismerniük kellett a szokásjogot, így eleinte a karbéli klerikusok és az egyszerű *cruciferek* között tűntek fel a magyarok.³ Természetesen csupán a keresztnévek birtokában nem könnyű meghatározni valakinek a származását a középkorban, de míg a 14. század közepén Henrik, Donatus, Albert, Raymond és Balduin nevű *preceptorok* kormányozták Fehérvárt, addig 1379-ben András (I.), 1382-ben Bebek Imre,⁴

* A szerző az MTA-PTE-ELTE Középkori Egyházi Archontológia Kutatócsoport tudományos segédmunkatársa. A tanulmány elkészítését a KH 130473. sz. projekt támogatta.

Köszönet illeti Fedeles Tamást, aki értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

¹ Hunyadi Zsolt: Törésvonalak: a johannita magyar–szlavón rendtartomány a szkizma idején. In: Kincses Katalin Mária (szerk.): *Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére*. Bp., 2018. 216–221.

² Ribi András: A várnagy és a püspök – fehérvári johannita preceptorok karrierje a 15. század második felében. In: Szanka Brigitta – Szolnoki Zoltán – Nagy Zsolt Dezső (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok 10. A X. Medievisztikai Phd-konferencia (Szeged, 2017. június 7–9.) előadásai*. Szeged, 2018. 95–115.

³ Zsolt Hunyadi: Hospitaller Officials of Foreign Origin in the Hungarian–Slavonian Priory (Thirteenth and Fourteenth Centuries). In: Jochen Burgtorf – Helen Nicholson (ed.): *International Mobility in the Military Orders (Twelfth to Fifteenth Centuries): Travelling on Christ's Business*. Tuscaloosa, 2006. 148.

⁴ Zsolt Hunyadi: *The Hospitallers in the Medieval Kingdom of Hungary, c. 1150–1387*. Bp., 2010. (METEM könyvek 70.) (CEU mediaevalia 13.) 103–104.

1390-től pedig a század végéig Petykei László állt a *preceptorium* élén.⁵ A helyi illetőségű rendtagok előtérbe nyomulását nagymesteri parancsok is segítették: 1418-ban Philibert de Naillac engedélyezte Nagymihályi Albert számára, hogy helybélieket toborozzon a rend magyarországi létszámának jelentős visszaesése miatt,⁶ 1448-ban pedig a vizitátorrá kinevezett Michele de Castellacciót buzdította ugyanerre Jean de Lastic.⁷

A rodoszi központ befolyásának csökkenésével és a konvent elmagyarosodásával megjelentek azok a rendtagok, akik immár a magyar–szlávón rendtartományban és a 15. században egyedülként működő, és a közösségi életet fenntartó⁸ fehérvári *preceptorium*on belül igyekeztek karriert csinálni. Az első olyan, valószínűsíthetően magyar származású rendtag, akinek pályafutása végigkísérhető, András (I.) volt: 1366-ban egyszerű rendtagként, *crucifer*ként tűnik fel a forrásokban, hiteleshelyi munkát végez, majd néhány évvel később tisztviselő, *lector* lett (1368–1369), hogy aztán pályája végén parancsnokká emelkedjen (1379).⁹ Esetében tipikus életpályáról beszélhetünk, hiszen a 14. század végétől többen hasonló karriert futottak be:¹⁰ Luccai Balduin,¹¹ Ferenc (I.),¹² Petykei László,¹³ Ferenc (II.),¹⁴ Kölkedi Tamás,¹⁵ Simontornyai István,¹⁶ György mester,¹⁷ Huszti Miklós¹⁸ és Dalmadi Se-

⁵ Ribi András: Karrier, tisztségek, létszám. A fehérvári keresztes konvent személyi összetétele (1390–1450). In: Fábíán Laura – Uhrin Dorottya – Farkas Csaba – Ribi András (szerk.): *Micae Mediaevales VI. Fiatál történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Bp., 2017. 200. – 1418-ban Philibert de Naillac nagymester ígéretet tett, hogy helyieket fog preceptorrá emelni a magyar–szlávón rendtartományban, de Fehérváron ez legfeljebb a tényleges helyzet elismerését jelentette. Ld. Anthony Luttrell: *The Hospitallers in Hungary before 1418: Problems and Sources*. In: Zsolt Hunyadi – József Laszlovszky (ed.): *The Crusades and the Military Orders. Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity*. Bp., 2001. 277.

⁶ Nagy Gyula (szerk.): *A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára*. I–II. Bp., 1887–1889. (A továbbiakban: Sztáray) II. 176–177.

⁷ Archives of the Order of Malta, National Library of Malta (Valletta, Málta) 361. fol. 214. r.– fol. 217. r.

⁸ A jelenség nem teljesen egyedi a késő középkorban: Angliában például kizárólag a rend londoni központjában, Clerkenwellben maradt meg a közösségi élet. Gregory O'Malley: *The Knights Hospitaller of the English Langue 1460–1565*. Oxford, 2005. 51.

⁹ Hunyadi, Zs.: *The Hospitallers*, 103–104.

¹⁰ A karrierrek háttérében egy részletes prozopográfiai adattár áll. Ennek közlésére vagy az adatok részletezésére jelen kötet keretei között nincs lehetőség, így az egyes rendtagok tanulmánybéli első előfordulásakor csupán legkorábbi és legkésőbbi említésük évszámát és – amennyiben nem áll rendelkezésre korábbi szakirodalom – forráshelyét hivatkozom.

¹¹ 1366: Hunyadi, Zs.: *The Hospitallers*, 103–104., 1395: DL 72 248.

¹² 1373–1384: Hunyadi, Zs.: *The Hospitallers*, 103–104.

¹³ 1374–1407: Ribi A.: Karrier, 200.

¹⁴ 1385: Hunyadi, Zs.: *The Hospitallers*, 104., 1399: DL 112.

¹⁵ 1430–1445: Ribi A.: Karrier, 201., 25. jegyzet.

¹⁶ 1459–1490: Ribi A.: A várnagy és a püspök, 100–104.

¹⁷ 1488: DL 19 418., 1510: DF 233 511.

¹⁸ 1511–1525: Ribi András: „filia ordinis crucigerorum de Alba” – A soproni keresztes preceptorium a középkor végén (A kispreceptorok adattárával). *Soproni Szemle*, 72 (2018) 295–296.

bestyén¹⁹ egyaránt így érték el a parancsnokságot. Természetesen olyanok is voltak, akik egyik vagy másik lépcsőfokot kihagyták, de ez a forráshiányból is fakadhat: László (I.),²⁰ Gál,²¹ András (III.)²² és Hetesi István²³ örtestvérként kezdte a pályafutását, Makrai János fia László²⁴ olvasótestvérként tűnt fel az oklevelekben, Rózsás László²⁵ *cantorként*, míg András (II.)²⁶ egyszerű *crucifer*ből emelkedett parancsnokká. Mindössze négyen vannak, akik azon nyomban *preceptor*ként jelentek meg: a csupán két oklevélben szereplő György (I.),²⁷ a Hunyadi János által 1451-ben Fehérvárra helyezett Gúti János,²⁸ Pápai Orgonás Péter²⁹ és Szabadi Miklós.³⁰ Arra, hogy innen továbblépett volna valaki a rend egy másik tartományába, nincsen adat, és ez nem is valószínű.

A vizsgálat e pontján kell feltennünk a kérdést, hogy ezeket a fehérvári rendtagokat tarthatjuk-e még johannitáknak? A Vráni Perjelség és azon belül a fehérvári *preceptorium* az egyházszakadás óta egyre kevésbé kötődött a rendi központhoz: a parancsnoki tisztséget papok töltötték be,³¹ a konventben használt tisztségek teljesen egyedülállóak voltak Magyarország többi részéhez és a rend többi tartományához képest is.³² Továbbá a 15. század közepi Castellaccio-féle missziót leszámítva a korszakban egyáltalán nem fizettek rendi adókat,³³ illetve megszűnt a renden belüli előrelépés lehetősége,³⁴ emellett teljesen eltűntek a külföldi johanniták Magyarországról, végezetül a kispreceptorok kinevezésének rendszere is példátlanul mondható.³⁵ Bizonyos továbbá, hogy 1461 és 1513 között nem volt magyar johannita Rodoszon.³⁶ Bár az egykori johannita birtokok javainak egy

¹⁹ 1523: DF 232 622., 1543: Székesfehérvár török elfoglalása.

²⁰ 1400: DL 8850., 1416: ZsO V. 2254. sz.

²¹ 1445: DL 44 401., 1447: C. Tóth Norbert: Oklevelek Simontornya középkori történetéhez (1264–1543). *Levéltári Közlemények*, 71 (2000) 67. sz.

²² 1484: DL 33 493., 1492: DL 91 028.

²³ 1502: DL 88 871., 1524: DL 30 288.

²⁴ 1413: Érszegi Géza: Fejér megyére vonatkozó oklevelek a székesfehérvári konvent magánlevéltárában, 1193–1542. In: Farkas Gábor (szerk.): *Fejér megyei történeti évkönyv* 5. Székesfehérvár, 1971. (A továbbiakban: Érszegi) 101. sz., 1418: DL 50 127.

²⁵ 1472: DL 88 530., 1500: DL 20 984.

²⁶ 1419: DL 10 776., 1429: DL 43 784.

²⁷ 1410: DL 43 060., DL 9696.

²⁸ 1451–1468: Ribi A.: A várnagy és a püspök, 98–100.

²⁹ 1500: DF 286 006., 1506: DF 209 882.

³⁰ 1512–1526: Ribi A.: A soproni preceptorium, 294.

³¹ Ribi A.: A várnagy és a püspök, 103.

³² A tisztségekről ld. Ribi A.: Karrier, 202–206.

³³ Ribi A.: A várnagy és a püspök, 95., 5. jegyzet.

³⁴ Zsolt Hunyadi: The social composition of the Military–Religious Orders in the medieval kingdom of Hungary. In: Isabel Cristina F. Fernandes (ed.): *As Ordens Militares e as Ordens de Cavalaria entre o Ocidente e o Oriente*. Palmela, 2009. 329.

³⁵ A fogalomra ld. Ribi A.: A soproni preceptorium, 289.

³⁶ Jürgen Sarnowsky: *Macht und Herrschaft im Johanniterorden des 15. Jahrhunderts. Verfassung und Verwaltung der Johanniter auf Rhodos (1421–1522)*. Münster–Hamburg–London, 2001. (Vita regularis 14.) 511.

részét valóban a közös ellenség, a török elleni védekezésre fordították, a magyar rendtartomány teljesen elszigetelődött Rodosztól, amit szépen lassan a rendi központban is észleltek.³⁷ Megkockáztatható: a 15. század második felétől a fehervári *preceptoriumban* és másutt élő *crucifereket* csak nagy-nagy óvatossággal lehet johannitának nevezni. Akkor mégis kik voltak ezek a szerzetesek?

A fehervári konvent tagjainak származása

A probléma megoldásában elsősorban az ismert fehervári rendtagok származásának vizsgálata jelenthet támpontot. Sajnos mindössze Kölkedi Tamás pályafutásáról vannak a fehervári konventbe lépése előttről is információink,³⁸ így szinte csak a magán- és hiteleshelyi oklevelek adataira szorítkozhatunk. Az 1390 és 1543 között a prozopográfia módszerével feltárt 106 rendtag közül 35 esetében találtam adatokat a származási helyre, melyeket az alábbi táblázat foglal össze. A legtöbb esetben a települést egyértelműen sikerült azonosítani, így lehetőség nyílt a keresztesek társadalmi háttérét is áttekinteni. A városias települések kapcsán – amennyiben rendelkezésre állt – a centralitási pontszámot is feltüntettem.³⁹ Az utolsó oszlopban az adott személy által elért legmagasabb konventi tisztség szerepel.

Név	Származási hely	Megye	C. p.	Származás	Legmagasabb tisztség
Luccai Balduin	Lucca, Itália	-	-	polgár	preceptor
Petykei László	Petyke	Valkó	-	nemes ⁴⁰	preceptor
Makrai János fia László	Makra	Szatmár	-	nemes ⁴¹	preceptor
Esztergomi Benedek ⁴³	Esztergom	Esztergom	38 ⁴²	polgár	preceptor
Temesvári (Szilágyi) Miklós ⁴⁶	Temesvár	Temes	32 ⁴⁴	polgár ⁴⁵	preceptor

³⁷ Ribi A.: A várnagy és a püspök, 96–97.

³⁸ Ribi A.: Karrier, 201., 25. jegyzet.

³⁹ A centralitási pontrendszerről: Kubinyi András: A középkori magyarországi városok hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. *Településtörténeti Közlemények*, 23 (1971) 58–78.

⁴⁰ Csánki II. 343.

⁴¹ Csánki I. 480.

⁴² Kubinyi András: Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében. *Történelmi Szemle*, 46 (2004) 23.

⁴³ 1428: DL 88 006., 1449: DL 100 592.

⁴⁴ Kubinyi A.: Városhálózat, 23.

⁴⁵ Petrovics István: *A középkori Temesvár. Fejezetek a Béga-parti város 1552 előtti történetéből*. Szeged, 2008. (Capitulum IV.)

⁴⁶ 1429: DL 106 327., 1455: Érszegi 206–207. sz.

Név	Származási hely	Megye	C. p.	Származás	Legmagasabb tisztség
Kölkedi Tamás	Kölked	Somogy ⁴⁷	-	nemes ⁴⁸	preceptor
Fehérvári Kelemen fia Gergely ⁵⁰	Fehérvár	Fejér	43 ⁴⁹	polgár	crucifer
Gúti János	Kisgút	Bereg	-	nemes ⁵¹	preceptor
Simontornyai István	Simontornya	Tolna	17 ⁵²	mezővárosi ⁵³	preceptor
Kopácsi Miklós ⁵⁴	Kopács	Vas	-	nemes ⁵⁵	soproni preceptor
Hetesi Lőrinc ⁵⁶	Hetes	Somogy	8 ⁵⁷	mezővárosi ⁵⁸	lector
Ozorai Benedek ⁵⁹	Ozora	Tolna	18 vagy 20 ⁶¹	mezővárosi ⁶⁰	soproni preceptor
Keszői Simon ⁶²	Kesző	Vas	-	jobbággy ⁶³	győri preceptor
Bohnyai Márton ⁶⁵	Bohnya/Bonnya/ Bonyhád	Küküllő/ Somogy/ Tolna	-/-/4 ⁶⁴	mezővárosi/ nemes/ nemes ⁶⁶	lector

⁴⁷ Bár a korban több Kölked nevű település is létezett, Tamás Somogy megyei származásához nem fér kétség; Ribi A.: *Karrier*, 201., 25. jegyzet.

⁴⁸ Csánki II. 622–623.

⁴⁹ Kubinyi A.: *Városhálózati*, 23.

⁵⁰ 1433/1434: Fejér CD X/7. 269–270., 1435: DL 106 426.

⁵¹ Csánki I. 415.

⁵² Éder Katalin: *Mezővárosi plébániatemplomok középkori városmentes tájakon*. [Doktori disszertáció] Bp., 2010. 410.

⁵³ Csánki III. 410–411.

⁵⁴ 1461–1477: Ribi A.: *A soproni preceptorium*, 290–291.

⁵⁵ Csánki II. 766.

⁵⁶ 1471: DL 45 459., 1506: DF 253 984.

⁵⁷ Éder K.: *Mezővárosi plébániatemplomok*, 295.

⁵⁸ Csánki II. 578.

⁵⁹ 1476–1502: Ribi A.: *A soproni preceptorium*, 292–293.

⁶⁰ Csánki III. 410.

⁶¹ Kubinyi A.: *Városhálózati*, 24. Vö. Éder K.: *Mezővárosi plébániatemplomok*, 370.

⁶² 1487–1492: Köblös József: *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában. (A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával)*. Bp., 1994. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12.) 399/63. sz.

⁶³ Csánki II. 764–765.

⁶⁴ K. Németh András: *Tolna megye központi helyei a középkorban. URBS: Magyar Várostháttér Évkönyv*, 8 (2013) 225.

⁶⁵ 1491: DL 105 050., 1512: DL 47 021.

⁶⁶ Csánki V. 862., II. 595., III. 419.

Név	Származási hely	Megye	C. p.	Származás	Legmagasabb tisztség
Csurgói Pál ⁶⁷	Csurgó	Somogy	9 ⁶⁸	mezővárosi ⁶⁹	lector
Pápai Orgonás Péter	Pápa	Somogy/ Veszprém	-/20 ⁷⁰	jobbágy/ mezővárosi ⁷¹	preceptor
Hetesi István	Hetes	Somogy	8	mezővárosi	preceptor
Kenderesi Pál ⁷²	Kenderes	Bács	-	nemes ⁷³	lector
Szabási István ⁷⁴	Szabás	Somogy	-	nemes ⁷⁵	lector
Ősi Márton ⁷⁶	Ősi	Veszprém	-	jobbágy ⁷⁷	crucifer
Huszt Miklós	Huszt	Máramaros/Tolna	16/- ⁷⁸	mezővárosi/ jobbágy ⁷⁹	preceptor
Szabadi Miklós	Szabadi	Tolna	-	nemes ⁸⁰	preceptor
Bikádi Gál ⁸¹	Bikád	Tolna	-	nemes ⁸²	custos
Szécsényi Miklós ⁸⁵	Szécsény	Nógrád	14 ⁸³	mezővárosi ⁸⁴	crucifer

⁶⁷ 1498: DL 71 322., 1513: Richardus Horváth – Tiburtius Neumann – Norbertus C. Tóth (ed.): *Documenta ad historiam Bátor de Ecsed. I. Diplomata 1393–1540*. Nyíregyháza, 2011. (A Nyíregyházi Jósza András Múzeum kiadványai 67.) 242–243.

⁶⁸ Éder K.: *Mezővárosi plébániatemplomok*, 256.

⁶⁹ Csánki II. 577. Az oklevelek írásmódjából feltételezhető, hogy a somogyi Csurgóról (Chwrgo) van szó, nem pedig a Fejér megyei (Fehérvár)csurgóról (Chorgo).

⁷⁰ Kubinyi A.: *Városhálózat*, 24.

⁷¹ Engel Pál: *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép. CD-ROM*. Térinformatika: Kollányi László – Sallay Ágnes. Bp., 2002., Csánki III. 214. Pápa falu Somogy megyében a Vránai Perjelség csurgói uradalmához tartozott.

⁷² 1505: DF 232 164., 1519: DL 82 508.

⁷³ Csánki II. 153.

⁷⁴ 1509: DL 73 178., 1526: *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez I–II*. Szerk. Bártfai Szabó László. Bp., 1919. (A továbbiakban: Csáky) II. 561–565.*

Csillaggal (*) azokat a rendtagokat jelöltem, akiknek életéről az 1526 utáni oklevelek hozzáférhetőségének pillanatnyi korlátozottsága miatt nincs adatunk a mohácsi csatát követő évekből, de feltételezhető, hogy még egy darabig a fehérvári konvent tagjainak számítottak.

⁷⁵ Csánki II. 641.

⁷⁶ 1510: DF 201 578., 1520: DL 106 764.

⁷⁷ Csánki III. 245.

⁷⁸ Kubinyi A.: *Városhálózat*, 24.

⁷⁹ Csánki I. 445., III. 430. A Tolna megyei Huszt falu a fehérvári káptalan birtoka volt.

⁸⁰ Csánki III. 449.

⁸¹ 1516: DL 22 816., 1526: Csáky II. 561–565*

⁸² Csánki III. 418.

⁸³ Éder K.: *Mezővárosi plébániatemplomok*, 421.

⁸⁴ Csánki I. 93.

⁸⁵ 1517: DL 22 841., 1518: DF 201 600.

Név	Származási hely	Megye	C. p.	Származás	Legmagasabb tisztség
Mezőkövesdi Gergely ⁸⁸	Mezőkövesd	Borsod	12 ⁸⁶	mezővárosi ⁸⁷	cantor
Fehérvári (Esztergáros) Péter ⁸⁹	Fehérvár	Fejér	43	polgár	lector
Igali Demeter ⁹⁰	Igal	Somogy	11 ⁹¹	mezővárosi ⁹²	crucifer
Dalmadi Sebestyén	Dalmad	Hont	-	nemes ⁹³	preceptor
Gudovci Péter ⁹⁴	Gudovc	Körös	-	jobbágy ⁹⁵	crucifer
Velikei Márk ⁹⁶	Velike	Pozsega	- ⁹⁷	mezővárosi ⁹⁸	preceptor
Faddi Sebestyén ¹⁰⁰	Fadd	Tolna	8 vagy 9 ¹⁰¹	mezővárosi ⁹⁹	cantor
At(t)yai Antal ¹⁰²	Attya/Atya	Veszprém/ Valkó	- ¹⁰³	nemes/ mezővárosi ¹⁰⁴	crucifer
Bölcskei Gergely ¹⁰⁶	Bölcske	Tolna	11 vagy 5 ¹⁰⁷	mezővárosi ¹⁰⁵	lector

⁸⁶ Éder K.: *Mezővárosi plébániatemplomok*, 332.

⁸⁷ Csánki I. 166.

⁸⁸ 1517: DL 58 280., 1519: DF 268 270.

⁸⁹ 1518: DL 23 059., 1537: Károly János: *Fejér vármegye története*. I–V. Székesfehérvár, 1896–1904. II. 652–655.

⁹⁰ 1522: DF 232 587., 1525: DL 64 701.*

⁹¹ Éder K.: *Mezővárosi plébániatemplomok*, 297.

⁹² Csánki II. 578.

⁹³ ÁMTF III. 188–189.

⁹⁴ 1524: DL 24 789., 1525: DF 232 700.*

⁹⁵ Engel P.: *Magyarország a középkor végén*.

⁹⁶ 1529–1530: Köblös J.: *Az egyházi középréteg*, 475/78. sz., 442–443/195. sz.

⁹⁷ Pozsega megye feldolgozatlan. Vö. Kubinyi A.: *Városhálózat*, 10.

⁹⁸ Csánki II. 398.

⁹⁹ Csánki III. 408–409.

¹⁰⁰ 1534. u.: Sz. Koroknay Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötések – Kolostori és polgári műhelyek*. Bp., 1973. (Művészettörténeti füzetek 6.) 89/241. sz., 1537: Josephus Koller: *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*. I–VII. Pozsony, 1782–1812. V. 233–236.

¹⁰¹ Éder K.: *Mezővárosi plébániatemplomok*, 274., K. Németh A.: Tolna megye, 228.

¹⁰² 1534. u.: Sz. Koroknay É.: *Magyar reneszánsz könyvkötések*, 89/241. sz., 1537: Koller, J.: *Historia*, V. 233–236.

¹⁰³ Valkó megye feldolgozatlan. Vö. Kubinyi A.: *Városhálózat*, 10.

¹⁰⁴ Csánki III. 219., II. 278–279.

¹⁰⁵ Csánki III. 419.

¹⁰⁶ 1534. u.: Sz. Koroknay É.: *Magyar reneszánsz könyvkötések*, 89/241. sz., 1537: Koller, J.: *Historia*, V. 233–236.

¹⁰⁷ Éder K.: *Mezővárosi plébániatemplomok*, 250., K. Németh A.: Tolna megye, 225.

Név	Származási hely	Megye	C. p.	Származás	Legmagasabb tisztség
Faddi Péter ¹⁰⁸	Fadd	Tolna	8 vagy 9 ¹¹⁰	mezővárosi ¹⁰⁹	crucifer
Sárvári Miklós ¹¹¹	Sárvár	Vas	14 ¹¹²	mezővárosi ¹¹³	crucifer

A táblázat adataiból kitűnik, hogy a késő középkorban mindössze egyetlen, bizonyíthatóan külföldi származású konventi tag mutatható ki, aki ráadásul már 1366 óta a konventben élt. A 34 hazai keresztes között bárói származását egyáltalán nem tudtam azonosítani. Korábban felmerült,¹¹⁴ hogy Gúti János esetleg Gúti Ország Mihály nádor rokona lett volna, de ez könnyedén cáfolható.¹¹⁵ Bár nem sokkal a tárgyalat korszak előtt a konvent parancsnoka volt az a Bebek Imre, aki később vránai perjellé, szlavón banná, országbíróvá és erdélyi vajdává emelkedett,¹¹⁶ mégis úgy tűnik, a bárói családból származók számára a fehérvári konvent tagjává, esetleg *preceptor*ává válni nem jelentett kellőképpen vonzó karrier lehetőséget.

A további származási kategóriákat vizsgálva feltűnő, hogy mindössze négyen jöttek királyi városból: ketten Fehérvárról, egy fő a szintén jelentős johannita múlttal rendelkező Esztergomból, a negyedik pedig Temesvárról. Hasonló arányban voltak jelen a jobbagy származásúak: Pápa és Huszt azonosításának függvényében 3–5 fő került ki ebből a rétegből. Az adatok tanúsága szerint a fehérvári konvent tagjainak túlnyomó többsége köznemes (10–12 fő) vagy a jobbagyi írásbeliség és műveltség gócpontját jelentő mezővárosok¹¹⁷ egyikének polgára (13–17 fő) volt, tehát ennek a két társadalmi rétegnek jelentett érdemi kiugrási lehetőséget az intézmény tagjává válni. Összevonva a közne messséget és a polgárokat, megállapítható, hogy az ismert származású fehérvári konventi tagok mintegy 90%-a e társadalmi csoportokból került ki.¹¹⁸

¹⁰⁸ 1534. u.: Sz. Koroknay É.: *Magyar reneszánsz könyvkötések*, 89/241. sz.

¹⁰⁹ Csánki III. 408–409.

¹¹⁰ Éder K.: *Mezővárosi plébániatemplomok*, 274., K. Németh A.: Tolna megye, 228.

¹¹¹ 1534. u.: Sz. Koroknay É.: *Magyar reneszánsz könyvkötések*, 89/241. sz.

¹¹² Kubinyi András: *Mezővárosok egy városmentes tájon. A középkori Délnyugat-Magyarország. A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei*, 1 (1989) 328.

¹¹³ Csánki II. 728.

¹¹⁴ Reiszig Ede: *A jeruzsálemi Szent János-lovagrend Magyarországon. I–II. Bp., 1925–1928. II. 106.*

¹¹⁵ Indoklással ld. Ribi A.: A várnagy és a püspök, 98.

¹¹⁶ Zsolt Hunyadi: *Royal Power and the Hungarian–Slavonian Hospitaller Priors before the Mid-fifteenth Century. Military Orders*, 5 (2009) 324–325., Engel Pál: Zsigmond bárói. In: Uő: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok.* (Szerk. Csukovits Enikő). Bp., 2003. 236.

¹¹⁷ Gulyás László Szabolcs: *Mezővárosi önkormányzat a középkori Hegyalján.* Bp., 2017. 20.

¹¹⁸ A már feldolgozott káptalanok esetében ugyanezen arány a következő: Buda – 79%, Fehérvár – 84%, Győr – 78,5%, Pozsony – 54%, Pécs – 71,5%, Várad – 83%. Vö. Köblös J.: *Az egyházi középréteg, 199–207.*, Fedele Tamás: *A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526).* Pécs, 2005. (Tanulmányok Pécs történetéből 17.) 95., Kristóf Ilona: *Egyházi középréteg a késő középkori Váradon (1440–1526).* Pécs, 2014. (Thesaurus historiae ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 4.) 36–41.

A városi származású keresztesek esetében a mezővárosok fölénye első ránézésre is kiugró, de tovább árnyalja a képet, ha a Kubinyi András-féle centralitási pontrendszer adatai alapján szűrjük az adatokat: első- és másodrendű városból mindössze négyen származtak, a többség IV–VI. csoportot alkotó közepes városfunkciót ellátó mezővárosokból, részleges funkciójú mezővárosokból és az átlagos mezővárosokból vagy mezővárosi jellegű falvakból származott.

A rendtagok származását földrajzi régióra vetítve megállapítható, hogy a legtöbben a konventtel szoros gazdasági kapcsolatban lévő Somogy (6–7 fő) és Tolna (7–9 fő) megyékből érkeztek, de természetesen a fehérvári (2 fő), esztergomi (1 fő) és – a Vránai Perjelség birtokai miatt – a délvidéki (Körös, Pozsega, Valkó) megyékből származók is valamiképpen kötődhettek a rendhez.

A származás és karrier kérdésével kapcsolatban mindenekelőtt le kell szögezni, hogy reprezentatív statisztika készítéséhez kevés az adatunk, de néhány dolog azért így is megállapítható. A jobbgáyi származású *cruciferek* közül mindössze az a Keszői Simon tudott magasabb pozícióba kerülni, aki győri kanonok is volt. Az ismert származású, legfeljebb *cantor* tisztségig jutó rendtagok mindegyike mezővárosi polgár (2 fő), az egyetlen esetben pedig, ahol az örtestvérség jelentette a csúcspontot, Bikádi Gál nemes lehetett. A 7. *lectorság*ig jutó személy közül 2–3 fő nemes, 4–5 pedig városi volt. A beazonosítható *preceptor*oknál ugyanez az arány a következő: 9 városi és 6 nemesi származású rendtag.

A fehérvári konvent személyi állományát vizsgálva a származás kérdésének egy másik, a lovagrendi háttérből származó vetülete is van: a rendi státusz kérdése. A johannita lovagrendben a 12. század végétől sorolták három osztályba a teljes fogadalmat tett szerzeteseket: lovagok (*milites*), fegyverhordozók vagy szolgálotestvérek (*fratres servientes* vagy *sariantes*) és papok vagy káplánok (*fratres presbyteri* vagy *capellani*). Ellentétben egy mindmáig gyakran hangoztatott állásponttal, a lovagok nem feltétlenül voltak arisztokrata származásúak, inkább a nemességhez tartoztak. Ezt bizonyítja, hogy a nemesség igazolását csak azután várták el, miután korlátozni kezdték a *preceptorium*ok létszámát gazdasági szempontokból.¹¹⁹ A lovagrendek kutatása még ma is főleg a lovagi tagokra fókuszál, amit elsősorban a forráshiány indokol. Holott a papok többen voltak, és velük szemben csak annyi volt a társadalmi elvárás, hogy szabad emberek legyenek.¹²⁰ A szomszédos német példákban kitűnik, hogy egy idő után a *preceptorium*ok világi papokat is alkalmaztak,¹²¹ a szolgálotestvérekről pedig szinte soha nincs szó az oklevelekben.¹²²

Bár a rendi státusz fontos volt a johannitáknak, és nyilvánvalóan nem véletlen, hogy még a 15–16. századi nyugat-európai vizitációkban is rendre feltüntették,¹²³ arra már

¹¹⁹ Hunyadi, Zs.: *The Hospitallers*, 19–20.

¹²⁰ Jürgen Sarnowsky: *The Priests in the Military Orders – A Comparative Approach on Their Standing and Role*. In: *Uő: On the Military Orders in Medieval Europe. Structures and Perceptions*. Farnham, 2011. XVIII. 1., 4.

¹²¹ Walter Gerd Rödel: *Das Grosspriorat Deutschland des Johanniter-Ordens im Übergang vom Mittelalter zur Reformation (am Hang der Generalvisitationsberichte von 1494/95 und 1540/41)*. Mainz, 1965.

¹²² Winfried Hecht: *Die Johanniterkommende Rottweil*. Rottweil, 1971. 62.

¹²³ Vö. Ribi A.: *Karrier*, 208–209.

Hunyadi Zsolt is felhívta a figyelmet, hogy az általa vizsgált Árpád- és Anjou-korban nagyon ritkán fordult elő, hogy egy-egy rendtag státuszát is megemlítették a hazai oklevelekben.¹²⁴ Mindez sajnos nem sokat változott a 15. század első felében sem: nagyon esetleges, hogy az egyszerűen rendtagot – tehát semmiképpen sem a *miles* szinonimáját – jelentő *crucifer*en kívül megtudunk-e még valamit valakiről. 1450-ig mindössze 6 olyan személyt (38-ból) ismerünk, akik a *presbiter* vagy *sacerdos* jelzőt is viselik valamely oklevélben.¹²⁵ Nyilvánvaló persze, hogy az intézmény írásbeli tevékenysége miatt elsősorban papokra volt szükség, de egyfelől erre 1435-ig bizonyosan rendelkezésre álltak a karbéli klerikusok, másfelől pedig az is feltehető, hogy a nemesi származású parancsnokok legalább egy része – például Petykei László, Makrai János fia László és Kölkedi Tamás – lovag lehetett. Utóbbit támasztja alá, hogy az 1418. évi toborzásra felszólító nagymesteri oklevélben mindhárom státuszba kerestek embereket.¹²⁶

A következőtlen okleveles szóhasználat a 15. század második felében változni kezdett. Az 1451–1543 között ismert 65 rendtag közül 46 esetében teljesen egyértelmű, hogy az illető pap volt, ráadásul a maradék 19 személy között több olyan is akad, akiknek életéről csak néhány adat áll rendelkezésünkre vagy csupán méltóságsorban említik őket. Különösen látványos az arány, ha 1470-nél húzzuk meg a korszakhatárt: az ezután ismert 48 személy közül 42 biztosan pap volt. Néhány személy esetében a papi rendek terén való előrelépés is nyomon követhető. Bohnyai Márton 1491-ben akolitusként bukkan fel a forrásokban, de 1502-ben már áldozópap volt.¹²⁷ Csurgói Pál karrierje is hasonlóan alakult: 1498 elején még diakónus, de áprilisban már *presbiter* volt.¹²⁸

Az áldozópapok felbukkanása mögött a rend pasztorációs tevékenységének halvány nyomai is felsejlenek.¹²⁹ Bizonyosan tudjuk, hogy Faddon¹³⁰ és a fehérvári rendházat körülvevő Szentkirályföldre falu Szent István-templomában a rend tagjai töltötték be vagy nevezték ki a plébánosokat.¹³¹ Utóbbi templom kapcsán tudunk kápolnaalapításról,¹³²

¹²⁴ Hunyadi, Zs.: *The Hospitallers*, 161.

¹²⁵ Ezen a ponton helyesbítenem kell 2017-ben megjelent írásomat, amelyben csupán három ilyen személyt említettem. Vö. Ribi A.: *Karrier*, 209., 78. jegyzet. A pontos lista: András (I.): *crucifer* és *presbiter* (Hunyadi, Zs.: *The Hospitallers*, 103.), János (I.): *presbiter* és *capellanus* (DF 200 307.), István (I.): *crucifer* és *presbiter* (ZsO X. 591. sz.), Pál (I.): *crucifer* és *sacerdos* (DL 90 561.), János (II.): *crucifer* és *sacerdos* (DL 640.), György (II.): *crucifer* és *sacerdos* (DL 100 546.).

¹²⁶ Sztáray II. 176–177.

¹²⁷ DL 46 219., DF 208 013.

¹²⁸ DL 71 322., DL 74 285.

¹²⁹ Köszönöm Fedeles Tamásnak, hogy erre a szempontra felhívta a figyelmemet!

¹³⁰ Az adathozható faddi plébánosok: ismeretlen, 1455 (DL 106 542.), Mátyás (II.) *crucifer*, 1469–1471 (DL 106 600., DL 106 617., DL 106 620.), Ozorai Benedek *crucifer*, 1479–1483 (DL 18 149., Szakály 165. sz., DL 106 653., DL 33 819.), Péter káplán, 1519 (DL 106 761.), Ötvös Mihály, 1527 (MNL OL R 302. j. n.).

¹³¹ Ribi András: Lovagrendi birtok város és vidék határán. Szentkirályföldre a 15–16. században. In: Kádas István – Skorka Renáta – Weisz Boglárka (szerk.): *Márvány, tárház, adomány. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Bp., 2019. (megjelenés alatt).

¹³² 1483. máj. 14. (Frankói Vilmos – Lukács József: *Monumenta Romana Episcopatus Veszprimiensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára I–IV*. Bp., 1896–1907. III. 286.)

fennmaradt egy *confraterré* fogadó oklevél¹³³ és egy bérleti szerződés keretében az egyház vállalta a világi partner lelki üdvéért való imádkozást is.¹³⁴

Azon konventi tagok kapcsán, akik a 15. század második felétől nem papok voltak, három eset érdemel figyelmet. Amennyiben belépett a rendbe, akkor a forrásokban való felbukkanásakor magát szávaszentdemeteri várnagynak címző Gúti János valószínűleg lovag lehetett.¹³⁵ Pápai Orgonás Péter esetében csak néhány méltóságsort ismerünk, amelyek kivétel nélkül *preceptorként* említik. Címzése *venerabilis et religiosus*,¹³⁶ de ez nem perdöntő, hiszen Gúti Jánost és Simontornyai István is így emlegették, holott előbbiről biztosan tudjuk, hogy nem volt pap. Hasonló a helyzet egy másik parancsnokkal, Szabadi Miklóssal is: mivel róla is csak *preceptorként* rendelkezünk adatokkal, a *honorabilis et religiosus* jelzőből eldönthetetlen, pap volt-e.

Összefoglalva a fehérvári konvent tagjainak származására vonatkozó ismereteinket elmondható, hogy a késő középkori rendtagok döntő többsége a mezővárosi polgárság vagy kisebb részben a köznemesség soraiból került ki, státuszukat tekintve pedig a 15. század utolsó harmadától kezdve (áldozó)papok voltak. Mindez a világi papságot tekintve az egyházi középréteg alsó rétegének, de még inkább az alsópapság szintjének (és talán képzettségének) feleltethető meg.

A fehérvári káptalan és konvent személyi összefonódásai

Az elemzésnek ehhez a részéhez érve adódik egy hipotézis: nem lehetséges-e, hogy a 15. század közepére a rodoszi központtól teljesen függetlenedett fehérvári konvent utánpótlását a szomszédos egyházi intézmény, vagyis a fehérvári káptalan nagyszámú alsópapságából,¹³⁷ karbéli papjainak sorából nyerte? Zsigmond király 1435. évi *decretum maiusa* értelmében a külső hiteleshelyi eljárásokhoz a káptalanok csak kanonokot vagy legalább javadalmast, a konventek pedig csak felszentelt szerzetest küldhettek.¹³⁸ Bár vannak adataink arra nézve, hogy a törvényt nem mindig tartották be,¹³⁹ a fehérvári káptalan esetében – valamennyi hiteleshelyi kiadvány áttekintése után – 1435 és 1526 között mindössze 9 olyan, minden bizonnyal kivételes esetet ismerünk, amikor oltár- vagy kápolnaigazgatói javadalom nélkül szállt ki az alsópapság egy

¹³³ 1502. szept. 30. (DL 46 604.)

¹³⁴ 1475. febr. 28. (Érszegi 251. sz.): szentmise kedden és pénteken Szűz Mária tiszteletére, illetve Jézus kínszenvedése emlékére.

¹³⁵ Ribi A.: A várnagy és a püspök, 99.

¹³⁶ DF 286 006., DL 33 501., DF 209 882.

¹³⁷ Egyedül Ozorai Pipo sírkápolnájában 12 presbiternek kellett rendszeresen miséznie: ZsO XII. 866. sz.

¹³⁸ DRH I. 266.

¹³⁹ Eckhart Ferenc: *Hiteleshelyek a középkori Magyarországon. Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter.* (Szerk. Rokolya Gábor. Ford. Csókay Balázs – Dreska Gábor.) Bp., 2012. (Studia notarialia Hungarica 11.) 52.

tagja.¹⁴⁰ A törvény azért érintette különösen érzékenyen az alsópapságot, mert ezzel elestek a hiteleshelyi kiküldetésenként járó 12 dénáros fizetéstől,¹⁴¹ így számukra kedvező lehetőség lehetett *presbiter chori*ból vagy *clericus chori*ból *crucifer*ré válni, hiszen utóbbiként már eljárhattak a hiteleshelyi képviselőként.

A hipotézist két probléma is gyengíti. Egyfelől a kérdést nagyon nehéz vizsgálni, hiszen a fehérvári káptalannak nem maradt meg a magánlevéltára, így a kutatók csak a hiteleshelyi anyagra támaszkodhatnak,¹⁴² abban pedig – az imént említett törvény miatt – 1435 után elvétele szerepelnek karbéli papok. Ez azt jelenti, hogy a jelenséget leginkább 1435 környékén lehetne megfogni, amikor viszont még korántsem volt annyira jelentős a keresztes konvent hiteleshelyi működése, mint a század utolsó harmadában.¹⁴³ A másik problémát pedig a világi papság és a szerzetesi élet közti szakadék jelenti, igaz, a fehérvári konvent tagjai elszórt birtokaik és állandó hiteleshelyi tevékenységük miatt folyamatos mozgásban voltak, sőt még birtokon ülő szerzetesekre is akad példa Fadd kapcsán.¹⁴⁴

A forrásadottságok ellenére a kapcsolat nyomai a két nagy fehérvári egyházi intézmény között több szempontból is vizsgálhatók. A konvent tisztségei egyedülállóak az európai johannita gyakorlatot tekintve, és sokkal inkább egy káptalan méltóságainak feleltethetők meg. Elképzelhető, hogy ezeket a 14–15. század során a Szűz Mária-prépostságtól „örökölték” a keresztesek, amely minden bizonnyal a két egyház hiteleshelyi tevékenységével van összefüggésben.¹⁴⁵ Ennél konkrétabb kapcsolatra világít rá egy 1433–1434 fordulóján készített összeállítás, amely a pápa parancsára felsorolja a fehérvári káptalan tagjait. A lista 31. és 32. helyén szereplő Gergely és Mátyás kanonokokról kiderül, hogy egyúttal „*Cruciferi Domus Hospitalis S. Joannis Hierosolymitani Alba Regali*” is.¹⁴⁶ Közülük Mátyást (I.) csak ebből a forrásból ismerjük, Fehérvári Kelemen fia Gergely viszont mind keresztesként, mind kanonokként feltűnik másutt is: közös jellemzője az 1434–1435-ből származó konventi és az 1426–1436 közötti káptalani említéseinek,¹⁴⁷ hogy a listát leszámítva sehol nem utalnak a másik intézményre. Rajtuk kívül még Fehérvári (Esztergáros) Péterről tudjuk, hogy a

¹⁴⁰ 1436 – Dénes *clericus chori* (DL 48 857.), 1436 – Péter *clericus chori* (DL 66 432.), 1461 – Fábán *presbiter chori* (DL 106 563), 1464 – Horogszegi Gál *presbiter chori* (DL 100 731.), 1468 – Nosztányi Balázs *presbiter chori* (Köblös J.: *Az egyházi középréteg*, 272.), 1469 – Benedek *presbiter chori* (DL 106 608.), 1470 – Tarcsai Benedek *presbiter chori* (DL 102 571.), 1476 – Tarcsai Benedek *presbiter chori* (DF 227 592.), 1523 – Jakab *presbiter chori* (DL 23 696.)

¹⁴¹ Eckhart F.: *Hiteleshelyek*, 104.

¹⁴² Vö. Ribi András: A fehérvári káptalan archontológiája (1301–1457). *Turul*, 91 (2018) 132.

¹⁴³ Ribi András: Miért működött két országos hatáskörű hiteleshely Fehérváron? *Turul*, 91 (2018) 90.

¹⁴⁴ Ld. 130. jegyzet.

¹⁴⁵ Bár nem egyedülálló, de a két intézmény közti kapcsolatot erősíti, hogy korai hiteleshelyi oklevelekben a johanniták előszeretettel címezték magukat *capitulum*nak a *conventus* helyett. Ld. Hunyadi Zsolt: A székesfehérvári johannita konvent hiteleshelyi tevékenysége az Árpád-korban. In: Koszta László (szerk.): *Tanulmányok a középkori magyar egyház történetéből*. Szeged, 1998. (*Capitulum* I.) 50.

¹⁴⁶ Fejér CD X/7. 269–270. A lista datálásához ld. Ribi A.: A fehérvári káptalan, 133., 12. jegyzet.

¹⁴⁷ Ribi A.: A fehérvári káptalan, 148.

konvent és a káptalan tagja is volt,¹⁴⁸ továbbá Keszői Simonról és Velikei Márkról bizonyosodott be, hogy győri – utóbbi pozsonyi is – kanonokok voltak, igaz, a keresztes források ezt Gergelyhez hasonlóan egyszer sem említik.¹⁴⁹

Utóbbiakból következik, hogy még több ismeretlen párhuzam is lehetett a két fehérvári egyház tagjainak sorában a sok azonos keresztnév és a konvent esetében a 16. századig többnyire hiányzó „családnevek” miatt. Az alábbi táblázatban azoknak a kanonokoknak a neve olvasható, akiknél nem zárja ki semmi, hogy megfeleltethetők valamely *crucifer*nek.

Fehérvári kanonokok	Fehérvári keresztesek
Péter (Tót), 1394–1418 ¹⁵⁰	Péter (I.), 1396–1412 ¹⁵¹
Simon, 1410 ¹⁵²	Simon, 1406 ¹⁵³
Tamás, 1429 ¹⁵⁴	Tamás (II.), 1428–1433 ¹⁵⁵
Pál (Zalai), 1436–1443 ¹⁵⁶	Pál (I.), 1432–1447 ¹⁵⁷
Gál (Korpádi), 1437–1443 ¹⁵⁸	Gál, 1445–1447
Bálint (Sárvári), 1454–1476 ¹⁵⁹	Bálint, 1468–1478 ¹⁶⁰
Fábián, 1457 ¹⁶¹	Fábián, 1455 ¹⁶²
Pál, 1469–1475 ¹⁶³	Pál (II.), 1469–1476 ¹⁶⁴
Márton (Szikszói), 1470–1473 ¹⁶⁵	Márton (II.), 1471–1476 ¹⁶⁶
György, 1481 ¹⁶⁷	György (III.), 1475–1497 ¹⁶⁸

¹⁴⁸ Érszegi 343. sz., Károly J.: *Fejér vármegye*, II. 652–655.

¹⁴⁹ Személyükre ld. Köblös J.: *Az egyházi középréteg*, 399/63. sz., 442–443/195. sz., 475/78. sz.

¹⁵⁰ Ribi A.: A fehérvári káptalan, 153.

¹⁵¹ Ribi A.: *Karrier*, 203.

¹⁵² Ribi A.: A fehérvári káptalan, 153.

¹⁵³ DF 249 176.

¹⁵⁴ Ribi A.: A fehérvári káptalan, 154.

¹⁵⁵ DF 229 851., DL 88 072.

¹⁵⁶ Ribi A.: A fehérvári káptalan, 153.

¹⁵⁷ DL 90 561., DL 14 130.

¹⁵⁸ Ribi A.: A fehérvári káptalan, 148.

¹⁵⁹ Köblös J.: *Az egyházi középréteg*, 364/89. sz.

¹⁶⁰ DF 266 120., DL 45 723.

¹⁶¹ Ribi A.: A fehérvári káptalan, 148.

¹⁶² DL 37 325.

¹⁶³ Köblös J.: *Az egyházi középréteg*, 361/82. sz.

¹⁶⁴ DF 249 321., Érszegi 257. sz.

¹⁶⁵ Köblös J.: *Az egyházi középréteg*, 368/102. sz.

¹⁶⁶ DF 208 202., DL 46 537.

¹⁶⁷ Köblös J.: *Az egyházi középréteg*, 350/48. sz.

¹⁶⁸ DL 101 509., DF 226 939.

Fehérvári kanonokok		Fehérvári keresztesek
		Albert, 1469–1493 ¹⁶⁹
Albert lector, 1492 ¹⁷¹	Albert (II.) kispépost, 1492–1495 ¹⁷²	„Maior” Albert, 1496–1501 ¹⁷⁰ „Minor” Albert, 1498–1506 ¹⁷³
Antal (Bélai), 1494 ¹⁷⁴		Antal (III.), 1492–1510 ¹⁷⁵

Ennél azonban érdekesebb, ha az 1435 környéki alsópapságra vonatkozó adatokat vetjük össze. Mindössze 8 olyan karbéli papot ismerünk, akik 1435 után is végezhettek hiteleshelyi eljárást a fehérvári káptalanban,¹⁷⁶ nekik – hiszen minden bizonnyal nem véletlenül kerültek kivételes szerepbe – nyilvánvalóan nem állt érdekükben átlépni a másik intézménybe. Így hipotézisünket – a fent említett problémák ellenére – leginkább 1435 környékén lehetne ellenőrizni a hiteleshelyi oklevelek segítségével, hiszen hátha voltak olyan karbéli klerikusok, akik a törvény hírére „menekültek” át a keresztes konventbe; erre ugyanis már ekkor is volt lehetőség, mint ahogy Gergely és Mátyás kanonokok példáján láthattuk. Az alábbiakban néhány, az utolsó káptalani és első konventi említés miatt „gyanús” személy neve olvasható:

A káptalan karbéli klerikusai	Fehérvári keresztesek
Balázs <i>clericus chori</i> , 1389 ¹⁷⁷	Balázs, 1390–1402 ¹⁷⁸
Péter <i>clericus chori</i> , 1392–1395 ¹⁷⁹	Péter (I.), 1396–1412
Tamás <i>clericus chori</i> , 1425–1426 ¹⁸⁰	Tamás (II.), 1428–1433
Benedek <i>clericus chori</i> , 1427 ¹⁸¹	Esztergomi Benedek, 1428–1449
Miklós <i>sacerdos chori</i> , 1428 ¹⁸²	Temesvári (Szilágyi) Miklós, 1429–1455
János <i>sacerdos chori</i> , 1429–1433 ¹⁸³	János (II.), 1435–1447 ¹⁸⁴
Pál <i>clericus</i> , 1430 ¹⁸⁵	Pál (I.), 1432–1447

¹⁶⁹ Ribi A.: A soproni preceptorium, 291–292.

¹⁷⁰ DL 46 373., DF 201 532.

¹⁷¹ Köblös J.: Az egyházi középréteg, 334/2. sz.

¹⁷² Uo., 334/3. sz.

¹⁷³ DL 70 420., DL 21 595.

¹⁷⁴ Köblös J.: Az egyházi középréteg 338/10. sz.

¹⁷⁵ DF 231 852., DF 233 511.

¹⁷⁶ Felsorolásukat ld. 140. jegyzet.

¹⁷⁷ DL 66 201.

¹⁷⁸ DL 90 933., DF 201 136.

¹⁷⁹ DF 201 091., DL 7920.

¹⁸⁰ ZsO XII. 1082. sz., ZsO XIII. 398. sz.

¹⁸¹ Zichy VIII. 324.

¹⁸² DL 94 166.

¹⁸³ DL 106 325., DL 106 345., DL 106 347., DL 106 349., DL 106 374.

¹⁸⁴ DL 640. Érszegi Géza – Solymosi László – Hermann István: *Veszprém város okmánytára. Supplementum ad monumenta civitatis Veszprimiensis*. Veszprém, 2010. (A Veszprémi egyházmegye múltjából 20.) 222.

¹⁸⁵ DL 100 482.

Bár kérdéses, hogy 1435 előtt mi oka lett volna az átlépésre a felsoroltaknak, János *sacerdos chori* esete mindenképpen érdekes: egyfelől a káptalan hiteleshelyi kiküldöttéként valamennyi eljárását a keresztes konvent Somogy és Tolna megyei birtokai ügyében tette, tehát bizonyíthatóan kapcsolatban állt a másik fehérvári egyházzal is, másfelől pedig János (II.) *crucifer* esetében tudjuk, hogy *sacerdos* is volt.¹⁸⁶ Mindenesetre az átlépési hullám 1435 táján tömeges egészen biztosan nem lehetett: a konvent létszámadatai azt mutatják, hogy a '30-as évek közepén már 10 fő körül mozgott folyamatosan a *preceptorium* tagjainak száma.¹⁸⁷ Sajnos az igazán nagy növekedést hozó 1470-es évek – amikortól kezdve szinte kizárólag papok éltek a konventben – a fehérvári káptalan karbéli papjaira vonatkozó forráshiány miatt nem vizsgálható ebből a szempontból.

A korszak végéről adataink már csak a konventből való kilépésről vannak. 1509-ben Beriszló Bertalan vránai perjel engedélyezte a fehérvári kereszteseknek és a *preceptor*-nak, hogy azokat a személyeket, akik be akartak lépni a rendbe, de kétségeik támadtak, és szándékukat visszavonták, megbüntethessék.¹⁸⁸ Két konkrét kilépésről okleveles említés is fennmaradt: 1520-ban Ősi Márton kért és kapott engedélyt arra, hogy egy másik szerzetesrendbe lépjen át,¹⁸⁹ 1535-ben pedig Faddi Sebestyén szeretett volna belépni a fehérvári káptalan karbéli papságának tagjai közé. Bár itt pont fordított eseménysorozatról van szó, mint amit a fenti hipotézisben felvettem, ugyanakkor figyelmet érdemel egyfelől, hogy Sebestyén végül maradt a konventben, másfelől pedig az oklevél szövege felsorol tíz karbéli papot.¹⁹⁰ Sajnos az a tény, hogy Fehérvár török elfoglalásáig csupán nyolc év volt ekkor hátra, és hogy az 1526 utáni oklevelekhez egyelőre nehéz hozzáférni, megakadályozza annak vizsgálatát, hogy közülük valaki átlépett-e később a konvent tagjai közé.

Végezetül még egy közvetett bizonyítékot szeretnék megemlíteni, ami a két fehérvári egyházi intézmény és hiteleshely személyzete közötti összefüggésekre utalhat. A késő középkori Magyarországnak még egy olyan települése volt Fehérváron kívül, ahol két hiteleshely működött: Várad, ahol a váradi székeskáptalan és az egykori váradhegyfoki premontrei prépostság folytatott közhitelű tevékenységet.¹⁹¹ Utóbbi a 14. században elnéptelenedett, de a 15. század végén – több sikertelen kísérlet után – Kálmáncsehi Domonkos váradi püspök és korábbi fehérvári prépost¹⁹² újjáélesztette társaskáptalanként.

¹⁸⁶ DL 640.

¹⁸⁷ Ribi A.: Karrier, 207.

¹⁸⁸ DF 274 058.

¹⁸⁹ DL 106 764.

¹⁹⁰ MNL OL R 302. 3.14.12.

¹⁹¹ Solymosi László: A hiteleshelyek számának alakulása a 14–15. században. In: Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András (szerk.): *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Bp., 2012. 551.

¹⁹² Fehérvári prépost: 1474–1495, váradi püspök: 1495–1501. C. Tóth Norbert: *Magyarország késő középkori főpapi archontológiája. Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökeik, vikáriusaik és jövedelemkezelőik az 1440-es évektől 1526-ig*. Győr, 2017. (A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai. Források, feldolgozások 27.) 136., 111. Személyére ld. Köblös J.: *Az egyházi középírást, 352/60. sz.*

A régi-új intézmény személyzetét eleinte részben a székeskáptalanból nyerte, a testület nyolc kanonokjából pedig négynek kéthavi váltással helyben kellett tartózkodnia, hogy zavartalanul működhessen az oklevéladás.¹⁹³ Az új rendszer sikeresnek bizonyult, így felmerülhet, hogy Kálmáncsehi előző állomáshelyéről, Fehérvárról emelte át két hiteleshelyi működtetésének az ötletét. Talán belátta, hogy nem haszontalan, ha a két intézmény személyi állománya között szerves kapcsolat létesül, és az is a fehérvári példát erősíti, hogy a kisebbik – kizárólag hiteleshelyi funkciót ellátó – testület tagjait helyhez kötötte; ugyanis a koronázóvárosban pontosan ez utóbbi hiánya volt az egyik ok, amiért a Szűz Mária-prépostság közhitelű tevékenysége visszaesett a keresztes konvent javára a 15. század végén.¹⁹⁴

Összegzés: johanniták vagy keresztesek?

A fehérvári konvent tagjainak késő középkori pályafutását áttekintve egy meglehetősen furcsa egyházi intézmény képe rajzolódik ki. Adódik a kérdés, milyen típusú egyházi intézményként kezeljük a konventet a korszakban? A személyzetről kialakult kép és a hiteleshelyi tevékenység miatt felmerülhet, hogy egy forrásokkal nem igazán megfogható időpontban – de mindenképpen Gúti János 1451. évi Hunyadi János által történt *preceptor*rá emelését követően – a konvent *de facto* társaskáptalanná alakult.¹⁹⁵ Az egyház nevét nem változtatták meg a hiteleshelyi kiadványokban. Ez nem meglepő, hiszen a fent említett váradhegyfoki példa is azt mutatja, hogy a hagyománytisztelet ilyenkor erős volt, ráadásul Fehérvár esetében egy olyan konventről van szó, amely soha nem néptelepedett el, és folyamatosan működött hiteleshelyként.

A másik lehetőség, hogy a konvent szerzetesek lakóhelye maradt a középkor végéig, de a „mainstream” johannita rendből az egyházszakadást követően egy kvázi magyar-johannita rend jött létre. Ez utóbbi elképzelést néhány forráshely is alátámasztja. 1487-ben Albert soproni *preceptor* tiltakozott a vasvári káptalan előtt Bertalan vránai perjel, István fehérvári, Simon győri, György esztergomi *preceptor*ok és „*totius ordinis cruciferorum*” nevében.¹⁹⁶ Utóbbi idézet, és a fehérvári konvent hiteleshelyi kiadványainak formuláiban állandóan

¹⁹³ Kristóf I.: *Egyházi középréteg*, 88–89.

¹⁹⁴ Ribi A.: *Miért működött*, 93.

¹⁹⁵ A társaskáptalanná alakulással kapcsolatban megfontolandó a sokáig johannitának tekintett, valójában azonban stefanita budafelhévi konvent sorsa. Az intézmény a 14. század közepén elveszítette hiteleshelyi bevételeit, a század végétől gyakran kanonokok vagy kormányzók irányították, majd Szécsi Tamás 1440. évi ostroma végleg elsöpörte. Ezt követően IV. Jenő pápa 1445-ben engedélyezte a hévi keresztes konvent társaskáptalanná történő átalakítását. Ld. Boroviczény Károly György: *Cruciferi Sancti Stefani Regis. Tanulmányok a stefaniták, egy középkori magyar ispotályos rend történetéről. Orvostörténeti közlemények*, 133–140 (1991) 38. Annak, hogy a stefanita rend tagságának egy része – ha egyáltalán ekkoriban még voltak ilyenek – később beolvadt a fehérvári johanniták közé, nincs nyoma a forrásokban.

¹⁹⁶ DL 19 253.

feltüntetett jeruzsálemi jelző hiánya arra utal, mintha ez már egy másik rend, a *cruciferek* – magyarul a keresztések¹⁹⁷ – rendje lenne. A négy egykori johannita *preceptorium*ból és a Vránai Perjelség maradványaiból álló rend a 16. században is nyomon követhető. 1512-ben Beriszló Bertalan vránai perjel visszaadta Szabadi Miklós fehérvári, esztergomi, győri és soproni *preceptor*nak a fehérvári konvent Tolna megyei birtokait; Szabadi címzése az oklevélben „*ecclesiarum nostrarum preceptor*”.¹⁹⁸ 1551-ben pedig Dalma di Sebestyén egykori fehérvári – ekkor soproni – *preceptor* tiltakozott a Vránai Perjelség egésze, a fehérvári, esztergomi, győri és soproni konventek, a csurgói vár, a szentlőrinci várkastély és egyéb, a török hódoltság előtt a fehérvári vagy a soproni konventhez illetve a Vránai Perjelséghez tartozó birtokok elfoglalása ellen, vagyis mindenre kifejezte az igényét, ami az egykori johannita magyar–szlávón rendtartományból átvészelt a 15. századi elzalogosításokat.¹⁹⁹ A legmeggyőzőbb bizonyítékot egy pozsonyi *protocollum*ban fennmaradt bejegyzés szolgáltatja: 1587. szeptember 1-jén a pozsonyi káptalan emlékeztetül adta, hogy „*Franciscus de Strigonio medicine doctor ac vicarius et canonicus huius ecclesie nostra Posoniensis, necnon preceptor filialis ecclesie sancti Johannis Baptiste ordinis crucigerorum de Alba* [kiemelés tőlem – RA] *Sopronii fundate*” átadta a soproni *preceptorium*ot Pölöskei Andrásnak.²⁰⁰ Ezek szerint 44 évvel a középkori koronázó város eleste után úgy emlékeztek a nyugati határszáron, hogy a keresztések rendjének központja Fehérvár volt.

A kérdésnek terminológiai jelentősége is van: lehet-e a johannita és a keresztés szavakat szinonimaként használni, illetve melyikkel azonosítható pontosabban a fehérvári konvent? A magyar historiográfia a kérdésben korántsem képviselt eddig egységes álláspontot, bár újabban a „vita” inkább csak a szóbeli megnyilvánulások terén volt érzékelhető. Reiszig Ede Szent János-lovagrendnek hívta a közösséget, tagjait pedig leginkább János-lovagoknak.²⁰¹ A szintén a két világháború közötti korszakban dolgozó Mikos József nyelvész keresztésekről írt.²⁰² A fehérvári konventről az 1970-es évek elején röviden értekező Mezey László az angol-francia eredetű ispotályosok,²⁰³ a Pozsonyból átvett levéltári anyagot gondozó Érszegi Géza pedig következetesen a keresztés kifejezést használta.²⁰⁴ Az újabb szakirodalomban jelent meg a német eredetű johannita terminus. A fogalommal kapcso-

¹⁹⁷ A fordításról ld. Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. I–II. Bp., 1899. I. 519., 516. jegyzet.

¹⁹⁸ DL 22 341.

¹⁹⁹ ETE V. 629–630.

²⁰⁰ Slovensky Národný Archív, fascikel Hodnoverné Miesto Bratislavská Kapitula, Protocollum no. 22, Annorum 1585–1589, pag. 477–488.

²⁰¹ Reiszig E.: *A jeruzsálemi Szent János-lovagrend*. I–II. A johannita és keresztés szót csak néhány alkalommal, többnyire helynevekkel kapcsolatban írta le a szerző.

²⁰² Mikos József: A fehérvári keresztések 1193. évi oklevele mint magyar nyelvemlék. *Magyar Nyelv*, 31 (1935) 152–167.

²⁰³ Mezey László: Székesfehérvár egyházi intézményei a középkorban. In: Kralovszky Alán (szerk.): *Székesfehérvár évszázadai 2. Középkor*. Székesfehérvár, 1972. (István Király Múzeum közleményei. A. sorozat 14.) 31.

²⁰⁴ Érszegi 178. o.

latban kisebb problémát jelent, hogy a reformációt követően a lovagrend protestáns ágát nevezték így, amely különösen az észak-német területeken mind a mai napig hasonló szeretetszolgálatot tart fenn, mint a máltaiak a katolikus vidékeken. Ettől függetlenül a német nyelvű historiográfia következetesen *die Johanniterről* beszél a középkor kapcsán, ami teljes mértékben elfogadható, hiszen a 16. századig egyértelmű a fogalom jelentése. A magyar történetírásban Engel Pál²⁰⁵ és Hunyadi Zsolt magyar nyelvű cikkeiben²⁰⁶ következetesen, Siklósi Gyula pedig többnyire a johannita elnevezést használta.²⁰⁷ Az ismeretterjesztő irodalomban még az ispotályos és johannita jelző együttes használata is előfordul.²⁰⁸ Korábbi publikációimban – a teljes forrásanyag ismeretéig elkerülendő az állásfoglalást – magam szinonimaként használtam a két fogalmat.²⁰⁹

A fehérvári konvent személyi állományának és történetének teljes megismerésével talán átvágható a gordiuszi csomó. Ameddig a magyar–szlavón rendtartomány kapcsolatban állt a rend rodoszi központjával, külföldi elöljárók működtek és legalább néha befizették az adókat, addig teljes joggal lehet a semmiképpen sem anakronisztikus johannita jelzővel illetni magyar viszonyok között is a *preceptorium* tagjait. Mivel azonban az egyházszakadás során keletkezett törésvonalak a 15. század második felére végleges szakításhoz vezettek, és egy önálló magyar rend jött létre a megmaradt észak-dunántúli konventekből és birtokaikból, ezért a középkor utolsó évtizedei kapcsán helyesebbnek tűnik a – korabeli oklevelekben is elforduló *ordo cruciferorum* magyar fordításul szolgáló – keresztetek kifejezés használata.

²⁰⁵ Engel Pál: 14. századi magyar vonatkozású iratok a johannita lovagrend máltai levéltárából. *Történelmi Szemle*, 39 (1997) 111–118., Engel: *Arch* I. 80–81.

²⁰⁶ Pl. Hunyadi Zs.: A székesfehérvári johannita konvent hiteleshelyi tevékenysége, 33–65., Hunyadi Zsolt: A johanniták a középkori Magyarországon: az első évtizedek. In: Homonnai Sarolta – Piti Ferenc – Tóth Ildikó (szerk.): *Tanulmányok a középkori magyar történelemről. Az I. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 1999. július 2.) előadásai*. Szeged, 1999. 29–37., Hunyadi Zsolt: Prédiálisok, haszonbérlok: a johannita birtokgazdálkodás a 13–14. században. In: Marton Szabolcs – Teiszler Éva (szerk.): *Medievisztikai tanulmányok. A IV. PhD-konferencia (Szeged, 2005. június 9–10.) előadásai*. Szeged, 2005. 45–56., Hunyadi Zsolt: A johanniták a középkori Magyarországon a 14. század végéig. In: Laszlovszky József – Majorossy Judit – Zsengellér Gyula (szerk.): *Magyarország és a kereszties háborúk. Lovagrendek és emlékeik*. Máriabesenyő–Gödöllő, 2006. 195–208., Hunyadi Zsolt: „...Contra Dei adversarios et hostes Crucis Christi...” A johanniták katonai tevékenysége a XIII–XIV. századi Magyarországon. *Hadtörténelmi Közlemények*, 124 (2011) 826–842., stb.

²⁰⁷ Johannita: Siklósi Gyula: A középkori Sziget. In: Demeter Zsófia (szerk.): *Palotavárosi írárok*. Székesfehérvár, 1982. (Az István Király Múzeum közleményei. B. sorozat 34.) 6–11., Siklósi Gyula: *Adattár Székesfehérvár középkori és törökori építészetéről*. Székesfehérvár, 1990. 79–86., Siklósi Gyula: Székesfehérvár. In: Altmann Júlia [et al.]: *Medium Regni. Középkori magyar királyi székhelyek*. Bp., 1996. 46–47. Keresztes: Siklósi Gyula: A Szűz Mária tiszteletére alapított kereszties konvent. *Évszázadok kincsei. Régészeti kiállítások*. Székesfehérvár, 1997. 71. lap.

²⁰⁸ Varjassy Péter – Kölnei Livia: *Az ispotályos johannita lovagok. A johanniták középkori ispotályai a rend központjaiban és Magyarországon*. Máriabesenyő, 2012.

²⁰⁹ Ribi András: „propter multitudinem hospitum” A fehérvári kereszties (johannita) konvent mint ispotály a középkorban. *FONS*, 22 (2015) 71–89., Ribi A.: Karrier, 197–211., Ribi A.: A várnagy és a püspök, 95–115.

HOSPITALLERS OR CRUCIFERI? THE MEMBERS OF THE CONVENT OF SZÉKESFEHÉRVÁR AT THE END OF THE MIDDLE AGES

The consequences of the Western Schism and the isolation from Rhodes resulted in significant changes in the Convent of Székesfehérvár: Hungarianisation, careers and a number of irregularities (e.g. priest preceptors, unique officials, the lack of regular taxes, the system of „little preceptors”, etc.). I argue that from the second half of the 15th century, the *cruciferi* of the Székesfehérvár preceptory and elsewhere in Hungary can only be referred to as Hospitallers with great caution.

To figure out who they were, the social background of its members had to be examined. Most of the brethren were from market towns or from the lesser nobility, and after 1470 almost every member was a priest: i.e. they belonged to the lower part of the middle clergy or even perhaps to the lower clergy. At this point I speculate that the Convent might have gotten its supply of members from the lower clergy of the neighbouring collegiate chapter of Székesfehérvár. This connection between the two ecclesiastical institutions is easily conceivable for a number of reasons, but owing to the lack of sources it cannot be confirmed beyond doubt.

I conclude that the creation of a quasi-Hungarian Hospitaller order in the 15th century is more probable than the transformation of the aforementioned Convent into a collegiate chapter. It must have been the former which a few charters refer to as *ordo cruciferorum*. Consequently it seems more appropriate to call the members of the Convent of Székesfehérvár *cruciferi* in the late Middle Ages than Hospitallers.

Keywords: Hospitallers, military orders, history of Székesfehérvár, ecclesiastical society

SEBESTYÉN ÁDÁM

*Csodakritika Bornemisza Péter és Geleji Katona István prédikációiban**

Bevezetés

DOLGOZATOM ELSŐ RÉSZÉBEN a csodajelenségek értelmezéstörténetének fontosabb szakaszait ismertetem. Központi kérdésként vizsgálom azt a problémát, hogy a késő középkori, kora újkori teológiai diskurzusban milyen szerepet játszott a szellemek megkülönböztetése, vagyis az a gondolat, miszerint a csodák és látomások értelmezésekor tekintettel kell lenni az Isten által ihletett és az ördögi megtévesztésből eredő jelek szétválasztására. Ezt követően térek rá Bornemisza Péter és Geleji Katona István prédikációinak elemzésére. Állításom az, hogy a középkori egyház hitrendszerét és szertartásait ért bírálat nem korlátozódik a polémiák jól ismert *exemplum*ainak katalógus-szerű felsorakoztatására, hanem olyan teológiai és exegetikai horizontok felé irányítja a figyelmet, melyek illeszkednek a reformáció során végbement paradigmaváltásról szóló eszmetörténeti diskurzus keretrendszerébe.

A csoda értelmezésének lehetséges szempontjai

Rögtön a dolgozat elején hangsúlyozandó, hogy a csodaszámba menő események és természetfeletti jelenségek értelmezésére többféle elmélet is rendelkezésre áll. Az alábbiakban az antik auktorok divinációs könyvei, valamint a szellemek megkülönböztetésének bibliai eredetű tana mellett Szent Ágoston csodákra vonatkozó elképzeléseit ismertetem röviden. Ezután a három kontextus közötti átfedéseket és hangsúlyeltolódásokat számításba véve rátérek a 16. századi forrásokra, középpontba állítva a reformáció felekezeteinek a természetfelettihez való ambivalens viszonyát.

Cicero *De divinatione* című munkája egyike volt az első ismert írásoknak, melyek különféle csodakategóriák megkülönböztetésére vállalkoztak.¹ Az első könyv 42. szakasza négy

* Köszönet illeti Szilágyi Emőke Ritát, aki értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

¹ Tóth G. Péter: Tárgyak, férgek, démonok. Társadalmi válságtünetek és demonológiai diagnózisok a kora újkori Magyarországon. *Korall*, 35 (2009) 5–40.

különböző csodaelnevezést vezet be: jelenések (*ostenta*), baljóslatok (*portenta*), rémségek (*monstra*), előjelek (*prodigia*).² Jól látható, hogy ezek a kategóriák egyaránt a jelek divinációs többletét sejtetik, vagyis értelmezésük a jövő kifürkészését teszi lehetővé. Az ehhez hasonló paradoxografikus iratok nagy népszerűségnek örvendtek az antikvitás évszázadaiban. A *De divinatione* kategóriái a későbbi korok gondolkodását meghatározó teológiai traktátusok és enciklopédikus munkák vonatkozó fejezeteibe is beépültek, így többek között Szent Ágoston és Sevillei Izidor is hivatkozik a Cicerónál használt terminusokra.³

Érdekes és egyedülálló elméletet dolgozott ki Szent Ágoston, aki a korát jellemző pogány vallásossággal összefüggésben foglalkozott a csodákkal. A *De Civitate Dei* huszonegyedik könyvében a kárhozatról értekezve amellett érvel, hogy a testek természete a feltámadást követően megváltozik, és alkalmassá válik arra, hogy az örök tűzben égve a megsemmisülés lehetősége nélkül szenvedjen.⁴ Ágoston egy irracionálisnak tűnő hittételt védelmezve jut el a természetben tapasztalható rendkívüli jelenségek megfigyeléséig. Értelmezésének kiindulópontja, hogy a természet egésze, mint Isten akaratának megnyilvánulása, egyetlen hatalmas csoda, s amit rendkívüli jelnek érzékelünk, az pusztán tapasztalatunk hiányosságának következménye. Ebből a nézőpontból a csoda nem a természettel ellentétes, csupán a természet általunk ismert formájával. Vannak még azon ritka esetek, mikor Isten valóságos csodák útján tudatja akaratát, ám ezek sem a természet ellenében (*contra naturam*) történnek, sokkal inkább a természeti dolgok fellett vagy mellett (*supra naturam, praeter naturam*).⁵ Ágoston ugyanakkor nem zárja ki a lehetőségét annak, hogy a dolgok tulajdonságai természetfeletti közbenjárásra is megváltozhatnak. Ily módon Isten csodái mellett a démonok is képesek lehetnek arra, hogy befolyásolják a természet szokott menetét.⁶ A 13. századi enciklopédiák Szent Ágoston csoda-felfogására is előszeretettel hivatkoztak. Vincent de Beauvais *Speculum naturale* című munkája például a Plinius-féle természetrajzot egyesíti az allegorikus exegézissel.⁷

A bibliai szövegek csodatételekről beszámoló szakaszai nem követnek egységes terminológiát. Az Újszövetség visszatérő motívuma az Istenhez köthető csodatételek és

² M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia, Fasc. 46. *De divinatione. De fato. Timaueus*. (Ed. Wilhelm Ax) Stuttgart, 1977. Liber primus, XLII. 93. Magyar fordítás: Marcus Tullius Cicero: *A jóslásról*. (Ford. Hoffmann Zsuzsanna) Szeged, 2005. (A továbbiakban: *A jóslásról*) 27. A magyar fordítás a meglehetősen hasonló jelentésű elnevezéseket a következő módon adja vissza: „Mivel pedig jeleznek, jósolnak, rémíteneek, előre megmondanak, jelenéseknek, baljóslatoknak, rémségeknek és előjeleknek nevezték.” – *A jóslásról*, XLII. 93, 27.

³ Jennifer Spinks: *Monstrous Births and Visual Culture in Sixteenth-Century Germany*. London, 2009. 6.

⁴ *Sancti Aurelii Augustini episcopi De civitate Dei libri XXII, tom. II.* (Ed. Bernardus Dombart – Alfonsus Kalb). Stuttgart–Leipzig, 1981. (A továbbiakban: *De civitate Dei*) Magyar fordítás: Szent Ágoston: *Isten városáról*, IV. kötet (XVII–XXII. könyv). (Ford. Dér Katalin – Heidl György) Bp., 2009.

⁵ Benedicta Ward: *Miracles and the Medieval Mind: Theory, Record and Event*. Philadelphia, 1987. 3–5., Lorraine Daston – Katharine Park: *Wonders and the Order of Nature, 1150–1750*. New York, 1998. 39–40.

⁶ „Quod non omnia miracula naturalia sint, sed pleraque humano ingenio modificata, pleraque autem daemonum arte composita.” – *De civitate Dei*, XXI, 6.

⁷ Daston, L. – Park, K.: *Wonders and the Order of Nature*. 44–45.

a démoni machinációra bekövetkező anomáliák közti különbségtétel szükségessége. Az egyik legismertebb, eszkatologikus tartalmat közvetítő evangéliumi igehely az Antikrisztus csodáira hívja fel a figyelmet: „Mert hamis krisztusok és hamis próféták támadnak, nagy jeleket és csodákat művelnek, hogy ha lehet, még a választottakat is tévedésbe ejtsék.”⁸ Szent Pál a korinthusiakhoz írt első levelében a csodatevő erőt (*operatio virtutum*) és a szellemek megkülönböztetését (*discretio spirituum*) egyaránt a Szentlélek adományának tekinti.⁹ Nemcsak a nagy dolgok, vagyis a csodák végrehajtását tulajdonítja a Szentléleknek, hanem azt a tudást is, melynek segítségével különbséget lehet tenni az Istenhez köthető jó és az ördögi, gonosz szellemek között.

Az eddig elmondottak alapján a csodák értelmezésének lehetséges szempontjait a következőképpen foglalhatjuk össze. Az antik paradoxográfia a különféle anomáliákat jelekként értelmezi és felhasználja bizonyos események befolyásolására. Szent Ágoston azt fejtegeti, hogy Isten végtelen csodáját a teremtés egészében kell észrevenni, s ami első pillantásra rendhagyó jelenségnek tűnik, sokszor csak a hiányos tudás következménye. Az evangéliumok eszkatologikus szakaszai a végidőkre figyelmeztető jelek észben tartására buzdítanak, más részek pedig igyekeznek minél hangsúlyosabban különbséget tenni Isten csodái és az ördög szemfényvesztései között.

Bár Szent Ágoston elsősorban a természet alaposabb tanulmányozását, a teremtmő művének megismerését tekinti feladatnak, az isteni és ördögi csodákat egyaránt elképzelhetőnek tartja. Ily módon a Szent Pál leveléből fent idézett *discretio spirituum* képessége nagyon is hasznosnak bizonyulhat, ha egy jelenés értelmezésére kerül sor. Az isteni közbenjárás elválasztása a hamis revelációktól meghatározó motívuma lett a középkor és a kora újkor csodákkal foglalkozó teológiai irodalmának. A 3–4. századi egyiptomi szerzetesektől kezdve a vallásos gondolkodás egyik lényeges vonulata a szellemek megkülönböztetésének mikéntje.¹⁰ Aquinói Szent Tamás kategorizáló rendszerének határozott célja volt, hogy az Istennek tulajdonítható csodákat szembeállítsa az alacsonyabb rendű spirituális szubsztanciák, a teremtett szellemi lények (angyalok, démonok) cselekedeteivel.¹¹ A *praeternaturalis* kategória használata lehetővé tette a kizárólag isteni közbenjárásra bekövetkezett csodatételek elválasztását egyéb kétes hiteltű jelektől, jelenésektől. Ez a különbségtétel erősödött fel a 14–15. században, mikor a *praeternaturalis* jellegű csodák egyre gyakrabban telítődtek mágikus-démonikus tar-

⁸ Mt 24,24 (A bibliai idézeteket a Káldi-féle Neovulgáta alapján közlöm: www.szentiras.hu)

⁹ „Más valaki a hitet kapja ugyanabban a lélekben, ismét más a gyógyítások adományát az egy Lélek által, vagy csodatevő hatalmat, prófétálást, a szellemek megkülönböztetését, a nyelveken való beszédet vagy a nyelveken való beszéd értelmezését.” – 1Kor 12, 9–10. A Szent Pál-i levélben olvasható terminusokat a Vulgátából, latin nyelven idézem.

¹⁰ Klaniczay Gábor: Ördögi kísértetek. Bornemisza Péter és a reformáció ördög-képe. In: Erdélyi Gabriella – Tusor Péter (szerk.): *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*. Bp., 2007. 620.

¹¹ Lorraine Daston: *Marvelous Facts and Miraculous Evidence in Early Modern Europe. Critical Inquiry*, 18 (1991) 97.

talommal.¹² Olyan neves teológusok foglalkoztak a kérdéssel, mint Johannes Nider, a domonkosrendi obszervancia képviselője, aki *Formicarius* című 1436-ban megjelent munkájával a démonológia egyik megalapozója lett.¹³ A mai szakirodalom megítélése alapján a *discretio spirituum* témájában írt 15. századi traktátusok az esetek nagy részében a misztikus meditációkban szereplő látomásokkal és revelációkkal szembeni kételyről tanúskodnak.¹⁴ Érdekes azonban, hogy míg az isteni és angyali jelenéseket kifejezetten racionalista attitűddel utasították el a teológusok, addig az ördög hatalmába vetett hit egyre szilárdabb meggyőződésévé vált.

A 16. században a reformációhoz köthető mozgalmak részben ezekre a hagyományokra támaszkodva értelmezték az ördög működését. A teológusok és prédikátorok célja a valódi csodák felismerése és az ördög megtévesztéseinek leleplezése volt.¹⁵ A század folyamán uralkodó életérzéssé váló eszkatologikus várakozások kedvezően hatottak a csodák, jelek, *prodigium*ok jelentőségének felértékelődésére.¹⁶ A korszak népszerű apokaliptikus irodalma az Antikrisztus megjelenését, valamint a közeledő világvéget sejtető előjelekről igyekezett minél teljesebb képet adni, így követve a történelemben megvalósuló isteni terv menetét. A prédikációirodalomban, a közhely- illetve *prodigium*-gyűjteményekben, a röplapokban és a természetfilozófiai írásokban a különböző időjárási rendellenességeket, természeti anomáliákat, társadalmi válságtüneteket és a közösségekben szaporodó bűnöket egyaránt az evangéliumban megjövendölt végidők jeleiként értelmezték. Egy 1578-ban Strasbourghban publikált röplapon a németországi Neckar folyó által elöntött Horb városa látható.¹⁷ A metszet előterében két félelmetes torzszülött foglal helyet: mindketten az idő tájt születtek Itáliában.¹⁸ Külsejük nem a középkori világkrónikák és utazók műveiből ismerős, egzotikus monstroomokat idézi, sokkal hangsúlyosabbak ördögi attribútumaik. A röplap készítői két, térben különálló esemény összekapcsolásával szándékoztak nyomatékot adni abbéli meggyőződésüknek,

¹² Klaniczay G.: *Ördögi kísértetek*, 620.

¹³ Uo.

¹⁴ A már idézett Klaniczay-tanulmány mellett a téma részletes tárgyalását, beleértve a *Formicarius* elemzését, lásd: Klaniczay Gábor: Transz és szkepticizmus Johannes Nider *Formicarius* című traktátusában. In: Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. Bp., 2001. 39–106.

¹⁵ Lorraine Daston: The Nature of Nature in Early Modern Europe. *Configurations*, 2 (1998) 6. 155–156.

¹⁶ Spinks, J.: *Monstrous Births and Visual Culture*, 4. A korszakban eluralkodó apokaliptikus hangulatot átfogóan elemzi az alábbi kötet: Andrew Cunningham – Ole Peter Grell: *The Four Horsemen of the Apocalypse. Religion, War, Famine and Death in Reformation Europe*. Cambridge, 2000. A lutheri tanítás alapvetően apokaliptikus jellegére Robin Barnes is felhívta a figyelmet: Robin B. Barnes: *Astrology and Reformation*. New York, cop. 2016. 6. fejezet, különösen 258.

¹⁷ A metszet megtalálható az alábbi kötetben: Spinks, J.: *Monstrous Births and Visual Culture*, 1–2.

¹⁸ A torzszülöttek és egyéb monstroomok profetikus vonatkozásait, azoknak a propagandában, illetve a népszerű nyomtatványokban betöltött szerepét alaposan vizsgálja Ottavia Niccolinak az itáliai reneszánsz próféciáiról írott könyve: Ottavia Niccoli: *Prophecy and People in Renaissance Italy*. (Trans. Lydia G. Cochrane) Princeton (New Jersey), 1990.

hogy az itáliai monstrumok a pusztító árvízre figyelmeztettek, s így módon valamennyi torzszülött egy küszöbön álló kataklizma előjele.

Általánosságban megállapítható, hogy a 16–17. században nemcsak az ördögészlelésekről beszámoló feljegyzések szaporodtak meg, hanem a démonológia tárgykörébe tartozó értekezések is.¹⁹ Luther legismertebb ördögi kísértésről szóló példázatai azokban a közvetlen környezetével folytatott beszélgetésekben őrződtek meg, melyeket a későbbiek során több tanítványa is gyűjteményes kötet formájában jelentetett meg.²⁰ Luther ördöghite a reformáció egyik paradoxonnak ható sajátosságára irányítja a figyelmet. Miközben a katolikus ortodoxia romlottságára hivatkozva elveti az egyház hagyományos közvetítőrendszerébe vetett hitet, elfogadja az ember bűnei által való kiszolgáltatottságát az ördög hatalmának.²¹ Ahogy fentebb láthattuk, a 15. század teológusai által sokat boncolgatott kérdés, a *discretio spirituum* problémája elevenedik fel Luther hitrendszerében. Babonának minősíti az egyháznak a transzcendens megnyilvánulásába vetett hiten alapuló dogmáját, magáévá tesz viszont egy ennél nem kevésbé irracionálisabb hiedelemvilágot, amely azt vallja, hogy a földi dolgok a Sátán uralma alatt állnak, s az emberi élet minden pillanata a kísértés fenyegető árnyékában telik.²²

Az *Asztali beszélgetések* ördöganekdotái megtermékenyítően hatottak a 16–17. század protestáns *exemplumgyűjteményeire*. A *discretio spirituum*ra való reflexió a reformáció korában is foglalkoztatta a hitújító felekezetek teológusait, prédikátorait. Andreas Angelus 1597-es *prodigiumgyűjteményében* külön fejezet foglalkozik Isten és az ördög csodáinak megkülönböztetésével. Bár az ördög képes arra, hogy Isten csodáit utánozza („*etliche göttliche Wunderwercke nachthun kann*”), vannak bizonyos isteni tettek, melyek a maguk nemében egyediek és meghamisíthatatlanok.²³ Az ördögi utánzására példa az egyiptomi varázslók mágikus tudása, akik a fáraó parancsára kígyóvá változtatták pálcájukat.²⁴ Isten csodái ehhez képest az anyag természetének egészen radikális megváltoztatására is képesek: a halottak feltámadnak, az idős és meddő asszonyok gyermeket szülnek, a tenger vize ketté válik és feltornyosul, a Nap és a Hold megáll az égen, a víz borrá változik. Angelus hosszasan elemzi azt az ószövetségi jelenetet, mikor Saul király (akit a filiszteusok támadása fenyeget) felkeresi az endori halottlátó asszonyt, hogy az

¹⁹ A reformáció ördöggképének teológiai és társadalmi vonatkozásaihoz lásd: Robert W. Scribner: *Demons, Defecation, Monsters. Popular Propaganda for the German Reformation*. In: Uő: *Popular Culture and Popular Movements in Reformation Germany*. London, 1987. 277–299., Stuart Clark: *Thinking with Demons. The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe*. Oxford, 1997. 81–87.

²⁰ Klaniczay G.: *Ördögi kísértetek*, 625.

²¹ Uo.

²² Carlos M. N. Eire: *Reformations – The Early Modern World, 1450–1650*. New Haven–London, 2016.

²³ Andreas Angelus: *Wider-Natur und Wunderbuch*. Frankfurt am Main, 1597. 37. Angelus könyvét és a 16. századi evangélikus prodigiumgyűjtemények eszmétörténeti kontextusát alaposan vizsgálja az alábbi tanulmány: Jennifer Spinks: *Blood, Violence, Calvinism and the Devil: Lutheran Prodigy Culture by 1600 and Andreas Engel's Wonder Book. Past & Present*, (2017) 12. 212–236.

²⁴ Mózz 7, 11.

mágikus hatalmánál fogva idézze meg neki a halott Sámuel prófétát.²⁵ Angelus meglátása szerint valójában ördögi megtévesztés volt az egész, s a szellem csupán egy hamis árnya volt Sámuelnek.

Dolgozatom következő szakaszai két kora újkori magyar prédikátor, Bornemisza Péter és Geleji Katona István *discretio spirituum*ra adott válaszait vizsgálják.

„Így azért minden csodálatos cselekedetét bizonyos pecsétinek tartsad az ő ígéretinek” – Csodakritika Bornemisza Péter prédikációiban

Az egyes prédikációs könyvekben fellelhető biográfiai reflexiók alapján ki lehet jelteni, hogy Bornemisza Péter számára a „csuda” kettős természetű jelenség. Az ötödik *Postilla*-kötet függelékében néhány hálaadó ének, valamint egy csodakatalógus formájában megírt életrajzi vázlat olvasható (*Hálaadás Istennek velem tölt csudáiról*). Ebből kiderül, hogy a prédikátor az isteni gondviselés megnyilvánulását látja élete fordulópontjain. Az újabb szakirodalom – például Kőszeghy Péter szócikke a Magyar Művelődéstörténeti Lexikonban –²⁶ idézi, és az életút vezérfonalaként használja fel a Bornemiszával megtörtént csodák jegyzékét. Más beszédek viszont arra figyelmeztetnek, hogy a csodával a romlott klerikusok és az ördög is visszaélhet, éppen ezért megítélésük különleges körülményt igényel.

Bornemisza pozitív csodaértelmezése az isteni gondviselésbe vetett hiten túl a Szent Ágoston-féle alapfeltevésből eredeztethető. A *Foliopostilla* harmadik úrnapi evangéliummagyarázatában a következő sorok olvashatók: „Jóllehet ma is minden nap minden dolga az Istennek azon merő csuda: hogy ez világot semmiből teremtette, a nappal ily nagy világosságot és melegséget és éltetést, nevelést szerez, hogy minden esztendőben újonnan mindeneket szaporít, hogy az mi kicsiny szemünknek ennyi nagy világa legyen, hogy füleink hallhat, szánk szólhat, lábunk járhat, ezek nagy csudák, sőt minden cselekedet bennünk, és mind ez világszerte azon merő csuda.”²⁷ A makro- és mikrokozmosz szinteken egyaránt Isten tettei nyilvánulnak meg, általában azonban mégsem mozdítják meg az emberek lelkét. Mivel tapasztalásunk már hozzászokott a természet rendjéhez, így annak csodálatra méltó voltát sem érzékeljük, figyelmünket csak a természet szabályozott folyásának ellentmondó rendellenességek ragadják meg.

Más prédikációkban ennél sokkal kritikusabb értelmezés válik meghatározóvá. A természetes és a rendkívüli csodák közti különbségtétel mellett létezik egy másik lehetséges tipológia is, mégpedig az isteni és ördögi jelenések ütköztetése. Az egyes *Postilla*-kötetek prédikációi bővelkednek hamis csodákban és démoni szemfényvesztésekben. Az esetek

²⁵ Ez a bibliai jelenet a lelkek visszajárásáról szóló diskurzus egyik kedvelt hivatkozási pontja volt a 16. században: Ittész Gábor: *Szellemjárás a késő 16. századi német evangélikus teológiában*. Visszatérhetnek-e a földre a holtak lelkei? *Egyháztörténeti Szemle*, 16 (2015) 1, 20–39.

²⁶ Kőszeghy Péter (főszerk.): *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*. I. kötet. Bp., 2003, 412–415.

²⁷ Bornemisza Péter: *Predikatioc egész esztendő által minden vasarnapra*. Detrekő, 1584. (A továbbiakban: *Foliopostilla*) fol. 99. v.

túlnyomó többségében a katolikus egyház paraliturgikus rítusaira lehet ráismerni, de az ókori pogány vallások, valamint mágikus gyakorlatok is feltűnnek az beszédekben. Az ötödik *Postilla* huszonkettedik evangéliummagyarázatának harmadik részében Bornemisza a hitetlenség különböző fajtáit kategorizálja, kimerítő bőséggel részletezve a bálványimádás néhai és jelenkori megnyilvánulásait: „Mint kik Baalt imádták, kik csinált képeket. [...] Kik magukat imádtatták, mint Alexander, Caligula, kik külső jelt; az tüzet az perzsiaiak, az kenyeret az pápások; kit Jupitert, Pallast, az bölcsességnek istenét, Marsot, az hadi istent, Larest régen. Most Szent Györgyöt az vitézek, Szent Ferencet a barátok, Katalint az deákok, Apalint az szemfájók etc. Egyiptomba mindent valaminek hasznát vették. Isten gyanánt tisztelték, mint az macskát, esztrágot, tulkot, bakot, a szabadságot, az győzedelmet, az hívséget, mint ha mindezek valami istenek vagy istenasszonyok volnának.”²⁸ Feltűnő, hogy Bornemisza az ókori pogányság továbbélését látja kora katolicizmusában, párhuzamot vonva az antik világra jellemző politeizmus és a szentkultusz között. Hasonlóképpen babonának minősíti a katolikus egyház összes olyan rítusát, melyek megpróbálják a transzcendens élményt világi keretek között megtapasztalhatóvá tenni vagy legalábbis annak jelenlétét érzékeltetni: „Nyolcadik hitetlenség és hamis isteni tisztelet: üdvösséges érdem várása, afféle cselekedeteknek, kit Isten nem hagyott, mint egyházat kerülni, processziót járni, harangot, vizet, kokonyát, berkét, búzát, gyertyát szentelni, azokkal ördögöket űzni, mezítláb búcsúra járni, imezt amazt felfüggesztetni oltár előtt.”²⁹ A szenteknek vagy kegytárgyaknak tulajdonított csodák ugyanilyen bírálatban részesülnek. Ha a természetfelettil teremtett kapcsolat szertartásai ennyire elítélendők, felmerül a kérdés, milyen szempontok alapján lehet eldönteni egy csodatétel isteni eredetét?

Bornemisza a *Foliopostilla* tizenkettedik úrnapi evangéliummagyarázatában egy Mózes törvénykönyvébe foglalt előírásra hivatkozik, mely határozottan tiltja a csodákba, próféciákba, álmokba, jövődölésekbe vetett hitet, amennyiben azok ellenkeznek Isten parancsolataival, és bálványimádáshoz vezethetnek.³⁰ A *Deuteronomium* szigorú tilalmának kulcsfontosságú aspektusa, hogy a csodák megítélésekor a kinyilatkoztatott vallási előírásokat kell segítségül hívni. Mivel azonban a csodák isteni vagy ördögi eredetét nehéz egyértelműen felismerni, ezért a leghelyesebb megoldás a csodás jelenések érvényességének korlátozása. A harmadik *Postilla* hatodik prédikációja egy olyan megoldást javasol, mely a legitim, Isten közbenjárására történt csodákat a bibliai korra, Krisztus és az apostolok működésének idejére korlátozza: „De ez hivatal és tiszt nem sokáig tartott,

²⁸ Bornemisza Péter: *Oetoedic es utolso resze az Evangeliomokbol es az epistolakbol valo tanusagoknac*, Detrekő, 1579. (A továbbiakban: *Postilla* V) fol. 191. v.

²⁹ Bornemisza P.: *Postilla* V, fol. 194. r.-v.

³⁰ „Ha próféta vagy olyan ember támad közötted, aki azt állítja, hogy álmot látott, s jelet vagy csodát jövődöl és be is következik, amit mondott, de azt mondja neked: Gyerünk, kövessünk és szolgáljunk más isteneket, akiket te nem ismersz, ne hallgass annak a prófétának vagy álomlátónak a szavára, mert csak próbára tesz titeket az Úr, a ti Istenetek, hogy kiderüljön, szeretitek-e őt teljes szívetekből és teljes lelketekből, vagy sem.” – MTörv 13, 2–4.

míg kiterjedett az Krisztus ismerete.”³¹ A megváltó életével, halálával és feltámadásával lehetővé tette az ember üdvözülését, átadta mindazt a „tudást”, melynek birtokában lehetséges az ördög kísértésének ellenállni. E radikális felfogás szerint egyszerűen felesleges csodákat és egyéb jeleket várni Istentől, hiszen az evangéliummal minden rendelkezünkre áll: „[...] most ilyképpen senkit nem küldöz Isten erre, hogy mind az egész világot eljárná, hanem falunként és városokként osztotta az ő prédikátorait oly népek közt, kik miatt az régi lött csudákból megismerték az Krisztust”³² Érdemes két témába vágó teológiai szakkifejezés, a szesszacionizmus valamint a kontinuationizmus³³ kettősségében értelmezni az idézett Bornemisza-szövegeket. Mint láthattuk, a magyar prédikátor is érinti azt a kérdést, hogy az Istentől való csodák vajon véget érnek-e a kinyilatkoztatás bekövetkeztével, vagyis Krisztus halálával, valamint nem sokkal később, az apostoli korszak lezárultával? A szélsőségesen szesszacionista álláspont azt az elképzelést teszi magáévá, hogy a posztbiblikus korszakban Isten már nem tesz csodákat, hiszen az evangélium és az apostoli tanúságtétel együttesen biztosítják a megváltást. A Bornemisza-prédikációkban e két felfogás keveredése figyelhető meg: Isten tehet csodákat a jelenben is, hiszen ima hatására közbenjár, a hívek pedig a Krisztusba vetett hit által nagy dolgokat cselekedhetnek: „Mindazáltal az ő híveibe soká meg nem szűnik most is, hanem az ő hitből való könyörgésekre betegeket gyógyít, ördögöket űzet, foglyokat szabadít, békességet, bőséget ad, és sok egyéb szükséges jókat cselekeszik, de alkalmas időben.”³⁴ Ugyanakkor több beszédében is hangot ad aggályainak és az a véleménye kerül előtérbe, miszerint a csodák az evangéliumi korszakkal együtt véget értek, s ami egy 16. századi hívő számára csodás jelenség, az sokszor az ördög megtévesztése. A *thaumaturgia* elutasítása vagy legalábbis korlátozása egyformán jellemző volt a reformáció felekezeteire. Kálvin *Institutio christianae religionis* című munkájában a Ferenc francia királyhoz írt levélben utasítja el a felekezetét ért vádakokat. A reformátor szerint ellenfeleik többek között azt kérik számon rajtuk, hogy nem tudják csodákkal alátámasztani tanaikat, ő viszont Szent Pál-i igehelyek alapján figyelmeztet arra, hogy miért veszélyes kritika nélkül elfogadni természetellenes jelenések isteni eredetét.

³¹ Bornemisza Péter: *Harmadic része az Evangeliomokból es epistolakból valo tanusagoknak*, Sempite, 1575. (A továbbiakban *Postilla III*) fol. 194. v.

³² Bornemisza P.: *Postilla III*, fol. 194. v.

³³ A szesszacionizmus az a protestáns teológiai irányzat, mely szerint a Szentlélek bizonyos adományait (így például a csodatevés képességét) az apostoli időköt követően már nem lehet megkapni. A kontinuationizmus ezzel szemben (mint neve is mutatja) azt vallja, hogy a kegyelmi ajándékokat mind a mai napig bárki elnyerheti. John Ruthven: *On the Cessation of the Charismata. The Protestant Polemic on Post-Biblical Miracles*. Sheffield, 1993.

³⁴ Bornemisza P.: *Postilla III*, fol. 194. v.–fol. 195. r.

„Holott azt semmi igaz és valóságos test természeti ellen nem cselekedheti.”
– Geleji Katona István csodakritikája

Geleji Katona István csodákra vonatkozó megállapításai a természetfelettinek gondolt jelenségek értékeléséből indulnak ki. Összehasonlítóképp érdemes felidézni az *Ördögi kísértetek* meglehetősen sematikus világképét, melyben a társadalmi visszasságok és egyenlenségek legapróbb tünetei is egy transzcendens küzdőteret feltételeznek, ahol az erendő bűnbén megromlott emberi természet az ördög hatalmának van kiszolgáltatva.³⁵ Geleji beszédeiben azonban nagyobb szerepet kapnak az olyan szakaszok, melyek az egyes *praeternaturalis* jelenések eredetével foglalkoznak, arra keresve választ, hogy természetes okokról vagy pedig valamilyen szellemi lény beavatkozásáról van-e szó.

A *Váltság titka* második kötetének 19. prédikációjában Krisztus feltámadását és megjelenését illetően merül fel a kérdés, hogy „vagyon-é valóságosképpen afféle megjelenő és ismét eltűnő lélek, avagy csak költetett?”³⁶ A válasz egyik része így hangzik: „Az elsőre mondom, hogy noha sokaknak csak valami tettetes és hazug ábrázatok vettetnek eleikbe, amelyekben semmi sincsen, úgymint az melancholicusoknak, az hagymázi betegségben lévőeknek, és valami afféle nyavalya miatt elméjükben megtéult vagy megörjült embereknek.”³⁷ Hogy alátámassza állítását, Geleji olyan bibliai és antik példákat idéz, melyek hiteles látomásokról tudósítanak. Ilyen példa Saul látogatása az endori halottlátónál,³⁸ (ugyanazt a bibliai helyet idézi és magyarázza Andreas Angelus is) illetve a rémálmokban megmutatkozó jelenésekre tett szentírásbeli utalások.³⁹

A példák felsorolása után annak a kérdésnek a megválaszolása következik, hogy mik lehetnek ezek a jelenések? Geleji bevett retorikai módszere, hogy először mindig az ellenfél álláspontját idézi, így ez alkalommal is a katolikusoknak tulajdonított hiedelemmel indít: „Az pápisták vélekedése szerint nem egyebek, hanem az megholt embereknek árnyékik, vagy testektől elvált lelkeik, akik az ő lakóhelyeikre vagy eltemtetett testeikhez haza járkálnak és ez földön széjjel bolyonganak, vándorolnak.” A református püspök babonának minősíti az efféle vélekedést, hiszen (amint a cáfolatokban bizonyítja) az üdvözültek lelkei a paradicsomban, a kárhozottakéi pedig a pokolban vannak, s ott is maradnak egészen az általános feltámadásig. Nem hazajáró lelkekre kell gyanakodni tehát, hanem szellemi lényekre. Geleji a *discretio spirituum* tanát visszhangozva vonja

³⁵ Érdekes, hogy a későbbi századok Bornemisza-reflexiói, így például Bod Péter 1756 körüli egyháztörténete (*Historia Hungarorum Ecclesiastica*) azt rójk fel az *Ördögi kísértetek* szerzőjének, hogy az valamennyi emberi gyarlóságot és helytelen cselekedetet a Sátán dühöngésének tulajdonít. Idézi: Schulek Tibor: *Bornemisza Péter, 1535–1584. A XVI. századi magyar művelődés és lelkiség történetéből*. Sopron–Bp.–Győr, 1939. 428.

³⁶ Geleji Katona István: *Az Váltság titkának második volumenje, forgatókja, melyben befoglaltatnak az negyedik és ötödik részek, úgy mint az Krisztusnak az mi váltságunkért való gyalázatos és keserves szennyvedése, keresztfára feszítettése, halála, temetése és az halálból való dicsőséges feltámadása, s azután lött egynéhányszori megjelenései, az negyedikhez ragasztott két függelékcsekével együtt*. Várad, 1647. 1249.

³⁷ Uo.

³⁸ 1Sám 28, 3–25.

³⁹ Bölcs 17, 3–4.

le a tanulságot, miszerint a szellemi lényeknek tulajdonított cselekedeteket csak alapos tanulmányozás után célszerű megítélni.

Geleji természetfeletről vallott nézeteinek általános ismertetése után érdemes a *Váltság titka* második kötetének ötödik részében olvasható, Krisztus feltámadásáról szóló prédikációsorozat teológiai jellegzetességeit megvizsgálni.⁴⁰ A tizennyolcadik prédikáció perikópája az a Lukács evangéliumából vett jelenet, mikor Jézus Jeruzsálemben megjelenik a tanítványainak, azok viszont kételkedve fogadják, és szellemnek vélik.⁴¹ A prédikáció későbbi szakaszaiban ugyanezt a jelenést értelmezendő, egy János evangéliumából vett *locust* idéz Geleji: „Mikor azon a napon, a hét első napján este lett, és a helyiség ajtaja, ahol a tanítványok összegyűltek, be volt zárva a zsidóktól való félelem miatt, eljött Jézus, megállt középen, és azt mondta nekik: »Békesség nektek!«”⁴²

A beszéd központi része ennek a csodának a magyarázatára épül: hogyan jelent meg Jézus tanítványainak a szobában, ha az ajtók be voltak zárva? Geleji először ismét a rivális felekezetek álláspontját mutatja be: „Hogy ajtók bézárolva ment bé, onnan az pápisták és az lutheránusok azt hozzák ki, hogy az Krisztus az ő testével az ajtóknak deszkáin általenyiszett. Amelyből ismét azt szedegetik, hogy az ő teste úgy megvékonyodott és megritkásodott, hogy véle akármely merő testen is áthalthat; és osztán összességgel mindenikből úgy okoskodnak, hogy az Krisztus teste az megdicsőíttetés után mindenütt, avagy csak sok helyütt valóvá tétetett.”⁴³ A *locus* értelmezésének dogmatikai tétje abban rejlik, hogy az egzegéta elfogadja-e a mindenütt jelenvalóság (*ubiquitas*) tézisé. Bár az *ubiquitas*-tétel többnyire az oltáriszentséggel kapcsolatos valóságos vagy csupán jelképes jelenléttel összefüggésben kapott szerepet a 16–17. század felekezeti polémiáiban, Geleji itt a tanítványoknak való megjelenés kapcsán veti fel a kérdést. Meglátása szerint eleve rossz az a megközelítés, mely az ajtón át történő megjelenésből indul ki, az evangéliumi igehely ugyanis csak annyit ír, hogy az ajtók éppenséggel be voltak zárva, mikor Krisztus kinyilatkoztatta magát az apostoloknak. Nem kétli ugyanakkor, hogy csodaszámba menő eseményről van szó: „Mely hogy csudálatosan és rendkívül lött légyen, én nem tagadom, de avval az ő csudálatos bémenetelivel nem az testének lélek módjára enyíszó és akármin is áthalható voltát, hanem isteni hatalmát jelentette; mert az Krisztus úgy mint isteni személy, mondatik, hogy az ajtók bézárolva lévén ment légyen bé, s nem pedig az ő teste avagy emberi természete. És nem következik: ajtók bézárolva ment bé, tehát az ajtóknak deszkáikon enyíszett az testével által, mert az Szent Péter is az vaskapu előtte bezárva lévén ment ki az Heródes tömlöcéből. Act. 12.10. [...] Ezenképpen az Krisztusnak sem szükség volt az bézároltatott ajtókon testével általenyísznie, mert azok csudálatosan megnyílhattak előtte.”⁴⁴ Szent Péter szabadulása a magától kinyíló

⁴⁰ Geleji Katona I.: *Az Váltság titkának második volumenje*, 855.

⁴¹ „Amíg ezekről beszéltek, egyszer csak maga Jézus állt közöttük és azt mondta nekik: »Békesség nektek!« Megrémültek és féltek, mert azt hitték, hogy szellemet látnak.” – Lk 24, 36–37.

⁴² Jn 20, 19.

⁴³ Geleji Katona I.: *Az Váltság titkának második volumenje*, 1228.

⁴⁴ Uo.

ajtón keresztül példázza, hogy miben áll a csoda valódi természete. Krisztus testi valójában támadt fel,⁴⁵ ebben a formájában pedig lehetetlen, hogy szellemként menjen át az ajtón. Geleji ezt a következő érveléssel bizonyítja: „mert nyilvánvalóan lehetetlen dolog, hogy az igaz merő és sűrű test az igaz sűrű testen által enyészhessek; melyet az *physicusok penetratio dimensionum*nak hívnak. Amelyet még az Isten sem cselekedhetnék, mert úgy magával ellenkeznék, holott az testet tenné nem testté, és szintén annyi lenne, mintha az lett dolgot tenné létlenné, mely az Istentől is egyáltalánban lehetetlen.”⁴⁶

A természetfilozófiai hagyományban *penetratio dimensionum*nak nevezik azt a lehetetlen állapotot, amikor két különböző testnek kellene ugyanazon a helyen lennie, ugyanabban az időben.⁴⁷ Geleji Katona István illetően jellegű tájékozottságát könyvjegyzéke is alátámasztja. A marosvásárhelyi református kollégiumban őriznek egy kolligátumot, mely az 1615 és 1620 között Heidelbergben tanult magyar diákok értekezéseit és disputációit tartalmazza.⁴⁸ Ebben az iratanyagban maradt fenn a Geleji könyveiről összeállított lista. A túlnyomó többségben lévő teológiai és exegetikai művek mellett fizikai és más természetfilozófiai munkákat is lehet találni a gyűjteményben. Az szerzők között megtalálható az enciklopédiaszerző Johann Heinrich Alsted (*Physica harmonica*), a német teológus és filozófus Clemens Timpler (*Physicae seu philosophiae naturalis Systema methodicum*) valamint a padovai arisztotelianus gondolkodó, Giacomo Zabarella.⁴⁹

Geleji a fizikai törvényszerűségek működését más alkalmakkor is használja teológiai kérdések értelmezéséhez: „De az ő vízen való járásából bolondul hozná valaki ki, hogy az ő teste könnyűvé változott légyen, s azért nem űlt le, mert az semmi csuda nem lett volna, hogy az könnyű az vízben alá nem sellyedett. Hanem abban állott az csuda, hogy az ő teste természet szerint való nehézségét megtartotta, s mégsem ment alá az híg vízben.”⁵⁰ A kérdés tehát a csoda minősége körül forog: ha a testi tulajdonságok változának meg, abban bizonyos szempontból nem lenne semmi rendkívüli sem, hiszen a fizikai törvények miatt triviálisnak tekinthető, hogy a könnyebb súlyú tárgy fennmarad a vízen. A csoda abban rejlik, hogy Krisztus testének tulajdonságait megőrizve volt képes a vízen járni.

Ugyanez érvényes a zárt ajtón át való bemenetelre is: „Szintén ilyen bolondul hozzák az zárlott ajtón való bemenéséből az ő testének lélek módjára való ritkaságát és vékonyságát ki, mert úgyis ebben az bemenetelben semmi csuda nem lett volna, holott az léleknek és az ritka vékony állatnak, a minémű az levegő ég vagy a szél, a kemény és sűrű testen

⁴⁵ „az ő megjelenésével azt akarta az ő tanítványinak megmutatni, hogy ő az koporsóból igaz és valóságos emberi testet hozott ki, nem pedig valami tündérest.” – Geleji Katona I.: *Az Válság titkának második volumenje*, 1229.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Christoph Rothmann's *Discourse on the Comet of 1585. An Edition, and Translation with Accompanying Essays*. (Ed. Miguel A. Granada – Adam Mosley – Nicholas Jardine) Leiden–Boston, 2014. 7.

⁴⁸ Koncz József: Geleji Katona István könyveinek lajstroma. *Magyar Könyvszemle*, 7 (1899) 3. 270–275.

⁴⁹ Uo., 271–275.

⁵⁰ Geleji Katona I.: *Az Válság titkának második volumenje*, 1230.

való általmentelit egy eszes sem csudálja. Hanem az volt abban az csuda, hogy az Krisztus teste az ő hármias mértékjét, úgymint temérdekségét, szélességét és hosszúságát, több egyéb, vétek és fogyatkozás nélkül való tulajdonsággal együtt épen megtartotta, s mégis az bézároltatott ajtón az bennlevőknek hírek és eszekben vételek nélkül bémehetett, holott azok akkor nem aludtanak, hanem ébren voltak. Avagy pedig, hogy az ajtón kívül is valahol oly csendesen és oly óvást bémehetett légyen, hogy senki eszében nem vette közülük; mert az is meglehetett, hogy nem az ajtókon, hanem másutt valahol ment légyen bé, az ajtók bézárolva légyen.”⁵¹ A szélesség, hosszúság és sűrűség eleve meghatározott adottságok, melyeket köt a *penetratio dimensionum* törvénye, vagyis lehetetlen, hogy ez egyik test a másikon keresztülmenjen. Ha viszont a feltámadt test elveszíti tulajdonságait, és a levegőhöz hasonlóvá válna mintegy átpárolog az ajtón, abban nincsen semmi csodálatra méltó, mert (Geleji értelmezése szerint), így nem történik természetellenes dolog.

A *physicusok* által használt szakkifejezés idézése mellett a rákövetkező mondat is figyelmet érdemel: „Amelyet még az Isten sem cselekedhetnék, úgy magával ellenkeznék, holott az testet tenné nem testté, és szintén annyi lenne, mintha az lett dolgot tenné létlenné, mely az Istentől is egyáltalában lehetetlen.” Ez a gondolat a középkorig visszanyúló voluntarizmus-vitára adott reflexióként is értelmezhető. Az Aquinói Szent Tamás halálát követő században jelentek meg a középkori filozófia olyan irányzatai, mint a nominalizmus, terminizmus, voluntarizmus.⁵² A voluntarizmus (szemben az intellektualizmussal) az a felfogás, mely az istenség akaratát az értelem fölé helyezi.⁵³ A voluntarizmus Isten abszolút hatalmát hangoztatja, melyet semmilyen természeti törvény nem korlátozhat: Isten szabad akaratából állapítja meg ezeket a törvényeket, és mentességet élvez azok szükségszerű következményeitől.⁵⁴ Az isteni mindenhatóság kérdése valójában jóval régebbi időkre vezethető vissza. Szent Jeromos egy levelében a szüzességet dicsérve arra a megállapításra jut, hogy az elvesztett ártatlanságot még Isten sem tudja helyreállítani.⁵⁵ A probléma a 12. század teológiai traktátusaiban került az érdeklődés középpontjába, arra indítva a korabeli tudományosság képviselőit, hogy különbséget téve képesség és akarat között, oldják meg az ellentmondásosnak tűnő kérdést. A képesség azt jelenti, amit Isten hipotetikusán (*in abstracto*) megtehet, vagyis bármit (*potentia Dei absoluta*), mindennemű korlátozás nélkül, míg az akarat azt tükrözi, amit Isten végtelen számú lehetőség közül, szabadon választott (*potentia Dei ordinata*).

Bár a megkülönböztetés számos teológiai vitát eredményezett a századok során, abban egyetértés volt, hogy a *potentia absoluta* kitétele az ellentmondásmentesség, vagyis

⁵¹ Uo.

⁵² C. Scott Pryor: *God's Bridle: John Calvin's Application of Natural Law. Journal of Law & Religion*, 22 (2006) 1. 236.

⁵³ Peter Harrison: *Voluntarism and Early Modern Science. History of Science*, 40 (2002) 1. 63–89.

⁵⁴ Margaret J. Osler: *Early Modern Uses of Hellenistic Philosophy. Gassendi's Epicurean Project*. In: Jon Miller – Brad Inwood (ed.): *Hellenistic and Early Modern Philosophy*. Cambridge, 2003, 32.

⁵⁵ Francis Oakley: *The Absolute and Ordained Power of God in Sixteenth- and Seventeenth-Century Theology. Journal of the History of Ideas*, 59 (1998) 3. 437–461.

Isten elviekben bármit megtehet, amivel nem mond ellent saját magának. Geleji úgy értelmezi ezt a kérdést, hogy a természeti törvényszerűségeket Isten állapítja meg, márpedig Isten nem cáfolhatná önmagát bizonyos határok átlépésével. Felmerül a kérdés, hogy ebben az esetben mit lehet kezdeni az olyan bibliai csodákkal, melyek egyértelműen a természet ellenére következtek be? Elképzelhető egy olyan magyarázat, hogy a halott test feltámasztásával Isten kevésbé mond ellent magának, mintha egy élő testnek változtatná meg a fizikai adottságait. Geleji ezen megállapítása, illetve megállapításának esztétörténeti kontextusa még további kutatásokat és pontosításokat igényel. Az viszont mindenképp figyelemre méltó, hogy a csodák korlátozása a természeti tulajdonságok determináltságát is felhasználja.

Összegzés

Carlos Eire a vallási paradigmaváltás lehetséges módjait elemzi reformációtörténeti monográfiájának zárófejezetében.⁵⁶ Amellett érvel, hogy a legfőbb változások a középkori egyház közvetítőrendszerének átformálásában jelentek meg. Ezt a folyamatot nevezi deszakralizációnak. Értelmezése szerint a reformáció egy olyan hagyományt tett magáévá, mely lépésről lépésre felszámolta vagy módosította ezeket a közvetítő pontokat. Fontos azonban megjegyezni, hogy a szélsőséges dichotómia ebben az esetben is kerülendő. Theodore Beza református teológus például 1580-ban írt egyháztörténeti munkájában (*Histoire ecclesiastique*) beszámol olyan csodáról, hogy katolikusok által megölt hugenotta katonák holttesteik hosszú ideig romlatlanok maradtak, ezzel mintegy elismerve, hogy a szentség képes nyomot hagyni az emberi testen.⁵⁷ Charles H. Parker tanulmányának központi témája, hogy a test elváltozásai hogyan jelennek meg a 16–17. századi felekezeti polémiákban. Beza munkája mellett több olyan református mártírológiai művet idéz, melyek csodának minősíthető jelenségekről számolnak be. Ebből is látható, hogy bár a reformáció alapvetően szkeptikusan viszonyult a csodákhoz, kontextustól függően protestáns szerzők is élhettek a természetfeletti megjelenésének motívumaival. Jelen dolgozat eredményeinek összegzéseként megállapítható, hogy mind Bornemisza, mind pedig Geleji Katona felhasználták a *discretio spirituum* tanát, azaz bizonyos csodák és természetfelettiné tűnő jelenségek elbírálásakor az ördög hatalmára is tekintettel voltak, hangoztatva, hogy nehéz különbséget tenni az isteni és ördögi tünemények között. A két magyarországi prédikátor csodakritikája számos alkalommal teológiai eszmefuttatásokba torkollik, melyek az egyház transzcendens közvetítő-szerepével kapcsolatos kételyeket példázzák.

⁵⁶ Eire, C. N. M.: *Reformations – The Early Modern World*.

⁵⁷ Charles H. Parker: *Diseased Bodies, Defiled Souls: Corporality and Religious Difference in the Reformation*. *Renaissance Quarterly*, 67 (2014) 2. 1265–1266.

**THE CRITIQUE OF MIRACLES IN THE SERMONS
OF PÉTER BORNEMISZA AND ISTVÁN GELEJI KATONA**

My study attempts to present the changed relationship between natural and supernatural in the late 16th and early 17th centuries as witnessed in the sermons of Péter Bornemisza (1535–1584) and István Geleji Katona (1589–1649). Carlos Eire supposes a religious paradigm shift during this epoch in his monograph, on the Reformation. The scholar claims that this paradigm shift resulted in the fact that the religious communities of the Reformation did not try to find any traces of transcendental presence in the material world. My study argues that this paradigm shift can be found in the sermons of the aforementioned authors. I analyze Bornemisza's sermons based on the theological tradition, which deny the presence of true miracles in the post-biblical period. On the other hand, Geleji Katona's sermons state that the laws of the natural world can be interpreted as arguments against false miracles.

Keywords: Reformation, miracle, nature, sermon, Péter Bornemisza, István Geleji Katona

*Adalékok az erdélyi szász városok késő
középkori katonaállításához
– egy besztercei lista tanulságai**

Bevezetés

KUBINYI ANDRÁS EGYIK tanulmányában a városi katonaság bemutatásához az alábbi megjegyzést fűzte: „...akadt szép számban elég ember, aki hajlandó volt akár csak egy hétre is fegyvert fogni. Külön tanulmánynak kellene egyszer feldolgozni a zsoldosok személyi összetételét, honnan származtak, és mivel foglalkoztak akkor, amikor nem űzhették a hadi mesterséget. Jelenleg az a benyomásom, de ezt konkrétabban kellene megvizsgálni, hogy bár a városi szegényebb lakosság nem hiányzik közülük, de inkább idegenek voltak. Ezért is izgalmas a kérdés, hogy mit csináltak azalatt, amikor nem katonáskodtak.”¹ Jóllehet Kubinyi András 1993-ban napvilágot látott sorai óta több résztanulmány született a témában, viszont a magyarországi zsoldosállomány társadalmi összetétele, illetve a zsoldospotenciál felmérése további kutatásokat igényel.² E kérdéskörhöz – a korszak viszonyaihoz képest – jó forrásadottságokkal rendelkeznek a magyarországi városok fennmaradt levéltárai, amelyeknek hadakozással kapcsolatos dokumentumai a fent idézett tanulmány tárgyát is képezték. Jelen írásomban éppen ezért egy 1510-ből, Beszterceből fennmaradt katonalistát szeretnék górcső alá venni és a benne szereplő személyek társadalmi- és gazdasági helyzetét megvizsgálni.³

* Köszönet illeti témavezetőimet, Draskóczy Istvánt és F. Romhányi Beatrixot, illetve külső lektoromat, Simon Zsoltot munkámat segítő hasznos tanácsaikért és észrevételeikért.

¹ Kubinyi András: Városaink háborús terhei Mátyás alatt. In: Uő: *Nándorfehérvártól Mohácsig: a Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete*. Bp., 2007. 101. (A tanulmány első megjelenése: Dominkovits Péter – Turbuly Éva (szerk.): *Emlékkönyv Házi Jenő, Sopron város főlevéltárosa születésének 100. évfordulója tiszteletére*. Sopron. 1993. 155–167.)

² B. Szabó János: A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom”. I. rész. *Hadtörténelmi Közlemények*, 117. (2004). 2. 466. Uő: Az újkor hajnalán. Magyarország hadügye a Jagelló-királyok alatt (1490–1526). In: Veszprémy László (szerk.): *Magyarország hadtörténete. 1. A kezdetektől 1526-ig*. Bp., 2017. 336.

³ Simon Zsolt – Szabó András Péter (ed.): *Die Rechnungsbücher von Bistritz*. 1. Band. 1462–1520. 2013. Kézirat. Online dokumentum: http://www.ungarisches-institut.de/images/content/projekte/bistritz/szabo/Rechnungen_Bistritz_I_461_Sold.pdf (A letöltés ideje: 2018. augusztus 25.)

Beszterce katonái

A középkori hadszervezetben belül az erdélyi katonaság több szempontból is különlegesnek számított. Ennek elsődleges oka, hogy az állandó oszmán veszély miatt eléggé gyakoriak voltak a fegyveres konfliktusok, ezért az erdélyi társadalom a középkor végén is militarizáltabb volt, mint az ország többi részén (a királyság déli határvidékét leszámítva).⁴ Nem volt ez másképp a két nagy erdélyi szász város, Nagyszeben és Brassó esetében sem, amelyek gazdagságuknak, illetve földrajzi elhelyezkedésüknek köszönhetően igen változatos társadalmi, illetve etnikai közegekből tudtak katonaságot kiállítani az efféle konfliktusok során. 1468-ban például Mátyás király egy brassói asszonynak fizetett kárpótlást a moldvai hadjáratban elesett fia miatt, aki a Nagyszeben által kiállított zsoldos csapat tagja volt. 1480–1481-ben pedig ecsedi Bátori István erdélyi vajda több alkalommal ajánlotta Brassó városának, hogy a havasalföldi katonák közül toborozzon zsoldosokat.⁵ Brassóban ugyanakkor számos székely zsoldos is szolgált, mint ahogy erre egy 1500–1510 közé keltezhető katonalista alapján már Rázsó Gyula is felhívta a figyelmet.⁶ A katonaaállítás tekintetében szintén a székelyekre, illetve Brassó jelentős zsoldos piacára utal Szentgyörgyi és Bazini Péter erdélyi vajda 1501. október 18-án kelt levele, amelyben 600, de legkevesebb 500 könnyűlovas felvételét parancsolja meg Nagyszebennek a brassói vagy a székely katonaságból.⁷ Jól látható tehát, hogy a két dél-erdélyi város esetében valószínűleg szász, székely, illetve a hadi helyzet függvényében havasalföldi katonasággal számolhatunk. Ez a két város, közülük is elsősorban Brassó azonban olyan kapcsolatrendszerrel és gazdasági erővel rendelkezett, amely nagy létszámú idegen eredetű katonaság zsoldba fogadását is lehetővé tette. Felmerül azonban a kérdés, hogy mi történt azon városok esetében, amelyek nem rendelkeztek ilyen zsoldospotenciállal. Ebből a szempontból kiemelkedő jelentősége van az észak-erdélyi Beszterce városának, amely bár nem fejtett ki akkora katonai tevékenységet, mint a fentebb nevezett két szász város,⁸ ugyanakkor a téma szempontjából jelentős forrásbázissal rendelkezik. Jó példa a beszterceiek által felbérlelt katonaság eredetére Podvinyai Pál deáknak a Doboka vármegyei Nyíresről 1526. június 1-jén kelt levele, amelyben afelől érdeklődik, hogy a város ki szeretné-e állítani az oszmánok ellen kért zsoldos csapatot, mert amennyiben

⁴ B. Szabó J.: Az újkor hajnalán, 332. Több esetben az előzmények bemutatásával: B. Szabó János – Somogyi Győző: *Az Erdélyi Fejedelemség hadserege*. Bp., 1996., Kubinyi András: *Hadszervezet a késő középkori Magyarországon*. In: *Uő: Nándorfehérvártól Mohácsig*, 199–215.

⁵ Kubinyi A.: Városaink háborús terhei, 99–100.

⁶ Rázsó Gyula: A zsoldosság gazdasági és társadalmi előfeltételei és típusai Magyarországon a XIV–XV. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, 9 (1962) 1. 195.

⁷ Szabó Károly (szerk.): *Székely oklevéltár*. I. kötet. 1211–1519. Kolozsvár, 1872. CCXX.

⁸ Szükség esetén viszont képes lehetett jelentős sereget kiállítani. 1526-ban például 100 puskás és lovasok küldését kérte a várostól az erdélyi vajda. Neumann Tibor: *A Szapolyai család oklevéltára*. I. Levelek és oklevelek (1458–1526). Bp., 2012. Nr. 626.

igen, úgy elvállalná a csapat vezetését.⁹ Látható tehát, hogy ha korlátozottabb mértékben is, de Besztercének is megvolt a lehetősége városon kívülről is katonákat toborozni, sőt a város zsoldjába állásra társadalmi igény is mutatkozott. Az utóbbihoz hozzá kell tennünk, hogy az igény persze a biztosabb társadalmi felemelkedést jelentő, és jobb fizetéssel járó vezetői tisztségre irányult.¹⁰ Azt is meg kell azonban vizsgálnunk, hogy a fenti idézetnek megfelelően létezett-e olyan társadalmi réteg, amely a városon belül is kész volt katonáskodni. Továbbá igazolható-e az a feltételezés, hogy ezt az elemet feltétlenül a szegényebb társadalmi rétegek között kell keresnünk? Ebben nyújt segítséget az említett 1510-ből származó lista.

Az 1510. évi besztercei jegyzék tanulságai

Térségünkben a késő középkor során több zsoldos toborzással kapcsolatos irat született. Először a megbízó kiállított egy megbízólevelet, amelyben egy adott személyt (vagy esetünkben települést) egy zsoldos csapat felvételére utasított, és amely általában tartalmazta a kiállítandó csapat létszámát és fegyverzetére vonatkozó követelményeket is. Ezt követően a megbízott a megjelölt kritériumoknak – többé-kevésbé – megfelelően kiállította a zsoldos csapatot. Végül a megbízó ellenőrizte/ellenőriztette a csapat felszerelését, amelyről jegyzék is készült, utóbbinak ugyanis igen fontos szerepe volt a felszerelést ért károk elszámolásakor. A zsoldba vételt a zsoldosok első kifizetése és felesketése zárta.¹¹ A besztercei lista „*Anno 1510 stipendiarii in bellum*” felirata alapján ezért joggal gondolhatjuk, hogy az valamelyik 1510-ben történt összecsapásra kiküldött zsoldosok nevének, fegyverzetének vagy fizetésének lajstroma lehet. Elsődleges kérdésként azonban azt kell megválaszolnunk, hogy milyen harcban vetették be ezt a csapatot.

⁹ DF 247 818. Albert Berger: *Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen*, 1203–1570. Band 1. (Hrsg. Ernst Wagner.) Köln–Böhlau, 1986. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 11/I.) Nr. 887. Az oklevelet idézi: Mályusz Elemér: *Az erdélyi magyar társadalom a középkorban*. Bp., 1988. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 2.) 54. Podvinyai Pál 1520 és 1523 között dési alkamarás, 1530–1531-ben erdélyi sókamaraispán volt. Draskóczy István: *A magyarországi kőszó bányászata és kereskedelme (1440–1530-as évek)*. Bp., 2018. 118–119., 86. jegyzet, 122., 87. jegyzet.

¹⁰ A vezetői tisztségekről bővebben: Szokola László: *Magyarországi városok zsoldos-állítása a Mátyás- és Jagelló-korban*. In: Farkas Csaba et al. (szerk.): *Magister historiae II. Válogatott tanulmányok a 2014-ben és 2015-ban megrendezett középkorral foglalkozó, mesterszakos hallgatói konferenciák előadásából*. Bp., 2016. 127–128.

¹¹ Természetesen ez az egész procedúrának csak egy leegyszerűsített képe. A magyar területeken történő zsoldosfogadásról lásd még: Nógrády Árpád: *Éleskő ura és Macskakő zsoldosai*. In: Pósn László – Veszprémy László (szerk.): *„A hadtáp volt maga a fegyver”*. *Tanulmányok a középkori hadszervezet és katonai logisztika kérdéseiről*. Bp., 2013. 270., A cseh katonaság esetében: Uwe Tresp: *Söldner aus Böhmen. Im Dienst deutscher Fürsten: Kriegsgeschäft und Heeresorganisation im 15. Jahrhundert*. Paderborn, 2004. 259–361., A lengyel területeken történt toborzásról pedig: Tadeusz Grabarczyk: *Piechota zaciężna Królestwa Polskiego w XV wieku*. Łódź, 2000. 15–38., Aleksander Bołdyrew: *Piechota zaciężna w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku*. Warszawa, 2011. 18–41.

Sajnálatos módon, mivel a lista nem tartalmaz pontosabb információkat az 1510. évi háború időpontjáról, így két eseménysorral is kapcsolatba hozható. Közülük az időben elsőnek a rekonstruálása során nagy segítségünkre van C. Tóth Norbertnek a tatai országgyűléssel foglalkozó tanulmánya,¹² amely alapján Szentgyörgyi és Bazini Péter erdélyi vajdának az év első felére vonatkozó tevékenységét jól nyomon tudjuk követni. A vajda ugyanis február közepétől március közepéig Nagyszebenben tartott tartományi gyűlést. Mindeközben március 5-én levelet küldött Besztercének, hogy 50 lovast küldjenek el hozzá, illetve csapataikat tartsák készenlétben.¹³ Az utasítást bár március 14-én megismételte, viszont ekkor már csak az 50 lovasra tartott igényt.¹⁴ Ezt követően azonban a vajda március 16-án Medgyesen, 25-én pedig Szészármán tartózkodott, és gyors menetben haladt tovább Esztergom felé az országgyűlésre, és a későbbiekben semmi jelét nem látjuk annak, hogy Erdélyben katonai tevékenységet folytatott volna, sőt novemberben betegsége miatt az erdélyi vajdai címről is lemondott. Helyét 1511 márciusában Szapolyai János vette át.¹⁵ Elképzelhető azonban, hogy a távozó vajda helyett az alvajda vezette a csapatokat. Héderfájai Barlabási Lénárdtól azonban 1510-ben egy januári említés után április 27-éről származik az első ránk maradt oklevél, ettől az időszaktól kezdve pedig elsősorban Héderfáján találkozunk vele,¹⁶ az általa kiadott oklevelek pedig általános alvajdai tevékenységekről árulkodnak. Így tehát két lehetőség maradt. Elsőként felmerülhet, hogy 1510 március–áprilisában az alvajda vezetésével történtek kisebb katonai mozdulatok. A másik, véleményem szerint valószínűbb verzió szerint az 1510-ben lejáró oszmán fegyverszünet miatt 1510 márciusában megkezdődhetett valamiféle mozgósítás, ugyanis korábbi tapasztalatokból tudjuk, hogy az új béke megkötése előtti időszakot a helyi oszmán erők kisebb hódításokra is felhasználhatták.¹⁷ Végül április eleje körül valószínűleg megérkezett az oszmán békekövet,¹⁸ érkezésének a híre azonban még hamarabb elérhette a magyar területeket. Ezért a mozgósítást megszakítva az erdélyi vajda csak az 50 lovast kíséretként kérve, sietősen az országgyűlésre távozhatott. A másik eseménysor egy Moldva elleni tatár támadáshoz köthető, amiről Nagyszeben városához érkezett utasításokból értesülünk. II. Ulászló ugyanis május 20-án felszólította a szászokat, hogy nyújtsa-

¹² C. Tóth Norbert: Az út Tatáig. Országgyűlések 1510-ben. In: László János (szerk.): *A diplomácia választútján. 500 éve volt Tatán országgyűlés*. Tata, 2010. 15–19.

¹³ DF 247 542. Regesztája: Berger, A.: *Urkunden-Regesten*, Nr. 530.

¹⁴ DF 245 690., C. Tóth. N.: Az út Tatáig, 23., 34. jegyzet.

¹⁵ Neumann Tibor: Szapolyai János és a Dózsa-féle parasztháború. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 50. (2015). 1. 76–77.

¹⁶ 1510. április 27., 30., május 15. Héderfája: DL 74 338., DL 26 831., DL 29 931.; 1510. május 29. Déva: DL 30 527., 1510. június 5. Héderfája: DF 253 545.

¹⁷ Valószínűleg ez volt az oka az 1487. novemberi oszmán támadásoknak is, amelyekkel ecsedi Bátori István vajda távollétében Telegdi István alvajda vette fel a harcot. Horváth Richárd – Neumann Tibor: *Ecsedi Bátori István. Egy katonabáró életpályája (1459–1493)*. Bp., 2012. 77–78.

¹⁸ Lakatos Bálint: A tatai országgyűlés és diplomáciai háttere (1508–1510). In: László J. (szerk.): *A diplomácia választútján*, 30–38.

nak segítséget a moldvai vajdának a tatárok ellen.¹⁹ Ezt követően szeptember 26-án Bogdán moldvai vajda kért ugyanebből a célból lovasokat,²⁰ 28-án pedig Héderfájai Barlabási Lénárd alvajda utasította Nagyszebent, hogy minden katonájukat küldjék a moldvai vajda megsegítésére.²¹ November 9-én szintén az alvajda adott utasítást a városnak, hogy küldjön 200 puskás katonát a tatárok ellen,²² illetve december 7-én Perényi Imre nádor,²³ december 8-án pedig Battyányi Benedek kincstartó küldött hasonló tartalmú levelet a városnak.²⁴ Noha ezzel a tatár támadással kapcsolatos katonaküldési utasítás Besztercére vonatkozóan nem maradt fent, azonban sokkal valószínűbbnek tartom, hogy az elemzendő katonalista a két ismertetett eseménysor közül inkább az utóbbihoz kapcsolódik. Ezt egyrészt indokolja Moldova földrajzi közelsége, másrészt a lista háborúra utaló címe is.

Visszatérve a fent nevezett forráshoz, maga a katonaállítással kapcsolatba hozható lista 92 főt tartalmaz. Közülük 23 személy neve mellett a „személyesen” (*per se*), 56 személynél a „kifizette” (*solvit*), egy esetben a „tartozik” (*restanz*) megjegyzés szerepel, a maradék 12 személyhez pedig semmi sincs írva. Sajnos arról nincs információnk, hogy a fizető személyeknek mekkora összeget kellett adniuk, mivel csak két ember mellett szerepel egy-egy három forintos tétel. Valószínű azonban, hogy ők lehettek a kivételek, a többiek pedig azonos összeget fizettek, ezért nem volt szükség annak külön megjelölésre. Véleményem szerint a felirat és a személyek melletti információk alapján a lista a város katonaköteles lakóinak neveit tartalmazza, akik vagy személyesen tettek eleget kötelezettségüknek (*per se*), vagy pedig pénzen váltották meg azt (*solvit*). A kimaradt lakosok (itt azokra a lakosokra gondolok, akik mellé semmilyen megjegyzés nem került) alapján pedig feltételezhetjük, hogy a listát végül nem fejezték be, így gyanítható, hogy végül magát a csapatot sem küldték ki.

A jegyzékben szereplő személyek városi lakos voltát erősíti, hogy a 92 főből 71 a városi adólajstromok alapján nagy valószínűséggel beazonosítható. Ehhez elsősorban három szempontot vettem alapul. Egyrészt csak azokat a személyeket vettem figyelembe, akiknek a lejegyzett névformája az 1505. évi és az 1512–1513-as adólistákon szereplővel egyértelműen összekapcsolható, még ha kisebb-nagyobb eltéréseket mutatnak is.²⁵ Ilyen

¹⁹ *Documente privitoare la istoria Românilor volumul XV. Partea I.: 1358–1600. Acte și scrisori din arhivele orașelor ardeleni (Bistrița, Brașov, Sibiu)*. Publicate după copiii Academiei Române de N. Iorga. Bukarest, 1911. Nr. 365.

²⁰ Uo., Nr. 370.

²¹ Uo., Nr. 371.

²² Uo., Nr. 373.

²³ Uo., Nr. 376.

²⁴ Uo., Nr. 377.

²⁵ Az 1505. évi lista kiadása: Simon Zs. – Szabó A. P. (ed.): *Die Rechnungsbücher von Bistritz*. Online dokumentum: http://www.ungarisches-institut.de/images/content/projekte/bistritz/szabo/Rechnungen_Bistritz_IV_a_12.pdf (A letöltés ideje: 2018. augusztus 25.).

Az 1511–1513 közötti listák kiadása: Simon Zs. – Szabó A. P. (ed.): *Die Rechnungsbücher von Bistritz*. Online dokumentum: http://www.ungarisches-institut.de/images/content/projekte/bistritz/szabo/Rechnungen_Bistritz_IV_a_13.pdf (A letöltés ideje: 2018. augusztus 25.)

kisebbségek közé tartozik például Feest Mathes neve, aki az egyik 1512. évi listában Fest Mathes néven szerepel. A nagyobb eltérésnek számító, de még mindig nagy valószínűséggel helytálló azonosítások közé sorolható Johannes Thyрман, akinek a neve az egyik 1512. évi összeírásban Hannß Terman alakban jelenik meg, de ide vehető Velten Hentzman is, aki az 1505. évi adólistában Velten Hencz névformában szerepel. Második szempontként kivettem minden olyan személyt az azonosítottak közül, aki egy adott listában több személynek is megfeleltethető, vagyis ugyanaz a név egy adólistában többször is előfordul. Ezt követően harmadik szempontként azokat a személyeket fogadtam el azonosítottaknak, akik az 1520-ig fennmaradt adóösszeírásokban viszonylag állandó adómennyiséggel szerepelnek (tehát például, ha valakinek egyik évről a másikra több, mint kétszeresére emelkedett a befizetett adója, akkor nem vettem számításba), illetve a lakóhelyük is közel azonos maradt. Ezt elsősorban azért tartottam indokoltnak, mert nem minden adólistában szerepel az összes adózó személy, így könnyen elképzelhető, hogy a névazonosság ellenére nem ugyanaz a személy szerepel az összes listában.²⁶ Az így végrehajtott azonosítás után az 1512. és 1513. évi adózás prioritásával (az 1505-ös évet csak akkor vettem figyelembe, ha az adott személy az 1512–13-as lajstromokban nem szerepelt) elkészítettem a *per se*, illetve *solvit* megjegyzéssel jelölt személyekből kialakított csoportok adójának eloszlását, amelynek eredményét az 1. diagram szemlélteti.

A beszercei adózással kapcsolatban néhány szót mindenképp szólnom kell magáról az adóegységről, a *dicáról* is. Az erdélyi századoknál ugyanis az egyes települések esetében fizetendő adó összegének a kiszámítása az úgynevezett *domus numeralis* alapján történt. Ez az adóegység, noha kezdetben valószínűleg valós összeg volt, a Jagelló-korban viszont már inkább adókulccsá vált. Az egyes adózókra vonatkozóan márkában és latban, Beszterce és Segesvár esetében pedig *dicában* számoltak. Magát a fizetendő *dicának* a számát a vagyon és talán a jövedelem figyelembevételével állapították meg.²⁷ Értéke viszont kisebb-nagyobb mértékben változott. Éppen ezért, mivel az 1510. évi értékét nem lehet pontosan meghatározni, a tanulmányom során maradtam a *dica* számok feltüntetésénél. Viszonyítási pontként azonban elmondható, hogy Besztercén 1505-ben egy *dica* 40 dénárnak felelt meg.²⁸

A fentiek figyelembevételével tehát a katonai szolgálatot teljesíteni hajlandók a következőképpen oszlottak meg:

²⁶ Például adómentesség miatt. A problémáról lásd: Gulyás László Szabolcs: A középkori jobbágyi migráció mint kutatási téma: források, módszertan, lehetőségek. In: Halmos Károly – Kovács Janka – Lászlófi Viola (szerk.): *Mozgás és átalakulás. A migráció és társadalmi mobilitás történeti változásai és összefüggései. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 2016. évi, gödöllői konferenciájának kötete.* Bp., 2018. 372–373.

²⁷ Draskóczy István: Az erdélyi Szászok demográfiai helyzete a 16. század elején. *Erdélyi Múzeum*, 61 (1999) 1–2. 1–16., Simon Zsolt: Az erdélyi századok adói a Jagelló-korban. Kézirat. 4–8. Online dokumentum: <http://real.mtak.hu/41632/1/SZASZ%20ADOK%20A%20JAGELLO-KORBAN%20%20outolso%20valtozat.pdf> (A letöltés ideje: 2018. augusztus 25.)

²⁸ Draskóczy István: Die Bevölkerungszahl des siebenbürger Sachsenlandes am Ende des 15. Jahrhunderts. *Review of Historical Demography*, 7 (1990) 127.

Adó (<i>dica</i>)	Személyek száma (fő)
1	5
1,5	1
2	7
2,5	2
3	4
3,5	1
4	1
nem azonosítható	2

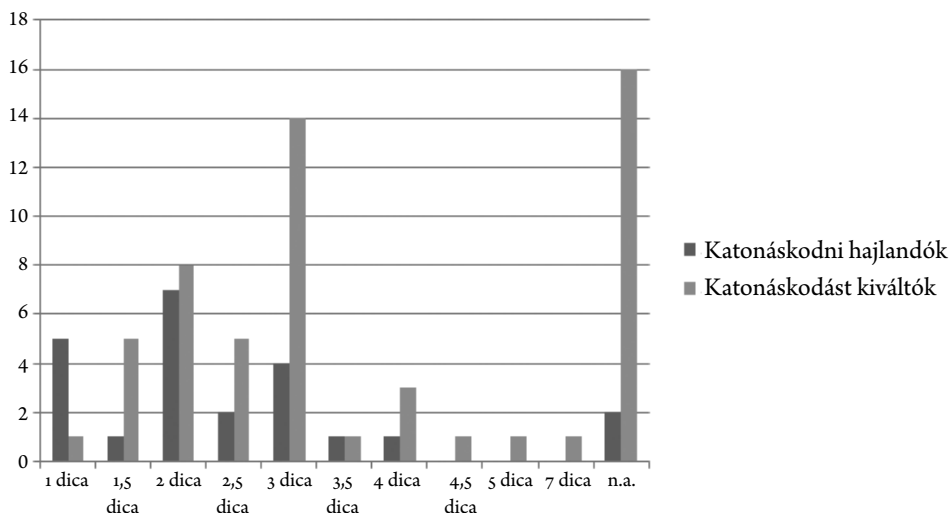
1. táblázat: Az 1510. évi listában szereplő, katonáskodni hajlandó személyek adója

Láthatjuk, hogy ebben a felosztásban a 2 *dica* adót fizetők vannak a legtöbben (7 fő), őket követik az 1 *dica*t fizetők (5 fő) és a képzeletbeli dobogó harmadik fokán a 3 *dica*sok szerepelnek (4 fő). Első pillantásra úgy tűnik tehát, hogy a szegényebb rétegek vannak leginkább reprezentálva a katonáskodni kész személyek között.

Adó (<i>dica</i>)	Személyek száma (fő)
1	1
1,5	5
2	8
2,5	5
3	14
3,5	1
4	3
4,5	1
5	1
7	1
nem meghatározható	16

2. táblázat: Az 1510. évi listában szereplő, a katonáskodási kötelezettséget pénzzel megváltó személyek adója

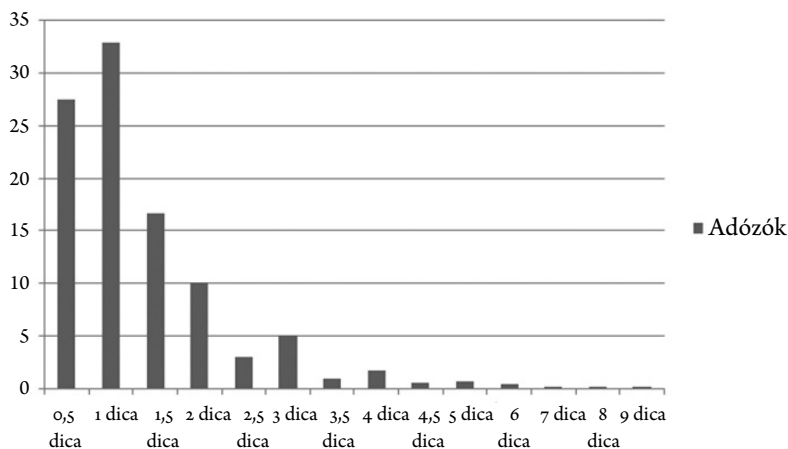
A katonáskodást megváltók közül a 3 *dica*sok vannak a legtöbben (14 fő), őket követik a 2 *dica*sok (8 fő), majd a 2,5 és 1,5 *dica*sok (5 fő), illetve megjelennek a 4 *dica* feletti adószámok is, amely tehát határvonalnak tekinthető a katonáskodni hajlandó és nem hajlandó társadalmi rétegek között (lásd a 2. táblázatot). Összesítésben azonban a katonáskodást pénzzel kiváltók gazdasági helyzete határozottan jobb volt.

1. ábra: A katonáskodni hajlandók és a katonáskodást kiváltók számának megoszlása az általuk fizetett adó alapján

A két csoport egymáshoz való viszonyát szemléltető 1. diagramon látható, hogy a katonáskodni hajlandó lakosok és a katonáskodást kiváltók között igen jól kirajzolódnak bizonyos arányok. Az 1 és 1,5 *dica* adót fizetők esetében ugyan a kép eléggé ellentmondásos, hiszen két egymással ellentétes tendencia rajzolódik ki, ennek oka azonban valószínűleg az adatok kis számában keresendő. Ha azonban a két csoportot összevonnuk, akkor azt látjuk, hogy megközelítőleg fele-fele arányban hajlandók megtéríteni a katonáskodás költségeit, illetve hadba vonulni. A helyzet hasonlóan alakul a 2 *dica*ások esetében is, itt is majdnem azonos a két csoport részesedése. A trendforduló a 2,5 *dica*tól tapasztalható, amikor is a katonáskodást kiváltók aránya nagyjából háromszorosa a katonáskodni hajlandó elemeknek. A határt pedig, mint ahogy említettem, a 4 *dica* jelenti, ami felett már kizárólagos a katonai szolgálat megváltása. Összesítésben tehát igazolódni látszik az a bevezetőben ismertetett feltevés, hogy a katonáskodási hajlandóság (vagy kényszer) a szegényebb rétegekre jellemző, mégis a jobb gazdasági helyzetben lévők között (a társadalom középső rétege, tehát a 3–4 *dica*ások) is találunk rá példát. Természetesen ezek az eredmények az adatok kis száma és a viszonylag sok ismeretlen adójú mintaszemély miatt nem tekinthetők teljesen megalapozottaknak, viszont azt jól jelzik, hogy a katonáskodó elemek között a lakosság több rétegének a képviselői is megtalálhatók. A helyzet azonban teljesen megváltozik, ha a városi társadalom egészét nézzük, amely egy 1512. júniusi adójegyzék²⁹ alapján az alábbi ábrát mutatja:

²⁹ Simon Zs. – Szabó A. P. (ed.): Die Rechnungsbücher von Bistritz, 12–30. Online dokumentum: http://www.ungarisches-institut.de/images/content/projekte/bistritz/szabo/Rechnungen_Bistritz_IV_a_13.pdf (A letöltés ideje: 2018. augusztus 25.)

2. ábra: Beszterce lakosságának vagyoni megoszlása százalékban kifejezve az 1512. évi júniusi adójegyzék alapján (a zsellérek nélkül)

Adóegység (dica)	Adózók száma (fő)
0,5	186
1	223
1,5	113
2	68
2,5	20
3	34
3,5	6
4	12
4,5	4
5	5
6	3
7	1
8	1
9	1

3. táblázat: Beszterce lakosságának vagyoni megoszlása az 1512. júniusi adójegyzék alapján (a zsellérek nélkül)

Ezek a kimutatások a zsellérek (*inquilinus*) adójának figyelmen kívül hagyásával készültek. A mi szempontunkból azonban lényeges változást nem idézne elő, amennyiben a zselléreket is bevennénk a statisztikába, ugyanis ők is a szegényebb társadalmi rétegek (0,5 és 1 *dica*sok) arányát növelnék. Ezt támasztja alá, hogy Draskóczy István az 1505. évi besztercei adójegyzék alapján a második ábrához hasonló társadalmi megoszlást rajzolt

meg.³⁰ Ennek fényében tehát kitűnik, hogy a katonáskodni kész elemek „alsó rétege” valójában a városi társadalom egészét nézve a „középső réteget” jelenti, és arányát tekintve is meglehetősen felülreprezentált. Meg kell továbbá jegyeznünk, hogy a középső városi réteg felülreprezentáltságát erősíti annak a 12 személynek az anyagi helyzete is, akiket végül egyik kategóriába sem soroltak. Az ő vagyoni megoszlásukat az alábbi táblázat szemlélteti:

Adóe. (<i>dica</i>)	Személyek száma (fő)
1,5	1
2	4
3	2
4	1
6	1
nem azonosítható	3

4. táblázat: Az 1510. évi listában egyik kategóriába sem sorolt személyek adójának megoszlása

A lista felhasználásával a vagyoni helyzeten túl a katonajelöltek nevei alapján lehetséges foglalkozásukra is következtethetünk. Bár az eddigi kutatás a zsoldosok foglalkozásának és származási helyének meghatározásához elsősorban – jobb megoldás híján – vezetéknéveiket használta fel feltételezve, hogy valójában tényleges foglalkozásukat és származási helyüket jelölik, a módszer korlátaival ők is tisztában voltak. Ennek az a legfőbb oka, hogy a vezetéknévek megszilárdulásában a 15. század vége és 16. század eleje átmeneti időszaknak tekinthető, éppen ezért ilyen irányú felhasználhatóságuk több évtizede vitás kérdésnek számít.³¹ A problémát súlyosbítja, hogy ez a megszilárdulás az ország különböző területein és a társadalom különböző rétegeiben is eltérő képet mutat. Ugyanakkor, bár az erdélyi szászok esetében ez a folyamat előrehaladottabbnak tűnik, mégis úgy a vezetéknévek foglalkozást jelölő mivolta mellett, mint pedig ellene számos példát találunk.³² Mivel a katonák foglalkozásának ellenőrzését más források nem mindig teszik lehetővé, magam is a korábbi gyakorlatot követve a vezetéknévből indultam ki. Szeretném azonban hangsúlyozni, hogy eredményeim inkább az arányok szemléltetése miatt, semmint a pontos állapot rekonstruálásának céljából

³⁰ Draskóczy I.: Die Bevölkerungszahl des Siebenbürger Sachsenlandes, 127–128.

³¹ A kérdésnek jó szakirodalmi áttekintését adja: Gulyás László Szabolcs: Középkori mezővárosi foglalkozásneveink forrásértékéről. *Századok*, 142. (2008). 2. 437–442.

³² Granasztói György: Társadalmi tagozódás Brassóban a 15. század végén. *Századok*, 106 (1972). 2. 351–352. Például a „Bogner” nevű nagyszzebeni lakosok foglalkozásának vizsgálatát lásd: Kozák-Kígyóssy Szabolcs László: Céhek és városvédelem. Számszeríjak és kézi íjak a késő középkori Nagyszzebenben. In: Farkas Csaba – Ribi András – Veres Kristóf György (szerk.): *Micae Mediaevales VII. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Bp., 2018. (Tanulmányok, konferenciák 12.) 95–97.

készültek.³³ Ennek fényében a 23 katonáskodni hajlandó személy között 11 mesterembert különíthetünk el, a katonai kötelezettséget megfizető 56 személy között pedig 25-öt (lásd az 5. és 6. táblázatot).

Mesterség	Névalak	Személyek száma
Hentes	Flescher	2
Szabó	Schneider	3
Aranyműves	Goltschmid	2
Borbély	Barbirer	2
Szűcs	Kwürschner	1
Nyeregkészítő	Zatler	1

5. táblázat: Az 1510. évi listában szereplő, katonáskodni hajlandó személyek lehetséges foglalkozása

Mesterség	Névalak	Személyek száma
Szűgyártó	Rimer	4
Kádár	Binder, Pintiger	3
Esztergályos	Dresler	2
Szabó	Schneider	3
Aranyműves	Goltschmid	1
Asztalos	Tischler	1
Kőműves	Maurer	1
Takács	Weber	1
Kovács	Schmid	1
Bőrműves	Lederer	1
Cipész	Schuster	2
Szűcs	Kwürschner	2
Molnár (?)	Moler	1

6. táblázat: Az 1510. évi listában szereplő, katonai szolgálatukat pénzen megváltó személyek lehetséges foglalkozása

Az utolsó kategóriában két deák (Schuler) is szerepel, az ő foglalkozásukról közelebbit nem tudunk, csak annyit, hogy az egyik közülük 3 forintot fizetett a katonáskodás megváltásáért. Az egyik kategóriába sem tartozók között pedig egy szabó, egy nyeregké-

³³ A továbbiakban közölt számok jelentőségének érzékeltetéséhez meg kell jegyeznünk, hogy 1505-ben a neve alapján 244 kézműves azonosítható a városban. Draskóczy I.: Die Bevölkerungszahl des Siebenbürger Sachsenlandes, 120. Annak eldöntése, hogy ez az arány a katonakötelesek között soknak vagy kevésnek tekinthető, további kutatásokat igényel.

szító és egy cipész található. Láthatjuk tehát, hogy a katonai kötelezettségüket megváltók lényegesen szélesebb foglalkozási körből kerülhettek ki, mint a katonáskodni kész mesteremberek, de ez nyilván nagyobb létszámuknak (is) köszönhető.

Az 1462. évi lista tanulságai

A címben jelölt téma vizsgálatára azonban nem az 1510. évi beszercei lista az egyetlen felhasználható forrásunk. 1462-ből ugyanis két, katonai célból begyűjtött adólista között (az egyik az év májusából, a másik pedig júliusából származik) fennmaradt egy névjegyzék is.³⁴ Ezzel azonban az a probléma, hogy semmilyen magyarázó szöveg nem tartozik hozzá, és a benne szereplő személyek mellett sincs semmiféle jegyzet. A listát különböző formában publikáló kutatók³⁵ pedig két álláspontot fogalmaztak meg: Szabó András Péter óvatos módon megelégedett azzal, hogy a listát a harcokhoz kapcsolódó névlistának nevezze.³⁶ Az *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* című forráskiadvány 8. kötetében azonban egy, a májusi adószedéshez tartozó katonalistaként szerepel, a kiadók pedig a lista első két nevében az így kiállított csapat vezetőit (Johannes Literatus és Michel Bogner) is felfedezni vélik.³⁷ Véleményem szerint utóbbi kötet szerzőinek megállapítását elfogadhatjuk, mivel a cím nélküli listán szereplő személyek közül többen részesültek katonai tevékenységgel kapcsolatban (például felderítés címszóval) fizetésben, tehát városi zsoldban álló katonák lehettek,³⁸ a vezetők azonosítását azonban nem tartom megalapozottnak. Érdekes viszont, hogy az összeírásban szereplő 63 személy közül 52 a két adólista alapján azonosítható, az általuk fizetett adó eloszlása pedig nagyban hasonlít a fentiekben tárgyalt listához, hiszen itt is a városi társadalom középső része a domináns, a nagyon szegény (0,5 dica) réteg pedig hiányzik. Ugyanakkor az 1510. évi listával összehasonlítva a 4 dica adót fizetők száma igen magas, illetve egy 6 dica adót fizető személlyel is találkozunk (lásd a 7. táblázatot).

³⁴ Az eseményekre vonatkozóan lásd: Horváth Richárd: Hunyadi Mátyás és Havasalföld. *Világtörténet*, 32 (2010) 3–4. 5–6.

³⁵ Az Albert Berger által készített regesztákban és Konrad Gündischnek az 1461–1462-es beszercei adólisták publikálásában ez a névsor nem szerepel. Berger, A.: *Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz*, 157., Konrad G. Gündisch: *Cel mai vechi registru de socoteli al oraşului Bistrița* (1461–1462). *Acta Musei Napocensis*, 14 (1977) 337–347.

³⁶ Simon Zs. – Szabó A. P. (ed.): *Die Rechnungsbücher von Bistritz*, 8–9. Online dokumentum: http://www.ungarisches-institut.de/images/content/projekte/bistritz/szabo/Rechnungen_Bistritz_IV_a_3.pdf (A letöltés ideje: 2018. augusztus 25.)

³⁷ Konrad Gündisch: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Band VIII*. Nr. 9037. Online dokumentum: <http://siebenbuergenurkundenbuch.uni-trier.de/catalog/5595> (A letöltés ideje: 2018. augusztus 25.)

³⁸ Simon Zs. – Szabó A. P. (ed.): *Die Rechnungsbücher von Bistritz*, 7–8. Online dokumentum: http://www.ungarisches-institut.de/images/content/projekte/bistritz/szabo/Rechnungen_Bistritz_IV_a_3.pdf (A letöltés ideje: 2018. augusztus 25.)

Adóe. (<i>dica</i>)	Személyek száma (fő)
1	7
1,5	10
2	14
2,5	6
3	11
4	3
6	1
nem azonosítható	11

7. táblázat: Az 1462. évi listában szereplő személyek adójának megoszlása

A listában szereplő személyek nevei alapján pedig 20 foglalkozásnevet különíthetünk el közöttük:

Mesterség	Névforma	Személyek száma
Boltos	Kremer	1
Molnár(?)	Molnarker	1
Szűgyártó	Rjemer	1
Takács	Weber	3
Varga	Sutor	2
Szabó	Snejder	4
Íjkészítő	Bogner	2
Őr	Wechter	1
Kovács	Smjyd	1
Kerékgyártó	Wagner	1
Kötélverő	Zeler	2
Szűcs	Kürschner	1

8. táblázat: Az 1462. évi listában szereplő személyek lehetséges foglalkozása

A listán szerepel továbbá egy deák, a fentnevezett Johannes Literatus, róla azonban más forrásból tudjuk, hogy kereskedőként tevékenykedett.³⁹ Érdekes még megjegyezni, hogy a listában öt, nevük alapján feltehetően magyar származású személy is szerepel:

³⁹ Simon Zs. – Szabó A. P. (ed.): *Die Rechnungsbücher von Bistritz*, 10. Online dokumentum: http://www.ungarisches-institut.de/images/content/projekte/bistritz/simon/Rechnungen_Bistritz_IV_a_2.pdf (A letöltés ideje: 2018. augusztus 25.)

Farkasch (Farkas), Scharwar (Sárvár), Ladislaus Hungarus, Jurg Hungar és Czukatz (Csukás).

Összességében szeretném kiemelni, hogy az 1462. évi listát a funkciója körüli bizonytalanságok miatt elsősorban az 1510. évi lista lehetséges előzményeként, adatait tekintve pedig párhuzamaként látom tanulmányozásra érdemesnek, önálló felhasználhatóságát a további kutatások fogják eldönteni.

Összefoglalás

Jelen tanulmányom során igyekeztem több oldalról bemutatni egy eddig katonai szempontból kevésbé vizsgált városból, Beszterceből származó, katonaállítással foglalkozó listát, illetve keletkezésének körülményeit. Egyetlen listából azonban elővigyázatlanul lenne messzemenő következtetéseket levonni. Ehhez ugyanis a többi magyarországi város hasonló forrásainak elemzésére is szükség lesz, természetesen a város földrajzi helyzetének, kapcsolatrendszerének, valamint az időbeli változásoknak a figyelembevételével.⁴⁰ Éppen ezért a városi katonaállítással kapcsolatosan csak két dologra szerettem volna felhívni a figyelmet: egyrészt bár kétségtelen, hogy a fenti példában szereplő polgároknak feladata volt a katonáskodás, a kötelezettséget pénzen megváltók helyére pedig városon kívülieket és a város szegényebb lakóit is zsoldba fogadhatták, ugyanakkor a kiállított katonaság soraiban a város középrétegéhez tartozó, vagyonosabb polgárokkal is számolnunk kell. Másrészt fontos kiemelni, hogy bár a városok által kiállított katonaság társadalmi és gazdasági hátterét igen nehéz megállapítani, ugyanakkor a különböző katonalistáknak a városi adóösszeírásokkal történő összevetése és az oklevelek rendszeres vizsgálata közelebb vihet a megoldáshoz.⁴¹

⁴⁰ Ennek jelentőségéről: Szokola L.: Magyarországi városok zsoldos-állítása, 122–141.

⁴¹ Jó példa erre Kristof Lang rótája, amelynek egyes tagjai több hadi cselekmény alkalmával is kimutathatók. Nógrády Árpád: Pozsonyi gyalogosok Mátyás seregében. In: Veszprémy László (szerk.): *Rex invictissimus. Hadsereg és hadszervezet a Mátyás kori Magyarországon*. Bp., 2008. 199.

**CONTRIBUTIONS TO THE MILITARY RECRUITMENT OF THE
TRANSYLVANIAN SAXON TOWNS IN THE LATE MIDDLE AGES –
ENQUIRIES CONCERNING A ROLL OF BISTRİȚA**

The current paper analyses a manuscript from Bistrița (Beszterce in Hungarian, Bistritz in German) dated from 1510. This register includes the names of burghers obliged to military service. One intent of the study is to reconstruct the possible historical context of the list's compilation and of these troops in general. Presumably, this contingent started to be recruited for the Hungarian–Ottoman wars, but because of the renewal of the peace treaty, it was never sent into battle. The main aim of this research is to examine the economic and social background of the men listed. Accordingly, in the first part of the essay the nominal roll is compared with the tax registers, leading to the conclusion that the vast majority of these people were members of the local middle class. Based on the analysis of the last names, a significant portion of the soldiers to-be were craftsmen by occupation. In the final section of my paper the function of a similar register dating from 1462 is also discussed.

Keywords: Transylvanian Saxon towns, Bistrița, military service, Kingdom of Hungary, military history

*Giovanni Sercambi elmélkedései a bosszúállásról**

Bevezetés

AZ ELLENSÉGEKHEZ VALÓ viszonyulást, a személyes sértések és konfliktusok kezelését számtalan itáliai krónika, illetve történeti munka érinti. A vendetta¹ és az abból következő pártharcok ugyanis az elbeszélő források kedvelt témái, hiszen ezek olyan események voltak, amelyek meghatározhatták egy város bel- és külpolitikáját egyaránt. A források többsége a bosszúállás megelőzésére nem ad konkrét útmutatót. Egyetlen lehetséges módszerként a sértések elkerülését és a békekövető magatartást, tehát tulajdonképpen a közösség által elvárt viselkedést ajánlották. A javaslatot ezekben az esetekben a régebbi vendetták negatív következményeinek hangsúlyozásával nyomatékositották, kiemelve mind az egyének, mind pedig a város által elszenvedett károkat. A firenzei történetírók az 1216-os Buondelmonti/Donati – Uberti/Amidei vendettán mutatják be, hogy az egyéni érdekek előtérbe állítása hogyan eredményezheti a város romlását. Pistoiában ennek megfelelője a Cancellieri-vendetta, amely ugyancsak felkeltette a firenzei szerzők figyelmét. Sienában a várostörténeti munkák szerint a város hanyatlását a Tolomei és a Salimbeni klán több évtizedes küzdelme idézte elő. A Salimbeni család bizonyos tagjai egy politikai stratégiaváltás következtében a 15. század közepén már a békekövető magatartás erkölcsös és nemes híveként

* Köszönet illeti Falvay Dávidot, aki értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszületéséhez, valamint Galamb Györgyöt értékes tanácsaiért.

¹ A vendetta kifejezés különböző helyzetekben is előfordulhat a forrásokban. Elsősorban egy adott eseményre adott válaszreakciót, visszavágást, bosszút jelent, így egyaránt olvashatunk „vendettáról” politikai események és csataleírások esetében is. Ilyenek például a következő fejezetek Giovanni Villani krónikájában: Giovanni Villani: *Nuova cronica*. Edizione critica a cura di Giuseppe Porta. Parma, 1991. I–III., I. 133–135. (3:15), I. 217–220. (5:34). A várostörténeti szakirodalomban ugyanakkor kifejezetten csak az egyének vagy különböző csoportok által elszenvedett atrocitások megtorlására használják. A vendetta személyes sértésekre adott válaszreakcióként a verbális inzultusoktól, az ökölharcon át, egészen a klánok közötti fegyveres összecsapásokig terjedhet. Dean, Trevor: *Crime and Justice in Late-Medieval Italy*. Cambridge, 2007. 116–133. A narratív forrásokban gyakran a pártharcok kezdőpontjaiként olvashatók, csakúgy, mint a dolgozatban példaként említett esetekben is, ugyanakkor fontos, hogy a vendetta nem azonos a pártharcral.

tűnnek fel, akik bosszú helyett a megbocsátást választották.² A kérdéskör vizsgálata azt mutatja, hogy bár a városok részéről a 13. századtól folyamatos törekvés volt az ellenséges családok kibékítése, a személyes konfliktusokat is felerősítő pártharcok még a 15. század végén, de akár a 16. század elején is komoly bonyodalmakat okozhattak.³ A vendetta természetesen nem csak a városköztársaságokban, de a signoriákban is felforduláshoz vezethetett. A bolognai krónika szerint Annibale Bentivogliót, Bologna urát 1445-ben a Canetoli család tagjai régi sértettségűl vezérelve gyilkolták meg, majd leszármazottját, Giovanni Bentivogliót 1488-ban szintén hasonlóan próbálták megbuktatni. Bár utóbbi esetben a krónika a gyilkossági kísérletet összeesküvésné, az elkövetőket pedig árulónak mutatja be, az indítékok között feltűnnek a régi sérelmek és a becsület helyreállítása is. A vendetta lehetősége tehát komoly veszélyt jelenthetett még egy egyeduralgó számára is. A bosszúállás elkerülésének kérdése Niccolò Machiavellit is foglalkoztatta. A *fejedelem* című munkájában sértésekről és a sértett ellenfelek kezeléséről a következő tanácsot adja az uralkodónak: „Tudvalevő, hogy az emberek megbosszulják a legapróbb sérelmeket is, mivel a súlyosakat nem tudják, ezért vagy dédelgetni, vagy elpusztítani kell őket: az embereknek úgy kell ártani, hogy ne lehessen félni a bosszútól.”⁴ A teljesen le nem győzött, de megsértett ellenség tehát megbosszulhatja még a legapróbb sérelmeket is. Machiavelli javaslata a vendetta megelőzésére az, hogy, az uralkodó ne hagyjon teret a bosszúnak, és adott esetben inkább előzze meg azt. Dolgozatomban arra keresem a választ, hogy az egy évszázaddal Machiavelli előtt élt politikai tanácsadó és történetíró, Giovanni Sercambi hogyan gondolkodott a bosszúállás megelőzésének kérdéséről.

² A Buondelmonte/Donati – Uberti/Amidei vendetta elbeszélése: Villani, G.: *Nuova cronica*, I. 267–269. (6:38). Szakirodalmi feldolgozásai: N. P. J. Gordon: *The Murder of Buondelmonte: Contesting Place in Early Fourteenth-Century Florentine Chronicles. Renaissance Studies*, 20 (2006) 4. 459–477., Enrico Faini: *Il convinto fiorentino del 1216*. In: Andrea Zorzi (ed.): *Conflitti, paci e vendette nell'Italia comunale*. Firenze, 2009. (Reti medievali 14.) 105–130. Korábbi tanulmányaim során a vendettát, mint döntési helyzetet vizsgáltam: Szolnoki Zoltán: *Gyilkosság Mars szobra alatt. Aetas* 29 (2014) 1. 84–92., illetve Szolnoki Zoltán: *Középkori vendetta-elbeszélések, mint döntési helyzetek*. In: Keresztes Gábor (szerk.): *Tavaszi Szél 2015. Spring Wind 2015. Konferenciakötet*. Eger–Bp., 2015. 553–556. A Cancellieri-vendetta Villaninál: Villani, G.: *Nuova cronica*, II. 60–62. (9:38). Ezzel kapcsolatos tanulmányom: Szolnoki Zoltán: *Városok közötti kapcsolat és politikai intrika a Cancellieri-vendetta leírásaiban*. In: Szanka Brigitta – Szolnoki Zoltán – Juhász Péter (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok 9. A IX. Medievistikai PhD-konferencia (Szeged, 2015. június 17–19.) előadásai*. Szeged, 2017. 123–138. A sienai konfliktusról beszámoló forrás: Annali sanesi. In: Ludovico Antonio Muratorius (ed.): *Rerum Italicarum Scriptores*. XIX. Milano, 1731. 397–398. Az esettel kapcsolatban lásd: Szolnoki Zoltán: *A Salimbeni-Montanini konfliktus és megoldása. Hatalmi harcok, vendetta és propaganda a középkori Sienában*. In: Fábíán Laura et al. (szerk.): *Micae Mediaevales VI. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Bp., 2017. (Tanulmányok, konferenciák 11.) 213–226.

³ A békéltetéssel kapcsolatban lásd: Katherine L. Jansen.: „Pro bono pacis”. *Crime, Conflict, and Dispute Resolution. The Evidence of Notarial Peace Contracts in Late Medieval Florence. Speculum* 88 (2013) 2. 427–456. Egy 1511-ben történt vendettáról: Edward Muir: *Mad Blood Stirring, Vendetta in Renaissance Italy*. Baltimore–London, 1993.

⁴ Niccolò Machiavelli: *A fejedelem*. (Ford. Lutter Éva) Bp., 2017. 14.

Giovanni Sercambi és munkássága

Sercambi 1348-ban született Luccában,⁵ életét a sajátosan erős szabadságeszmével átíratott szülővárosában töltötte.⁶ Történetírói és politikusi pályájának érdekessége, hogy még pisai uralom alatt született, amelytől városa 1369-ben szabadult meg; ezt követően résztvevője volt a belpolitikai intrikáknak és az 1392-es Guinigi–Forteguerra pártharcnak, majd 1400-ban azok között volt, akik hozzásegítették Paolo Guinigit a luccai signoria kialakításához.⁷ A történetíró tehát olyan folyamatosan változó belpolitikai közegben élt, amelyben néhány évtized alatt szinte az összes korabeli városi hatalmi berendezkedést személyesen tapasztalhatta meg. Ezek az átmenetek nagy hatással lehettek gondolkodására. Duane Osheim találóan fogalmazza meg: Giovanni Sercambi a luccai szabadságeszme nagy szószólója, de a város szabadságát csak a Guinigi család hatalma alatt tudja elképzelni.⁸ Sercambi ugyanis nem csak Paolo Guiniginek volt elkötelezett híve, hanem az egész Guinigi családnak is.⁹ Politikusi pályája során is mindvégig őket támogatta, ez a vonás pedig történetírói/irodalmi munkásságát is meghatározta. A Guinigi család a Pisától való megszabadulást követően a város egyik legfontosabb politikai tényezője lett. A befolyásukat Francesco Guinigi alapozta meg, majd az 1392-es pártharcot követően Lazzaro állt a város élén.¹⁰ Őt követte 1400-ban Paolo, aki 1430-ig volt a város *signoréja*. A luccai történelem Guinigik által fémjelzett időszakában Sercambi maga is aktívan po-

⁵ Christine Meek: *Il tempo di Giovanni Sercambi*. In: *Giovanni Sercambi e il suo tempo. Catalogo della mostra. Lucca, 30 Novembre 1991*. [Lucca], 1991. 3.

⁶ A korban a szabadságeszme elsősorban a környező városoktól vagy hatalmaktól való teljes függetlenségre való törekvést jelentette. Duane Osheim: *Chronicles and Civic Life in Giovanni Sercambi's Lucca*. In: Sharon Dale – Alison Williams Lewin – Duane J. Osheim (ed.): *Chronicle History. Chroniclers and Historians in Medieval and Renaissance Italy*. University Park (Pennsylvania), 2007. 153. Sercambi családja levéltári források alapján nagy biztonsággal visszavezethető 1281-ig. Édesapja Iacopo di ser Cambi 1340/1342-ben költözött a városba Massarosából, egy Luccához tartozó vidéki területről. Giovanni Sercambi 1372-ben, vélhetően édesapja halála után, már családfőként szerepel a dokumentumokban. A krónikás családja számos adóssággal küzdhetett, az 1380-as, 1390-es években kölcsönt vettek fel. Giovanni Sercambinak, bár házas volt, gyermeke feltételezhetően sosem született. Sergio Nelli – Maria Trappani: *La vita familiare e sociale*. In: *Giovanni Sercambi e il suo tempo*, 37., 45., 47., 48. Giorgio Tori: *La carriera politica*. Uo., 101–103.

⁷ Lucca korabeli történetével kapcsolatban az alapvető szakirodalom: Christine Meek: *Lucca, 1369–1400. Politics and Society in an Early Renaissance City-State*. Oxford, 1978., M. E. Bratchel: *Medieval Lucca and the Evolution of the Renaissance State*. Oxford, 2008.

⁸ Osheim, D.: *Chronicles and Civic Life*, 158. Más nézőpontot képvisel Fabrizio Mari, aki szerint Sercambi azzal, hogy 1400-ban részt vett Paolo Guinigi signoriájának kikiáltásában, tulajdonképpen elárulta a luccai szabadságot. Fabrizio Mari: *Giovanni Sercambi: Storia e funzione in un narratore toscano medievale*. (PhD Thesis) University of Durham, 2012. Online dokumentum: <http://etheses.dur.ac.uk/view/creators/MARI=3AFABRIZIO=3A=3A.default.html> (A letöltés ideje: 2018. február 21.)

⁹ Osheim, D.: *Chronicles and Civic Life*, 156–157.

¹⁰ Lazzaro szerepének érdekessége, hogy bár krónikájában Sercambi nem signoreként emlegeti, a későbbi luccai krónikák már így tartják számon. Számos külső forrás is egyeduralkodóként emlegeti. Szakirodalmi konszenzus, hogy bár Lazzaro Lucca első embere volt 1392 és 1400 között, inkább a signoria

litizált: 1372-ben került be a város nagytanácsába (*Consiglio Generale*), és ezt követően, 1424-es haláláig rövidebb kihagyásoktól eltekintve állandó szereplője volt a luccai politikai életnek.¹¹ 1390-ben volt tagja először az *anzianinak*, és nem sokkal később, 1392-ben már egyike volt a *conservatores* bizottság tagjainak, később pedig a podestát választó bizottságba is bekerült.¹² A különböző tanácsi és bizottsági tagságokon kívül egyéni tisztségeket is számos alkalommal viselt. A *gonfaloniere* tisztségét is betöltötte 1397-ben, és a luccai *contado* egyik *vicariusa* is volt.¹³ 1385-ban pedig a luccaiak *Casoli oltre Giogo podestájának* jelölték.¹⁴

Giovanni Sercambinak három fő munkáját tartjuk számon, de ezeket leszámítva is jelentős irodalmi tevékenységet folytatott. Vélhetően 1392 után, de még az évtized első felében írhatta a *Nota ai Guinigi*¹⁵ című rövid munkáját, amelyet kifejezetten tanácsadó „jegyzetnek” szánt a Guinigi család ifjai számára. Ebben részletes politikai útmutatásokat ad arról, hogy melyek azok a tisztségek, ahová mindenképp klienseket kell ültetni, valamint, hogy melyek azok a *contadó*beli területek, amelyeknek kedvezni kell a stabil városi hatalomgyakorlás érdekében. Másik jelentős történeti munkája a *Croniche di Lucca*,¹⁶ amelyben 1164-től egészen 1424-ben bekövetkezett haláláig dolgozza fel városának jelentős eseményeit. A munkát valószínűleg nem időrendben haladva állította össze.¹⁷ Először az 1360-as és 1370-es évek, ezt követően az 1330-as évek történéseit jegyezhetette le. Külön dolgozhatta fel az 1164 és 1313 közötti éveket, és csak ez után látott neki az 1390 és 1400 közötti – tehát számára kortárs – időszak megírásának. Az eseményeket feltehetően 1400-ig akarta megírni, de végül haláláig folytatta. A rendszeres megszólításokból ítélve krónikájának utolsó részeit Paolo Guiniginéknak szánhatta.¹⁸ A krónika szerkesztését tekintve három könyvből áll, amelyek két kódexben maradtak fenn.¹⁹ A *Croniche*

megalapozójaként tekintenek rá, mint signoreként. Így inkább egyfajta kvázi-signoreként utalhatunk rá. Meek, C.: *Lucca*, 276–277.

¹¹ Az 1372 és 1400 közötti politikai pályáját Giorgio Tori dolgozta fel. Tori, G.: *La carriera politica*, 101–103. A krónikás 1400 és 1424 közötti karrierét pedig Marina Brogi vizsgálta. Marina Brogi: *Giovanni Sercambi e la Signoria di Paolo*. In: *Giovanni Sercambi e il suo tempo*, 135–191.

¹² A *conservatores* egy olyan változó számú és összetételű bizottság volt, amelyet Francesco Guinigi közbenjárása alakítottak ki. Feladatai közé tartozott az erődítések, katonai kiadások és a rendfenntartás felügyelete, valamint a *contadó*beli erődítmények karbantartása is. Meek vonatkozó kutatásai feltárták, hogy a *conservatores* kifejezetten olyan csoport volt, amely a Guinigi család befolyását erősítette, illetve jelképezte. Tagjai szinte kivétel nélkül Guinigi szimpatizánsok közül kerültek ki. Francesco halálával a politikai rivalisok megpróbálkoztak a *conservatores* feloszlatásával, de nem jártak sikerrel. Meek, C.: *Lucca*, 237–260.

¹³ Brogi, M.: *Giovanni Sercambi*, 148.

¹⁴ Tori, G.: *La carriera politica*, 109–111.

¹⁵ Mérvadó kiadása: *Nota ai Guinigi* In: Salvatore Bongi (ed.): *Le croniche di Giovanni Sercambi, lucchese*. I–III. Lucca, 1892. (Fonti per la storia d'Italia 19–21.) III. 399–407.

¹⁶ A *Croniche* mérvadó kiadása: Bongi, S. (ed.): *Le croniche*. (A továbbiakban: Sercambi.)

¹⁷ Osheim, D.: *Chronicles and Civic Life*, 146.

¹⁸ Franca Ragone: *Le 'croniche' di Giovanni Sercambi: composizione e struttura dei prologhi*. *Annali dell'Istituto italiano per lo studio storico* 9 (1985–1986) 5–34., Osheim, D.: *Chronicles and Civic Life*, 146.

¹⁹ Mari, F.: *Giovanni Sercambi*, 38.

di Lucca a Sercambi-kori Lucca egyedülálló forrása, ugyanis nem maradt ránk másik olyan kortárs, a város történetét feldolgozó történeti munka, amivel össze lehetne vetni. Érdemes megemlíteni, hogy a szerző nem használta fel, így vélhetően nem is ismerte Tolomeo da Lucca – egyébként nagyhatású – történeti munkáját.²⁰ Városának korábbi történetét ugyanakkor olyan források alapján írhatta meg, amelyek ma már nem ismertek. A krónika irodalmi alkotások tárháza is, hiszen például számos olyan verset bemásolt munkájába, amelyeknek szerzője ismeretlen. Kimutatható, hogy Dantétól is emelt át sorokat,²¹ ezenkívül sok rövidebb elbeszélést is belefoglalt a történelmi események közé. Ezekből tizenhat biztosan a saját írásának tekinthető.²² Osheim vélekedése szerint Sercambi történetírói felfogására jellemző, hogy – saját bevallása szerint – a kényesebb múltbéli eseményeknél nem említ neveket, nehogy valakit magára haragítson a leszármazottak közül.²³ Érdekes ugyanakkor, hogy – mint arra majd a későbbiekben kitérek – saját korával kapcsolatban éles kritikát fogalmaz meg.

A tanácsadó jelleg Sercambi történeti munkáinak másik jellemzője. A *Nota* mellett a *Croniche* is számos helyen ad politikai iránymutatást, elsősorban az eseményekhez fűzött magyarázatok révén. Ezek mellett legalább ötven fejezetben érhető tetten, hogy neves történelmi vagy kitalált személyek tetteit pozitív vagy negatív példaként állítja az olvasó elé okulásul (ezek közé tartoznak a krónikába átemelt saját elbeszélései is).²⁴ Mint már említettem, a rendszeres megszólításokból ítélve a krónika tanulságait Paolo Guiniginek szánta. Ez egyébként érdekes adalék a Guinigi család történetéhez, hiszen az 1392–1395 között megfogalmazott *Nota* ajánlásában Sercambi négy ifjút is felsorol, de egyiküket sem tarthatjuk a későbbi signorénak. Ez egyrészt alátámasztja, hogy a *Croniche* jóval később keletkezett, mint a *Nota*, másrészt azt mutatja, hogy Paolo a kilencvenes évek első felében még nem jött szóba, mint lehetséges családfő, és csak később, de viszonylag rövid idő alatt szerzett befolyást.

A barátság és az ellenségeskedés a *Croniche di Luccában*

Mielőtt megvizsgálánk a krónikás eszmefuttatásait a vendettával kapcsolatban, érdemes röviden kitérni arra, hogy mit gondol az ellenségeskedés és a barátság viszonyáról, ugyanis végső soron az ellenségeskedés az, ami a bosszúálláshoz vezet. Ezzel kapcso-

²⁰ Osheim, D.: *Chronicles and Civic Life*, 149.

²¹ Uo., 151.

²² Sercambi több mint hetven verset illesztett be a krónikába. Mint Osheim megállapítja, ezek nagyrészt toszkán szerzőktől származnak: Davino Castellani, Frate Stoppa, Nicola Soldanieri írásai egyaránt felbukkannak. Osheim, D.: *Chronicles and Civic Life*, 151. A krónika külön érdekessége, hogy három XII. Benedek által írt pápai levelet is tartalmaz, amelyeket Sercambi teljes egészében lemásolt. Más esetekben is említ pápai leveleket, teljes szövegük közlése nélkül. Sercambi 1:120. Kimutatható továbbá, hogy felhasználta Fazio degli Uberti Dittamondo című útleírását is. Osheim, D.: *Chronicles and Civic Life*, 150.

²³ Mari, F.: *Giovanni Sercambi*, 14., Osheim, D.: *Chronicles and Civic Life*, 156.

²⁴ Uo., 151.

latban Sercambi folyamatosan ismétlődő gondolata a következő: az ellenségeskedés az emberi természet része, és mindig bajt szül. Az okozóját ugyanakkor sok esetben egyfajta démonként írja le,²⁵ amely megosztottságot idéz elő a társadalmi szerveződés leg-alapvetőbb szintjein is. Egy helyen részletesen fel is sorolja, hogy a démoni tevékenység következtében egymás ellen fordulnak apák és fiaik, fivér és fivér, após és vő, társ és társ (*compagno et compagno*, gyaníthatóan üzlettársi viszony), szomszéd és szomszéd, sőt asszonyok és gyermekek.²⁶ Sercambi itt vélhetően az általa legszorosabbnak vélt családi kötelékek felől halad a nagyobb szerveződési egységeket összefűző egyéb kapcsolatok irányába. Érdekesség az asszony-gyermek példa, ami szorosabb köteléket feltételez, mégis a végére került a történetíró listájának. A krónikát tartalmazó két kódex számos ilyen leíráshoz illusztrációkat is mellékel, amelyeken rendszerint a városiak feje fölött repülő demont láthatunk valamilyen fegyverrel a kezében.²⁷ Sercambinál az ellenségeskedés, illetve az ellenségekhez való viszonyulás nem csak a mindennapi városi kötelékek szintjén jelenik meg, hanem a politikai kapcsolatokban is. A legfőbb ezzel kapcsolatos gondolata a következő: aki kormányoz, semmi olyat ne tegyen, ami az ellenségei számára hasznos.²⁸ Sercambi arról ír, hogy az ellenség ígérhet bármit és esküdözhet, de amikor fegyvert kap a kezébe, megszegi ígéreteit, és a fegyvert úgy használja, hogy soha nem lehet tőle elvenni.²⁹ Azoknak, akik kormányoznak vagy uralkodnak, tanácsadó jelleggel teszi fel a kérdést: mit ér a kíséretéről való gondoskodás, ha az akarja megölni az illetőt, aki a közvetlen közelében van.³⁰ Az ellenségeskedés és a barátság, vagy az ellenségek és a barátok kérdésköre a krónikás szemében összekapcsolódik. Mint mondja, az uralkodó ne bízson az ellenségeiben, viszont fogadja el a kipróbált barátai tanácsát.³¹ Ugyanis az ellenségek ártó szándékú mesterkedését úgy

²⁵ Az 1:336 fejezet címe is árulkodó: „Come lo dimonio misse divizione in Lucha tra padre e figliuolo, fratello e fratello.” – Sercambi 1:336. Az 1:372-ben pedig a következőt olvashatjuk: „Lo dimonio e nimico dell’ umana natura non parendo a lui avare messo discordia e nimistà assai in Luccha e tra ciptadini (sic) (...)” – Sercambi 1:372.

²⁶ „(...) che naque discordia tra padre e figliuolo, fratello et fratello, socio et gennero, compagno et compagno, vicino et vicino. Et ebbe tanta potentia il dimonio, che misse tale scandalo, che in fine alle donne e’ fanciulli erano divizi, facciendo per le vie, piasse, chieze quistione di parole et alcuna volta co’ facti.” – Sercambi 1: 336

²⁷ Sercambi 1:336, 1:372.

²⁸ „O ciechità d’ongnuno che reggie; che si dia a credere che colui ch’ è inimico de reggimento e i reggimento di lui, debbi mai far cosa che sia utile del suo nimico.” – Sercambi 1:383.

²⁹ „Ora consideri colui che è in reggimento quanto pericolo si porta a consentire di lassare tornare il suo nimico, posto che abbia facto o facesse molte promessioni et sacramenti. Quando si vede il bastone in mano, tali sacramenti et promessioni rompe, e il dicto bastone mena per modo, che mai non si rileva.” – Sercambi 1:143.

³⁰ „Or che valse tal provvedimento di masnada, avendo presso lo nimico il quale cerchava farlo morire?” – Sercambi 1:130.

³¹ Az ellenségekkel kapcsolatban erre utal a következő: „perocchè i nimici dello stato non si fanno mai amici per cosa che a loro si faccia (...)” – Sercambi 1:605. Illetve a barátok szerepére 1:131. (Lásd a következő jegyzetet!)

lehet kivédeni, ha hallgatunk barátaink tanácsára.³² A szövegben egy helyen kifejti, jobb kevesebb, de kipróbált barát, mint a sikerrel együtt szerzett új barátok. Sercambi szerint ugyanis bajban csak az előbbiek fognak segíteni.³³ Érdekes megkülönböztetés, hogy a krónikás a 2:11 fejezetben a barátokat két csoportra bontja: közeliekre és távoliakra. Előbbiek megfeleltethetők a kevésszámú megbízható barátoknak.³⁴ Ez azért is jelentős gondolat, mert a vonatkozó fejezet egyértelműen Paolo Guinigi számára íródott tanácsadó jelleggel. Erről a megszólítás is árulkodik: „*a te, Paolo Guinigi*”. Ehhez hasonlóan azt is fontos kiemelni, hogy bár látszólag az ellenségeskedés – barátság kérdéskört a hagyományos pártharcokat leíró retorikával³⁵ boncolgatja, nagyon sok esetben megjelenik „*a chi reggie*” kifejezés, ami erősíti a tanácsadó jelleget. A 2:11 fejezet a megszólítást és az alapvető tanulság megfogalmazást követően egy érdekes elbeszélést is tartalmaz, amelynek kerettörténete szerint egy apa, Ambrogio a barátság mikéntjére tanítja fiát, Fasinót. Az apa kételkedve hallgatja, hogy Fasino milyen sok baráttal rendelkezik, ezért próbának vetik alá őket. A történet végére kiderül, hogy Fasinónak csupán egy igaz barátja van.³⁶ A szövegrészlet azon túl, hogy Paolo megszólításával kezdődik, azzal is zárul.³⁷ Így ezek a részek nem csupán történetírói felütések, hanem, mint majd arra a későbbiekben kitérek, a hatalomgyakorlás és a belpolitika terén is állást foglalnak. A barátok számának egyfajta korlátozása is a signoriák egyik jellemzője: mint Lauro Martines kifejti, az egyeduradalom örök törekvése a fontos tisztségviselők számának csökkentése.³⁸

³² „D’ amicitia richiesta & socto tale speranza spera l’ uomo che à nimistà potersi difendere certo male.” – Sercambi 1:131.

³³ Egy helyen például arról ír, hogy valaki azt hitte, hogy rengeteg barátja van, de amikor bajba került kiderült, hogy csak ellenségei maradtak. „A queste parole messer Gerardo volea contradire, pensando quine avere molti amici; et a questo punto neuno vi se ne trovò, ma più tosto nimici; chè subito Antonio da Razignano suo compare li trasse adosso con una lancia in mano per me’ lo pecto, dicendo: se ti bussi, tu se’ morto.” – Sercambi 1:181.

³⁴ „(...) il quale, essendo da molti ciptadini invidiato per volerlo abassare, lui sempre si mantenne colli amici suoi, prima li amici dentro, apresso colli amici di fuori, de’ quali se ne farà a te noto quali funno.” – Sercambi 2:11

³⁵ Andrea Zorzi egyik nagy hatású tanulmányában kifejtette azon nézőpontját, amely szerint a vendetta-leírások egy különleges kulturális elemnek tekinthetők. Érvelésében fontos szerepet kap a vendetta-leírások amico-nemico, azaz barát-ellenség ellentétpárja, amelyeket egy sajátos konfliktusmagyarázó nyelvezet részének tart. Zorzi, Andrea: *La cultura della vendetta nel conflitto politico in età comunale*. In: Roberto Delle Donne – Andrea Zorzi (ed.): *Le storie e la memoria. In onore di Arnold Esch*. Firenze, 2002. (Reti medievali 1.) Online dokumentum: <http://www.rmoa.unina.it/1300/> (A letöltés ideje: 2013. március 10.) 135–170.

³⁶ „Fasino, avendo veduto l’ amico perfetto, pensò volere li altri abandonare, e ritenersi al perfetto amico provato.” – Sercambi 2:11.

³⁷ „E così a te, Paulo, ora facto defensore di Luccha, la dicta materia ti stia a mente, però che molti vorranno dimostrarsi amici ora che se’ in prosperità, ricordandoti quello si dicie: Tempore felici multi numerantur amici, Dun fortuna pcrir nullus amicus erit.” – Sercambi 2:11

³⁸ Lauro Martines: *Power and Imagination. City-States in Renaissance Italy*. Baltimore, 1988. 102–107.

A vendetta kegyetlenségeinek bemutatása

A *Croniche* számos fejezetében szerepelnek személyes bosszúról, vagyis vendettáról szóló leírások. A legszemléletesebb és egyúttal egyedinek tekinthető rész egy olyan, hat példázatból álló *caput*, amelyben Sercambi a vendettáról alkotott véleményét kifejezetten a bosszúállás kegyetlenségeinek és veszélyeinek bemutatásával foglalja össze. A fejezet címezésében a következőt olvashatjuk: „*Esempli delle vendette già fatte di loro nemici*”.³⁹ Tehát a célja az ellenségek által elkövetett bosszúállások példáinak bemutatása. Az első példázat alcíme pedig a következő: „*Exemplo primo a chi reggie*”.⁴⁰ A szerzőnek tehát kimondott szándéka, hogy azok számára mutassa be a vendetta példázatait, akik uralkodnak vagy kormányoznak. Az első sorokban megfogalmazza, hogy bár a vendettának számos esete őrződött meg az emlékezetben, ő most nem kerít sort mindegyikre. Ezt követően rátér a hat példázatra, amelyeknek mindegyike egy témakörből, méghozzá a trójai-görög ellentétből merít. A trójai háború mitológiai történetének rövidebb-hosszabb említése számos itáliai krónikában megtalálható. Giovanni Villani is beszámol Helené elrablásáról és az ennek okán kirobbant konfliktusról, amelyet természetesen a megsértett görögök vendettájaként ír le.⁴¹ A kérdéskör tehát nem idegen a krónikairódalomtól, ugyanakkor a Giovanni Sercambi által megfogalmazott cselekmény mégis teljesen egyedi. A példázatok egyfajta poszt-homéroszi keretet kapnak. Az egyik oldalon szerepel Troasz király, a trójai Priamosz egyenes ági leszármazottja, akinek három fia és egy unokaöccse kap helyet a történetben. Utóbbit a „gyermek Hektórnak” (*Ector lo pitecto*) hívják. Az első példázatból megtudjuk, Troasz Thesszália vidékén uralkodik, és régi szándéka a trójaiakon esett egykori sérelmek megtorlása. Troasz, amikor elérkezettnek látja az időt, szövetségeseket keres a görögök ellen. Ám egy Londrasz nevű férfi, aki vélhetően Troasz alattvalója, és aki egyébként maga is görög, rájön a trójai leszármazottak tervére. Levelet ír Troasz szándékáról a görög császárnak, Nausernek. Ő Londraszt arra biztatja, hogy a helyi görögökkel ragadjon fegyvert a trójaiak ellen. A görög uralkodó arról is biztosítja a felkelőket, hogy rövidesen segítségükre siet, de a segítség végül elmarad. Londraszt és lázadóit a trójaiak hosszú küzdelem árán legyőzik, és bebörtönzik. Troasz ezt követően a foglyokat unokaöccsére, Hektorra bízta, de tanácsot vagy útmutatást nem ad neki. Az ifjú trójai leszármazott úgy dönt, hogy a fogoly görögöket kivétel nélkül megkínóztatja és megöleti, mintegy bosszút állva az ősein esett egykori sérelmekért.⁴² Az első példázat története tehát a sértésre adott kegyetlen válasz köré épül. Fontos részlet a megtorolt sérelem ősisége, az elődök korából származó konfliktus továbbélése. A cselekmény egy tanulsággal zárul, amelyet Sercambi fűz az eddigiekhez: „Ez történik minden uralkodóval, amikor hagyja annyira megerősödni az ellenfelét, hogy az fegyvert ragadhasson ellene.”⁴³

³⁹ Példák az ellenségeik által már elkövetett bosszúállásokra. Sercambi 1:583.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Villani, G.: *Nuova cronica*, I. 10–24. (1:6–1:17).

⁴² Sercambi 1:583.

⁴³ „E simile diviene d’ ongni signoria, quando si lassa crescere lo nimico tanto che prenda l’arme contra di lui.” – Sercambi 1:583.

A görögök és a trójaiak ezt követően még további öt példázatban harcolnak egymással. Az ütközetek a görögök vereségével zárulnak. A második példázatban a trójaiak elfoglalják Athént is, és a helyi lakosokon számos kegyetlenséget követnek el. A rész végén a görögök felteszik a kérdést: „Mi rosszat tettünk valaha a trójaiaknak?”⁴⁴ A kérdésből arra következtethetünk, hogy a legyőzöttek vagy nem tartják felelősnek magukat az őseik által elkövetett tettekért, vagy talán már nem is emlékeznek rá – ezzel kapcsolatban a krónikás nem ad több információt. Sercambi ugyanakkor erre a következőt írja: „aki uralkodik, ne fogadjon el bocsánatkérést, hiszen ezeket a dolgokat kell a lehető legkomolyabban venni, lévén, hogy halálosak.”⁴⁵ A szerző meglátása tehát az lehet, hogy aki hatalmi pozícióban van, nem engedheti meg magának, hogy megfélemlenjen a régi sértésekről. Szerinte az gondolkozhat helyesen, aki számon tartja ellenségeit és a régi sérelmeket, hiszen az ezzel ellentétes gondolkodás az uralkodó vesztét jelentheti.

A harmadik példázatban azt olvashatjuk, hogy a legyőzött görög előkelők elfogadnák vezetőjüként a gyermek Hektórt. Ő azonban ezt természetesen visszautasítja, és ezúttal is megkínóztatja, valamint megöleti az elé járuló görögöket. Sercambi hozzáfűzött gondolatai arra utalnak, hogy Hektór azért tesz így, mert attól tart, hogy a most békülékenyen, behízelgő modorban közeledő görögök később bosszút állhatnak rajta.⁴⁶ A rész tanulsága ugyanis így hangzik: „így gondolkodik tehát az, aki nem gondolja, hogy az ellensége nem fog a lehető legkegyetlenebbül bosszút állni rajta.”⁴⁷

A negyedik rész azt az általános tanulságot hordozza, hogy milyen negatív következményekkel jár, ha valaki az ellensége kezébe kerül. Az ötödik példázat során a trójaiak ismét győzedelmeskednek.⁴⁸ A rész a következő tanáccsal zárul: „ne hagyj az ellenfelednek nyugtot, és bár jó, ha mások ezen a ponton békét vagy megbocsátást kérnek vagy akarnak, nincs idő ezt elfogadni vagy mérlegelni”.⁴⁹ Sercambi nem tartja rossznak a békére törekvő magatartást, de ebben a tekintetben elválasztja az uralkodót más személyektől. Jónak tekinthető, hogyha az utóbbiak inkább békére törekednek, ugyanakkor az uralkodó ezt nem engedheti meg magának. A korábbi pontokból kiindulva is megállapítható, hogy ez nem lenne célravezető.

A vendettát bemutató fejezet a hatodik példázattal zárul. A történet végén a görögöket végleg száműzik. A korábbi részekben az ellenség teljes legyőzését támogató Sercambi megpróbálja valamilyen módon mérsékelni a korábban elhangzottakat. Hiszen, mint

⁴⁴ „(...) dicendo: or che male facemmo noi mai a Troia?” – Sercambi 1:583.

⁴⁵ „La quale scuza non prenda neuno che sia in signoria, chè, quale fusse quello che più ritenesse sicuro, dando volta quello sere' più tosto morto.” – Uo.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ „E così pensi ciasiduno che 'l suo nimico non prendere', pensieri se non a vendicarsi più crudamente che potesse.” – Sercambi 1:583.

⁴⁸ Sercambi 1:583.

⁴⁹ „E così non si lassa il suo nimico im posa, e bene che altri a quello punto volesse o chiedesse pacie, non è tempo d' aspetarla.” – Sercambi 1:583

írja, az uralkodónak és barátainak végső soron Istennek tetszően és a megváltás reményében kell tevékenykedniük.⁵⁰

A vendetta kegyetlenségeit bemutató részek egy olyan tanmesének tekinthetők, amelyeknek nem tudunk valós történeti eseményeket megfeleltetni. A krónikás által megfogalmazott tanulságok ugyanakkor, mint majd látni fogjuk, komoly politikai tartalommal bírnak. Így ezek mögött valós tapasztalatokat kell keresnünk, amelyek Giovanni Sercambit a példázatok összeállítására sarkallták. A továbbiakban arra keresem a választ, hogy melyek lehettek ezek.

A korabeli történelmi háttér jobb megismeréséhez érdemes megvizsgálunk Sercambi korának luccai politikai eseményeit, különös tekintettel arra, hogy a krónikás a város történetének mely korszakait, illetve mely politikai szereplőit tartja követendő vagy éppen megvetendő példának.

Lazzaro Guinigi kritikája

Érdemes tehát megvizsgálni, hogy kik azok a neves luccai személyiségek, akik példaképként tűnnek fel a műben. A legfontosabb viszonyítási pont természetesen Paolo Guinigi, akinek a városvezetése alatt, 1400 és 1424 között huszonnégyszáz évet töltött el hivatalviselőként a krónikás.⁵¹ Paolót olyan városvezetőnek tartja, aki elődeihez hasonlóan képes biztosítani Lucca szabadságát. Különösen gyakran állítja párhuzamba Paolót édesapjával, az 1385-ben elhunyt Francescóval.⁵² Említettem, hogy Sercambi számos esetben ragad ki politikai vagy történelmi szereplőket, hogy egyes tetteikkel példát állítson az olvasó vagy éppenséggel Paolo elé. Az egyik viszonyítási pont természetesen Castruccio Castracani, aki a 14. század elején töltött be hadvezéri pozíciót Luccában. Az ő tettei a 2:14 *caput*-ban kerülnek szóba, különös tekintettel katonai képességeire.⁵³ Fontos, hogy bár nagyon sok példaképet állító fejezet van a krónikában, viszonylag kevés az, amelyet kimondottan Paolo megszólításával kezd a szerző. A Castruccióról szóló rész ezek közé tartozik. Ilyenek továbbá azok a sorok, amelyekben Sercambi Francesco Guinigire hivatkozik. Három olyan fejezet is található a krónikában, amelyben az ő tetteit és személyiségét példaként hozza.⁵⁴ A krónikás ezekben nem csak követendő mintaként állítja Francescót Paolo elé, hanem egyértelműen párhuzamba is állítja a két személyt,⁵⁵ mintegy azt sugallva, hogy Paolo Guinigi édesapja méltó örököse lenne Lucca élén. Francesco Guigininek

⁵⁰ „(...) tornando a dire che chi reggie si sappia co'suoi amici si governare che sia piacere di Dio e salvamento di loro e del loro amici.” – Sercambi 1:583.

⁵¹ Brogi, M.: Giovanni Sercambi e la Signoria di Paolo, 135–191.

⁵² Meek, C.: *Lucca*, 255.

⁵³ Sercambi 2:14.

⁵⁴ Sercambi 2:11., 2:351., 2:374.

⁵⁵ „(...) a te, Paulo Guinigi, che sempre ti stia in nella mente l' exemplo del tuo padre Francesco Guinigi.” – Sercambi 2:11.

elsősorban katonai erényeit és a luccai szabadság kivívásában való részvételét emeli ki a szerző, de megjelenik az a rendszeresen visszatérő motívum is, hogy Francesco mindig támaszkodhatott hű barátaira. Egy helyen ismét találkozhatunk a közeli és a távoli barátok elkülönítésével is.⁵⁶ Ebből újfent kiderül a korábban már leírt gondolat: a közeli vagy belső barátok tanácsára érdemes támaszkodni. A történeti példaképek és párhuzamok áttekintése során szembeötlő, hogy Francescón kívül nem találkozhatunk más Guinigi családtaggal, aki a krónikában kimondottan előképként szolgálhatna Paolo számára. Ez azért is különös, mert Paolo hatalomátvétele előtt nyolc évig, 1392 és 1400 között Lazzaro Guinigi állt a család és a város élén is.⁵⁷ Lazzaro mint legidősebb fivér és mint Paolo hatalmának megalapozója ideális személy lehetne a példaképállításhoz. A krónikában ugyanakkor mégsem találkozhatunk Paolo-Lazzaro párhuzammal.

Paolo idősebb testvérének hiánya nem csak a példaképállító fejezetekben mutatkozik meg. Giovanni Sercambi a krónika lapjain nem fukarkodik Francesco pozitív jellemvonásainak ismertetésével. A temetéséről szóló leírásból megtudjuk, hogy kiváló kereskedő volt, erkölcsiben híres, messze földön is tisztelettel emlegették, illetve virtusával hozzájárult a luccai szabadság megtartásához.⁵⁸ Ezek mellett még más fejezetekben feltűnik a neve mellett a bölcsesség és a megfontoltság is.⁵⁹ Lazzaro temetésének leírása – bár a szöveg jelentős része sajnos sérült és ezért olvashatatlan – nem utal rá, hogy Sercambi Francescóhoz hasonló, nagy formátumú személynek tartotta volna. Lazzaro tulajdonságai más *caputok*ban sem tűnnek fel. Szereplése a történeti események kapcsán is csekély. Sercambi csak három esetben emlékezik meg róla bővebben: az 1392-es Forteguerra/Rapondi–Guinigi pártharcban játszott szerepéről, egy milánói tárgyalásáról, és az 1400-ban bekövetkezett haláláról.⁶⁰

A *Croniche di Lucca*ban az utóbbi esemény játszik kiemelkedő szerepet. Lazzaro Guinigit ugyanis öccse, Antonio Guinigi és lánytestvérének férje, Nicolao Sbarra gyilkolta meg.⁶¹ Egyes feltételezések szerint Antonio át akarta venni a város fölötti irányítást Lazzarótól, és ő tervezte ki a merényletet.⁶² Sercambi ezzel ellentétben a fő felbujtóként, ötletgazdaként és gyilkosként is Sbarrát tünteti fel. A krónikás szerint ő volt az, aki cselszövése részeként rábeszélte Antoniót, hogy együtt végezzenek Lazzaróval. Motivációja a régóta lappangó sértettség és a gyűlölet volt, amelyet a Guinigi családfővel szemben érzett.⁶³ Kimutatható, hogy az 1392-ben lezajlott pártharcban Nicolao Sbarra a Forteguerra párt híve volt. A Guinigi párt győzelmét követően ugyanakkor nem száműzték, és semmilyen retorzióra nem került sor vele szemben, sőt Lazzaro ekkor adhatta

⁵⁶ Sercambi 1:336.

⁵⁷ Meek, C.: *Lucca*, 272–299.

⁵⁸ Sercambi 1:285.

⁵⁹ Sercambi 1:680.

⁶⁰ Sercambi 1:603., 1:607., 1:677.

⁶¹ Sercambi 1:677.

⁶² Meek, C.: *Lucca*, 329–330.

⁶³ Sercambi 1:677.

hozzá egyik lánytestvérét, mintegy befogadva őt a családba.⁶⁴ Sercambi szerint ez a rokoni kapcsolat csak arra szolgált Sbarra számára, hogy elleplezze régóta érlelt gyűlöletét. A sógori viszony és Antonio részvétele más szempontból is fontos volt: rokonként könnyen be tudtak jutni Lazzaro házába, ahol végül leszúrták. Érdekes és nehezen megmagyarázható momentum, hogy a krónikás szerint az összeesküvők Lazzarót a gyilkosság előtt árulónak nevezték.⁶⁵

A mi szempontunkból a gyilkosság leírásánál talán fontosabb az egyik azután következő *caput*. Ennek a címe „Beszéd Lazzaro emlékezete ellen”.⁶⁶ Az elsődleges hibáit a következőképpen mutatja be: „elbukott az az elképzelés és hasonló történik azokkal, akik azt hiszik, hogy az ellenségük jó szívvel békül ki, holott titkolt gyűlöletből teszi azt.”⁶⁷ A *caput* végén pedig azt olvashatjuk, hogy jól teszi minden uralkodó vagy bármely más hatalomgyakorló, ha nem ad az ellenségének befolyást vagy hatalmat maga fölött és nem megy szembe ennyire a barátsággal.⁶⁸ A Guinigi-kliens Sercambi által megjelölt téma és az azt követő tartalom felettébb meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy egy Guinigi családfeje és városvezető tragikus haláláról van szó. Osheim szerint a rész a hagyományos – a pártharcokat gyakran lezáró – házassági és politikai stratégiák ellen szólal fel.⁶⁹ A korábbiak alapján azonban azon a véleményen vagyok, hogy a krónikás a korábban saját maga által megfogalmazott történetírói felfogással szemben ezúttal teljesen nyíltan – természetesen azt más valaki szájába adva – fogalmaz meg negatív véleményt Lazzaróról. A korábban bemutatott ellentét, amely a barát-ellenség, illetve a barátság-ellenségeskedés között húzódik; ismét meghatározó szerepet játszik a *Croniche* konfliktusleírásában. Sercambi ezúttal is határozottan szembemegy a potenciális ellenségeknek adott kedvezményekkel, és az általuk adott tanácsokkal. Lazzaro halálának okát nem valamiféle összetett politikai intrikában, hanem a régi személyes ellentétekben és ezek figyelmen kívül hagyásában látja.

A Lazzaro Guinigi által fémjelzett korszak Lucca számára egy átmeneti időszakot jelentett Francesco vezetése és Paolo signoriája között. A pisai hatalomtól való megszabadulást követően a város politikai kényszerpályára került. Ahogy Christine Meek megállapítja, Lucca a 14. század második felében gazdag és expanzív szomszédokkal volt körülvéve.⁷⁰ Ez a helyzet mind a külpolitikában, mind pedig a belpolitikában egyfajta passzív, konfliktuskerülő stratégiát eredményezett. Az önállóság megszerzését követő

⁶⁴ Meek, C.: *Lucca*, 329.

⁶⁵ Sercambi 1:677.

⁶⁶ „Uno parlare contra la memoria di Lazzari.” – Sercambi 1:681.

⁶⁷ „Certo tal pensieri t’è venuto fallito; e simile diverre’ a tucti coloro che pensassero che il suo nimico si riconciliasse di buon chore, perochè all’ odio oculo (...).” – Sercambi 1:681.

⁶⁸ „E però farà bene ongni signore, conte, duga, principe, comune & ongni persona che à dominio o magioria, di non dimostrare nè dare al suo inimico dominio sopra di sè, nè contrahere tanta amicitia (...).” – Sercambi 1:681.

⁶⁹ Osheim, D.: *Chronicles and Civic Life*, 157.

⁷⁰ Meek, C.: *Il tempo di Giovanni Sercambi*, 1–33.

időszakban Francesco Guinigi a családjának befolyását nem pártharcokkal vagy leszámolásokkal próbálta növelni, hanem a városi tisztségek minél nagyobb arányú birtoklásával, hatékonyabb kihasználásával és az ehhez szükséges, hozzá hű klientúra kiépítésével.⁷¹ A befolyását először a hagyományos városi pozíciókkal próbálta biztosítani, majd közvetve létrehozta a *conservatores* bizottságot, amelynek feladatkörébe tartozott a város védelmi kiadásainak kezelése, a városi erődítések, illetve a *contadó*ban található erődök karbantartása, valamint a városi rendészeti funkciók biztosítása is. A bizottság tagjai között szinte az egész időszakban a Guinigi szimpatizánsok voltak többen. A Guinigik más tanácsok esetében is arra törekedtek, hogy azokba minél több hozzájuk hű személy kerüljön be, de a *conservatores*ban a híveik folyamatosan abszolút többségben voltak. Meek kutatásai kimutatták, hogy ennek jelentőségét az ellenfeleik is felismerték, hiszen a *conservatores* működését folyamatosan politikai támadások kísérték a Forteguerra klán részéről. Tehát Francesco 1385-ös haláláig a család belpolitikáját vélhetően a megbízható kliensekre, azaz barátokra való támaszkodás jellemezte.⁷² Utnak rá jelek, hogy a Guinigi és a Forteguerra párt között voltak kisebb sérelmek/feszültségek korábban is, de a pártharc csak 1392-ben robbant ki.⁷³ A városi tanácsokat a küzdelem idején néhány hétig egyáltalán nem hívták össze.⁷⁴ Az eseményekről beszámoló egyetlen kortárs forrásunk tehát a *Croniche*. Sercambi szerint a rivális párt fölött aratott győzelem részben Lazzaronak volt köszönhető, aki elfoglalta embereivel a *Palazzót*, és vélhetően ő gyilkoltatta meg az ott tartózkodó *gonfalonierit*, Bartolomeo Forteguerrát.⁷⁵ Az ő halála a siker ellenére könnyen beárnyékolhatta Lazzaro szerepét, hiszen a meggyilkolt egyrészt hivatalos személy volt, másrészt korábban Francesco Guinigi egyik lányát, tehát Lazzaro testvérét vette feleségül, így rokonnak is számított.⁷⁶ Ugyanakkor a két párt között egyébként is lehettek átfedések: néhány esetben kimutatható, hogy a Guinigi kompániának dolgozó személyek a Forteguerra/Rapondi csoportosulás oldalán harcoltak.⁷⁷ Tehát a pártharc során előfordulhatott olyan helyzet, amikor korábbi szimpatizánsok ellenséggé váltak. Ez a tapasztalat is hozzájárulhatott Giovanni Sercambi barát-ellenség, megbízható/belső barát – külső barát fogalmainak kialakításához. Ennél is fontosabb lehetett azonban, hogy a küzdelmek lezárulásával a családfővé előlépő Lazzaro szokatlan politikát alkalmazott: nem minden esetben törekedett a rivális teljes száműzésére vagy egzisztenciájának teljes felszámolására. Megbocsátást nyerhetett a fentebb bemutatott Nicolao Sbarra mellett a Forteguerra pártból Matteo Trenta, Guiffreddo Cenami vagy Castruccio Saggina is. A kutatás azért is emeli ki ezeket a személyeket, mert a megtorlás elkerülése mellett idővel magas városi tisztségekhez is hozzájutottak. Trenta 1395-ben, Sbarra 1397-

⁷¹ Meek, C.: *Lucca*, 235–256.

⁷² Meek, C.: *Il tempo di Giovanni Sercambi*, 19–20.

⁷³ Meek, C.: *Lucca*, 266–268.

⁷⁴ Uo., 266.

⁷⁵ Sercambi 1:340., 1:342.

⁷⁶ Meek, C.: *Il tempo di Giovanni Sercambi*, 20.

⁷⁷ Uo., 19–20.

ben volt *gonfaloniere*, Saggina 1399-ben és 1400-ban *anziano*, Cenami 1400-ban szintén *anziano*.⁷⁸ Az 1392 utáni belpolitika más téren is szokatlan volt. A Lazzaro által fémjelzett nyolc éves időszakban az *anziani* tagjai között nyolcvan olyan új családnév bukkant fel, akik kimutathatóan nem viseltek korábban semmilyen hivatalt. Ráadásul a nyolcvan családból csupán három volt korábban Guinigi támogatója. Az is megszokott eljárássá vált, hogy a vidéki, azaz *contadó*beli területek, „tartományok” élére helyi *vicarius*okat ültettek, tehát nem a hagyományos városi tisztségviselőket részesítették előnyben. Lazzarónak kimondott törekvése lehetett támogatói körének folyamatos bővítése, új támogatók, új barátok bevonása. A korábbiakhoz képest erőteljesebben próbált a *contadó*beli lakosságra támaszkodni.⁷⁹ A *Nota ai Guinigi*ben Sercambi ugyanakkor kifejezetten hangsúlyozza, hogy az *anziano*, *condottiere*, *gonfaloniere*, *vicarius* tisztségekbe csak a megbízható barátok kerüljenek a Guinigi család hatalmának érdekében: „*L'ufficio dell'ansianatico sempre a' vostri amici si dia, & così conductieri, gonfalonieri, vicario di Pietrasanta, Montecarlo, Camaiole, Castillioni, segretari, ufficio di balya overo comissari*”.⁸⁰ A Francesco alatt szocializálódott krónikás tehát valószínűleg nem nézte jó szemmel a hivatalnokok körében végbemenő vérfrissítést. Ráadásul ebből a rövid mondatból következtetve is megállapíthatjuk, amit már a *Croniche* lapjain is olvashattunk: Sercambi ellenezhette a régi, legyőzött ellenségek hivatalviseléseit is. A krónikás ellenérzéseire a Lazzaro-féle időszak politikai módszereivel kapcsolatban hozzájárulhatott az is, hogy 1393 és 1397 között ő maga sem jutott hivatalokhoz. Ez a több mint három éves kihagyás azért is szembetűnő, mert Sercambi mind előtte, mind utána töltött be tisztségeket.⁸¹ Természetesen nem tudhatjuk, hogy mi lehetett a karrierében a rövid kihagyás oka, hiszen a *Croniche* lapjain nem fűz hozzá semmilyen magyarázatot, de nem zárhatjuk ki azt sem, hogy a Lazzaro-féle belpolitikai módszerek akár Sercambi saját pályafutásának alakulását is visszavethették.

Következtetések

A vendetta kegyetlenségeit bemutató *caput* példázatai párhuzamba állíthatók Lazzaro Guinigi halálának körülményeivel, és a későbbi fejezetben megfogalmazott kritikával. A pártharc után Lazzaro eltekintett későbbi gyilkosának megbüntetésétől, nyugtot hagyott ellenségének. Az ötödik példázatban olvasható tanács megfogalmazza, hogy ezt a hatalomgyakorló nem engedheti meg magának. Úgy vélem, hogy Sercambi számára

⁷⁸ Trentára, Sagginára és Cenamira lásd: Meek, C.: *Lucca*, 281., 285. Sbarrára: Sercambi 1:384.

⁷⁹ Meek, C.: *Lucca*, 281–291.

⁸⁰ Nota 401. Meek is ugyanezt a részt idézi hasonló témakörben. Meek, C.: *Lucca*, 297.

⁸¹ Giorgio Tori összeállította Sercambi 1400-ig viselt hivatalait. Évekre lebontva Lazzaro időszakában ez az alábbiak szerint oszlik meg (év/viselt hivatalok száma): 1389/2, 1391/3, 1392/7, 1393/6, 1394/1, 1397/5, 1398/5, 1399/8, 1400/12. Tehát, bár 1392-ben még hét különböző tisztséget is viselt, illetve volt tagja valamelyik tanácsoknak, addig 1394 és 1397 között egyáltalán nem szerepel a tisztségviselők között. Tori, G.: *La carriera politica*, 109–111.

az elsődleges tapasztalatot a trójai-görög ellentétre felépített fejezet megfogalmazásakor Lazzaro halálának körülményei jelenthették. A megfogalmazott gondolatok nem csak építenek az ismert történelmi eseményre, hanem Lazzaro burkolt kritikáját is jelentik. A vendetta kegyetlenségeinek leírása az ellenségekkel való bánásmódra vonatkoztatva ugyanis egyrészt a helyes, másrészt a helytelen hatalomgyakorló gondolkodást is bemutatja, és megállapítható, hogy a krónikás szerint Lazzaro korszakát inkább az utóbbi fémjelzi. Sercambi véleménye a vonatkozó részben Machiavelli egy évszázaddal későbbi gondolatával⁸² rokonítható, ugyanis az ellenségeskedés kezelésének optimális módszerét az ellenségek teljes legyőzésében látja. Különbséget tesz az uralkodó és a köznép között, és megfogalmazza, hogy a hatalom megfelelő gyakorlása az általánostól eltérő konfliktusmegoldást igényel. Fontos ugyanakkor, hogy az így cselekvő fejedelem célja nem az ellenfelek önkényes megsemmisítése, hanem a további erőszakos tettek és az elharapódzó vendetta megakadályozása. A konfliktusok további megállítását szolgálja az ellenségek és régi nézetkülönbségek számontartása is: aki uralkodik, nem lehet figyelmetlen vagy elnéző. Ez a gondolkozás ugyanis elvezetne a vendetta kegyetlenségeihez. Más gondolataiból pedig arra is következtethetünk, hogy az összeütközés megelőzésének másik fontos eleme a régi kipróbált barátokra vagy tanácsadókra való támaszkodás.

⁸² Machiavelli ezzel kapcsolatos mondatának idézetét lásd a Bevezetőben. A fejedelem szerzője az ellenségek teljes legyőzését csak az egyik lehetőségként veti fel, másik opcióként a „déldegést” említi, így véleménye árnyaltabb a luccai történetíró által megfogalmazottnál. Machiavelli, N.: *A fejedelem*, 3.

GIOVANNI SERCAMBI'S REFLECTIONS ON THE VENDETTA

Giovanni Sercambi was one of the great chroniclers of Lucca. One of his works, the *Croniche di Lucca* was based on the internal and external conflicts of his city, where the fights of the Guinigi family were probably the most important events. Paolo Guinigi was the ruler of Lucca between 1400 and 1430. He got this position when his brother Lazzaro was killed in the Sbarra conspiracy. The period of the Guinigi-type signoria inspired Sercambi to write the moral parts in the *Croniche*. In one of the most important chapters he discusses friendship and hostility. In these, Sercambi warns the reader of crimes that arise from hatred. The chronicler summarized this kind of view in six parts, in which he showed the cruelties of vendettas too. In the present article I examine these parts of *Croniche di Lucca* and try to determine which historical events could have served as a basis for the author's descriptions.

Keywords: Giovanni Sercambi, Gunigi, vendetta, factional strives, Lucca, medieval violence, signorial power, *Croniche di Lucca*

Az Árpád-kori főpapi pecsétek néhány kérdéséhez*

Bevezetés

Az ÚJ NEMZETI Kiválóság program ösztöndíjasaként 2017 szeptembere és 2018 júniusa között elkészítettem az 1301 előtti magyarországi főpapok pecsétjeinek teljeskörű katalógusát a Kárpát-medencében fellelhető valamennyi forrás szisztematikus feldolgozásával. Jóllehet egy ilyen katalógust 1984-ben Bodor Imre már összeállított,¹ azonban ennek a forrásbázisa a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának pecsétmátsolat-gyűjteményére korlátozódott.² A 20. században teljesen bevett szokás volt, hogy a különféle pecsétkatalógusok egy adott közgyűjteménynek az anyagából készüljenek, azonban napjainkban, amikor az összes középkori oklevél összegyűjtve, egyetlen online adatbázisban kereshető, elvárható, hogy a középkori pecsétek is hasonló módon kutathatók legyenek.³

* Köszönet illeti Körmenyi Tamás habilitált egyetemi docenst (ELTE BTK), akinek a segítségével nem készülhetett volna el ez a tanulmány, illetve Takács Imre egyetemi tanárt (ELTE BTK), akinek a szakmai lektorként tett észrevételei sokban segítettek a munkámat.

Az Emberi Erőforrások Minisztériuma Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

- ¹ Bodor Imre – Fügedi Erik – Takács Imre: *A középkori Magyarország főpapi pecsétjei a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának pecsétmátsolat-gyűjteménye alapján*. Bp., 1984. (A továbbiakban: Kat.)
- ² Ezzel a problémával akkor szembesültem először, amikor az 1235 előtti főpapi pecséteteket vettem össze a királyiakkal. Bodor katalógusa csak három főpapi pecsétet ismer, Róbert (1209–1226) és Bertalan (1226–1244) veszprémi püspökök pecsétjeit. (Kat. 1–3. sz.) Azonban én további hármat is be tudtam vonni a vizsgálatba: Dezső csanádi püspökét (1202–1229), János esztergomi érsekét (1205–1222) és Róbert esztergomi érsekét (1226–1239). Ld. Veres Kristóf György: A káptalanok és a királyi kancellária pecsételési gyakorlata közötti kapcsolat 1235 előtt. *Turul*, 90 (2017) 162–168. Bertényi Iván már 1994-ben felhívta a figyelmet az 1984-ben készült katalógus forrásbázisának hiányos voltára. – Bertényi Iván: A történeti segédtudományok fejlődése Magyarországon 1951 és 1991 között. (Második, befejező rész). *Turul*, 67 (1994) 1–2. 2.
- ³ Természetesen azt gondolnánk, hogy a DL–DF adatbázis alapján – bár kiadatlanul – könnyedén kutathatók az eredeti pecsétlenyomatokat; sajnos ez csak megkötésekkel igaz. Ugyanis a diplomatikai fényképgyűjteményben lévő – tehát nem az MNL OL-ben őrzött – okleveleken függő pecsétokről jellemzően nem készült külön felvétel. Így a teljességre törekvő kutatónak mindenképpen fel kellene keresnie néhány vidéki és határon túli levéltárt. Hozzá kell tenni, hogy az utóbbi időben a pecsétpublikációk igyekeznek a fellelhető összes kútfőre támaszkodni. Úttörőnek számít Takács Imre 2012-ben megjelent munkája az Árpád-házi királyok pecsétjeiről, amely a fellelhető összes releváns kútfőre támaszkodik. – Takács Imre: *Az Árpád-házi királyok pecsétjei*. *Royal seals of the Árpád dynasty*. Bp.,

A történelmi Magyarország teljes területére kiterjedő forrásgyűjtésem során tíz 1301 előtti pecsétnek a lenyomatát sikerült fellelnem, valamint öt olyan publikált pecsétfényképre találtam rá, amelyek hiányoznak Bodor kiadványából:

Eddig nem publikált pecsétek	Forrás
[Báncsa nb. Orbász fia] István esztergomi érsek (1242–1252)	DL 40 024.
[Hontpázmány nb. (kövári) Miklós fia]	
Lampert egri püspök (1245–1275)	DF 287 454.
[Záh nb.] Jób pécsi püspök (1252–1280)	DF 287 454.
Fülöp váci püspök (1262–1277)	DF 287 454.
[Báncsa nb. Vince fia] István kalocsai érsek (1266–1278)	DF 287 454.
Lodomér váradi püspök (1268–1279)	DF 287 024.
Dénes győri püspök (1270–1285)	DF 267 825.
András egri püspök (1275–1305) első pecsétje	DL 62 164.
Pál pécsi püspök (1293–1306)	DF 250 300.
[Bicske nb. (bicskei) Botond fia] Gergely választott esztergomi érsek (1298–1303)	DF 200 067.
Bodor katalógusában nem szereplő publikált pecsétek	Forrás
Dezső csanádi püspök (1202–1228)	DF 206 842. ⁴
János esztergomi érsek (1205–1222)	DF 279 035. ⁵
[Gros (Brancioni)] Bertalan pécsi püspök (1219–1251)	Franciaország, Archives départementales de l'Aube, Troyes 3H. 1994. ⁶
István zágrábi püspök (1225–1247)	Péterffy C.: <i>Sacra concilia</i> , 164. ⁷
Róbert esztergomi érsek (1226–1239)	DL 164. ⁸

1. táblázat

2012. (Corpus sigillorum Hungariae mediaevalis 1.) Recenziójára ld.: Kurecskó Mihály: Takács Imre: Az Árpád-házi királyok pecsétjei Bp., 2012. *Turul*, 86. (2013) 2. 77–79. Michel Pastoureau ugyanakkor már 1981-ben ezt a megközelítést tartotta a kívánatosnak. Michel Pastoureau: *Les sceaux*. Turnhout, 1981. (Typologie des sources du moyen âge occidental 36.) 50–51.

⁴ Közzölte: Takács Imre: *A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei. Művészettörténeti tanulmány és katalógus a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Intézete és a Budapesti Történeti Múzeum másolatgyűjteménye alapján*. Bp., 1992. (A továbbiakban: Takács 1992.) 25., XXIV/11.

⁵ Fényképe: Beke Margit (szerk.): *Esztergomi érsekek, 1001–2003*. Bp., 2003. 429. 1. sz. kép

⁶ Fényképe: Kiss Gergely: Francia származású főpapok II. András uralkodása idején. In: Bárány Attila – Benkő Elek – Kárpáti Zoltán (szerk.): *Pilisi gótika. II. András francia kapcsolatai. A Ferenczy Múzeumban, Szentendréen megrendezett 2016. május 16. és június 30. közötti kiállítás katalógusa*. Debrecen–Szentendre, 2016. (Memoria Hungariae 3.) 34–35. A DL–DF adatbázisban nem szerepel az oklevél, amelyen a pecsét függ.

⁷ Carolus Péterffy: *Sacra concilia ecclesiae romano-catholicae in regno Hungariae*. Bécs–Pozsony, 1742. 162. Ld. még: Ante Gulin: Srednjovjekovni pečati zagrebačkih biskupa. *Starine JAZU*, 58 (1980) 67., 78. – A pecsét mára elveszett, azonban rajzát Péterffy Károly 1742-ben még közölte.

⁸ Közzölte: Kumorovitz Lajos Bernát: Az autentikus pecsét. *Turul*, 50 (1936) 55., I./9.

Mivel az 1984-ben kiadott katalógusban összesen 25 darab Árpád-kori pecsét szerepel, az általam feltárt 15 további lenyomat 60%-os forrásbővülést jelent. A nagyobb forráspublikációkban szokás szerint található egy a kiadott kútfőcsoportot elemző előtanulmány; Bodor katalógusa sem tér el ettől, a kötetben szereplő pecséteteket részletesen bemutató irás Fügedi Erik tollából kelt, akinek a megállapításai a mai napig mérvadónak számítanak.⁹

Az általam feltárt 15 pecsétlenyomat ugyanakkor lehetőséget nyújt arra, hogy több ponton kiegészítsem ismereteinket az 1301 előtti főpapi pecsétéről; jelen dolgozat erre a feladatra vállalkozik. Tanulmányom két alfejezetében a korábbi szakirodalom szemléje után ismertetem kutatásaimat, amelyekben a szfragisztikai vizsgálat több esetben egészül ki diplomatikai elemzéssel. Először a 13. századi főpapi pecsét általános formátológiáját járom körül, ezután térek rá az Árpád-kori érsekek és püspökök által használt kisebb és a nagyobb pecsét problematikájára. Dolgozatomat eredményeim összefoglalásával zárom.

Az Árpád-kori főpapi pecsét általános tipológiája

Régi konszenzus uralkodik a magyar szfragisztika berkeiben a 13. századi főpapi pecsét legáltalánosabb jellemzőjével kapcsolatban: azaz, hogy a korszakban a pontifikális pecsét pásztorbottal, főpapi ornátusban, állva vagy *faldistoriumon* ülve ábrázolták tulajdonosukat mandorla alakú pecsétmezőben. A szakirodalomban ez a típus *sacerdotal* vagy főpapi portrépecsét néven ismert.¹⁰

Kandra Kabos vetette föl az egri püspöki pecsétet vizsgálva még a 19. század végén, hogy „az esztergomi érsekek ülő-, az egri püspökök pedig állóhelyzetben ábrázoltatnak főpapi pecsétjeiken, mely eltérés és különbözet aligha a véletlenség dolga volt, mint inkább a külföldi bevett szokáshoz képest egyenesen a hierarchiai rangfokozat kifejezése.”¹¹ Fügedi Erik a német és francia irodalmat szemlélve 1984-ben megállapította, hogy a *sacerdotal* típusú pecsét korszakán belül csak a német területen ragaszkodtak következetesen ülő főpaphoz, máshol nagy időbeli és stílusbeli eltérések tapasztalhatók. Kiemelte, hogy Kandra állításának csak az érsekekre vonatkozó része igaz; tudniillik azok mindig ülve kerülnek ábrázolásra, azonban bár a püspökök valóban nagyjából állnak a pecséteken, közöttük is jócskán van olyan, aki ülve helyezkedik el pecsétjén.¹² Füge-

⁹ Fügedi Erik: Középkori pontifikális pecsét Magyarországon. In: Kat. 11–21. Ld. még: Bodor Imre: Árpád-kori pecsétjeink II.: Egyházi és világi pecsét. *Turul*, 75 (2002) 1. 11–22.

¹⁰ Magyarországon körülbelül fél évszázados késéssel a 14. század első felében jelennek meg az úgynevezett devotio típusú pecsét, amelyek gótikus ívekkel több szintre osztott bonyolult fülkerendszerből álló kompozíciókat ábrázolnak. – Fügedi E.: Pontifikális pecsét, 11–14. Ld. még: Szentpétery Imre: *Magyar oklevéltan* Bp., 1930. (A magyar történettudomány kézikönyve II. 3.) 140., 224. Kumorovitz Lajos Bernát: *A magyar pecséthasználat története középkorban. Der Gebrauch von Siegeln in Ungarn im Mittelalter*. 2. bőv., jav. kiad. Bp., 1993. 52., 58–59.

¹¹ Kandra Kabos: Az egri püspökök pecsétjei. (Első közlemény.) *Turul*, 11 (1893) 82.

¹² Fügedi E.: Pontifikális pecsét, 12–14.

di azonban nem ismert kettő, a kérdésben perdöntő, Bodor katalógusából is hiányzó pecsétet: Róbert veszprémi püspökből lett esztergomi érsekét (1231),¹³ valamint István esztergomi érseké (1244).¹⁴ Mindkét pecsét álló főpapot ábrázol, így Kandra Kabos felvetésének érsekekre vonatkozó része is hamisnak bizonyult.

Napjainkig a 13. századi főpapi pecsétek tipológiáját az álló és a *faldistoriumon* ülő főpap merev dichotómiája határozta meg. Azonban ha az 1984 óta feltárt új lenyomatokat is megvizsgáljuk, feltűnik, hogy ennek a két csoportnak a kizárólagossága nem állja meg a helyét; sőt Bodor katalógusában is található olyan pecsét, ami nem sorolható be a két kategória valamelyikébe: Péter veszprémi püspöké (1275–1287). Bodor szerint a lenyomaton *faldistoriumon* ülő főpap látható,¹⁵ azonban szerintem a püspök alakja a pecsétmezőben egyértelműen álló testhelyzetű (1. kép). Ugyanezt a kompozíciót láthatjuk Dénes győri püspök (1270–1285) pecsétjén is, amely Bodor katalógusában nem szerepel (2. kép).¹⁶ Csábító lenne kijelenteni, hogy egy harmadik, átmeneti csoportját sikerült azonosítani a főpapi pecséteknek, azonban ez teljes bizonyossággal nem jelenthető ki. Nem lehet ugyanis figyelmen kívül hagyni a 13. századi magyar ötvösművészet esetleges korlátait. A főpapi pecsétek művészeti kivitelének színvonala – hasonlóan a káptalani és konventi pecsétekhez – erősen ingadozott.¹⁷ Nem kizárt az a lehetőség, hogy a pecsétvéső nem tudta megfelelően visszaadni egy szemből ábrázolt ülő alak lábainak rövidülését, ezért inkább álló figurát vésett a *faldistorium* elé. Az is elképzelhető, hogy ezekre az álló alakot ábrázoló pecsétekre főpapi attribútumként került rá a *faldistorium*, hasonlóan a püspöksüveghez és a pásztorbothoz.¹⁸

Rendelkezünk még egy pecséttel, amely kilóg az álló/*faldistoriumon* ülő főpap kettőségre épülő tipológiából. A Dezső csanádi püspökhöz (1202–1228) köthető lenyomat a ránk maradt legrégebbi pontifikális pecsét is egyben. Ez a sculptura a korszakban egyedi módon nem mandorla, hanem kör alakú; a négykaréjos pálcaművel tagolt pecsétmezőben részletgazdag trónuson ülő főpap látható, amely jobbát áldásra emeli, baljában pásztorbotot (?) tart.¹⁹ A pecsét közeli rokona Imre király aranypecsétjének, nyilvánvalóan nem függetlenül attól, hogy a csanádi püspök egy ideig II. András bátyjának kancellárja volt.²⁰ Összeségében az jelenthető ki, hogy az álló főpap/*faldistoriumon* ülő

¹³ DL 164. – A pecsétnek már csak egy apró töredéke található meg a DL DF adatbázisban, azonban Kumorovitz 1936-ban közölte az akkor még viszonylag ép lenyomat fényképét: Kumorovitz L. B.: Az autentikus pecsét, 55., I./9.

¹⁴ DL 58 385.

¹⁵ Kat. III/15., 40. o. 15. sz.

¹⁶ DF 267 825. – A DL DF adatbázisban erről a lenyomatról nem szerepel fénykép, a pecsétleírás alapján szolgáló fényképet a Bayerisches Hauptstaatsarchiv bocsájtotta rendelkezésemre.

¹⁷ Ld.: Takács 1992. 22–31.

¹⁸ *Magyar Katolikus Lexikon* (a továbbiakban MKL) Online dokumentum: <http://lexikon.katolikus.hu/F/faldistorium.html> (A letöltés ideje: 2018.09.04.) Ld. még: *Liturgie et sacrements*. Online dokumentum: <https://liturgie.catholique.fr/lexique/faldistoire/?page=article> (A letöltés ideje: 2018.09.04.)

¹⁹ DF 206 842. (Takács 1992. 25., XXVI/11.)

²⁰ Takács Imre: *A francia gótika recepciója Magyarországon II. András korában*. Bp., 2018. 171. Ld. még: Takács I.: *Királyok pecsétjei*, 29.

főpap csoportosítás az esetek nagy részében megállja a helyét, azonban azt nem szabad túl mereven alkalmazni, ugyanis számos egyedi, ma már nem azonosítható indok befolyásolhatta, hogy egy pontifikális pecsétnek a nyomója végső soron hogyan került ki a pecsétfaragó vésője alól.

A tipológián túllépve Fügedi meggyőzően állapította meg, hogy a 13. századi pontifikális pecsétek kompozíciójuk középpontjába a kormányzó főpapot állították. A legtöbb püspök és érsek pecsétjén hangsúlyozta, hogy *Dei gratia* irányítja egyházát.²¹ Ezt a formulát a magyar oklevéltani összefoglalók alázatossági formulaként (*formula devotionis*) határozzák meg.²² A Szent Pálra visszavezethető szópárral kapcsolatban²³ Fichtenau már 1977-ben kiemelte, hogy használata mögött számos ok megbújhatott; sok esetben például az isteni – vagyis a legmagasabb és egyben minden evilágítól független – legitimációt akarták hangsúlyozni használói. Következésképpen érdemesebb egyszerűen *Dei gratia*, semmint alázatossági formuláról beszélni, ugyanis az utóbbi olykor homályban hagyhatja a kifejezés tényleges tartalmát.²⁴ Mivel a *Dei gratia* kifejezés használata a pontifikális pecsétek köriratban éppen az egyházat kormányzó főpap ábrázolásának korszakában általános, és mivel éppen a 14. századi *devotio*-kompozíciók idejében kezd elmaradozni ez a *formula devotionis*; az általam vizsgált esetekben ez a szópár egyértelműen legitimációs tartalommal is bírt.²⁵

Fügedi szerint a 13. században azért nem kerültek nemzetségi jelvények a főpapi pecsétekre, mert az előbbiekkor még inkább sisakdíszként szolgáltak, és így a harci jelvények közé tartoztak.²⁶ Érdemes felhívni ugyanakkor a figyelmet András egri püspök (1275–1305) második pecsétjére, amelynek mezőjében az álló főpap jobb keze alatt hat szziromból, szárból és levélből álló virág látható.²⁷ Sajnos nem tudható, hogy András

²¹ Fügedi E.: Pontifikális pecsétek 16.

²² A teljesség igénye nélkül: Szentpétery I.: *Oklevéltan*, 19., Solymosi László: *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Diplomatikai és pecséttani tanulmányok*. Bp., 2006. 17., Érszegi Géza: *Oklevéltan*. In: Körmeny Lajos (szerk.): *Levéltári kézikönyv*. Bp., 2009. 31.

²³ 1Kor 15:10.: „Gratia autem Dei sum id quod sum, et gratia eius in me vacua non fuit, sed abundantius illis omnibus laboravi: non ego autem, sed gratia Dei mecum.”

²⁴ Heinrich Fichtenau: Zur Geschichte der Invokationen und Devotionsformeln. In: Uő: *Beiträge zur Mediävistik. Ausgewählte Aufsätze*. Bd. 2. *Urkundenforschung*. Stuttgart, 1977. 49–60., különösen 52–53., 58–59. – Solymosi is hangsúlyozta, hogy ez a formula „az oklevéladó titulusának és főként hatalmának nem közönséges eredetét érzékeltette.” Solymosi L.: *Írásbeliség*, 19.

²⁵ Ezt a feltételezést erősíti Koszta László azon észrevétele, hogy a németországi gyakorlattal ellentétben a magyarországi prépostok a *Dei gratia* formulát jellemzően nem használták. Ezt Koszta azzal magyarázta, hogy „nyilvánvaló volt a prépostok számára, hogy tisztségük nem közvetlenül Istentől, hanem az illetékes püspöktől eredeztethető.” – Koszta László: A magyar székeskáptalanok kanonokjai és a hiteleshelyi tevékenység 1200 és 1350 között. In: Fedeles Tamás – Bilkei Irén (szerk.): *Loca credibilia. Hiteleshelyek a középkori Magyarországon*. Pécs, 2009. (Egyháztörténeti tanulmányok a Pécsi Egyházmegye történetéből 4.) 71. Ld. még: Hajnal István: *Íráskutatás a középkori egyetemeken*. Bp., 2008. 204–205.

²⁶ Fügedi E.: Pontifikális pecsétek, 16.

²⁷ DL 2216. (Kat. 14. sz.)

melyik nemzetséghez tartozhatott,²⁸ így a pecsétjén látható virágot heraldikai szimbólumnak tekinteni minden bizonnyal megalapozatlan következtetés lenne. Ráadásul a kérdéses ábra úgy tűnik, hogy nem szerepel a püspök első pecsétjén,²⁹ így nem zárható ki az a lehetőség, hogy a főpap második pecsétnyomójára az elsőtől való könnyebb megkülönböztetés céljával került rá a hat szziromból álló virág. Ebben az esetben azt semmi esetre sem tekinthetnénk címertani jelvénynek. Felmerül viszont az a ma már megválaszolhatatlan kérdés, hogy a heraldika világán kívül milyen olyan más szociokulturális szféra létezhetett a 13. században, amelyből merítve András püspök éppen egy hatsziromú virágot vésetett a pecsétjére.

A kisebb és nagyobb főpapi pecsétek a 13. században

Fügedi 1984-ben megállapította, hogy az Árpád-korban a főpapoknak jellemzően egy pecsétjük volt, kivételt képeztek ez alól az esztergomi érsekek, akik a 13. század második felétől kisebbet és nagyobbat is használtak.³⁰ Kiemelte, hogy a kisebb pecsétek rajza ugyanazt a képet mutatja, mint a nagyobbaké, köriratukat csak a *minus* vagy *ad causas* kifejezések különböztetik meg nagyobb párjukétól.³¹ Kumorovitz Lajos Bernát közismert megállapításai közé tartozik, hogy a kisebb pecsétek az írásbeliségnek a kevésbé jelentős ügyekre való kiterjesztése miatt jönnek divatba; illetve, hogy a 13. században autentikusnak számítottak az érsekek és a püspökök pecsétei.³²

A 13. századból ránk maradt esztergomi érsekeknek a pecsét sorozata egyedi lehetőséget nyújt arra, hogy megvizsgáljuk, hogy a gyakorlatban a kisebb és nagyobb pecsétet milyen ügyeket tartalmazó oklevelek megerősítésére használták. Egy ilyen típusú elemzés természetesen nem mellőzheti a *corroboratió*knak a vizsgálatát, hiszen ezek máshonnan nem kinyerhető információkat tartalmaznak arról, hogy az adott pecsétnek a tulajdonosa hogyan vélekedett az oklevélre applikált lenyomat jogi érvényességéről.

Kumorovitz jóvoltából közismert, hogy az autentikus pecsétnek a legkorábbi magyarországi említése Miklós esztergomi érsek 1183. évi okleveléből származik,³³ azonban a kifejezés használata a *corroboratió*kban csak Lodomér (1279–1298) alatt válik követke-

²⁸ Zsoldos: *Arch* 284.

²⁹ DL 62 164. – A lenyomat felszíne kopott, így nem zárható ki teljes biztonsággal, hogy azon nem szerepelhetett egy a második pecséten szereplő virághoz hasonló ábrázolás.

³⁰ Az esztergomi érsekeken kívül két pecsétje volt még Róbert veszprémi püspöknek (1209–1226) – DL 60. (Kat. 1. sz.) és DL 128. (Kat. 2. sz.) –, valamint a fentebb említett András egri püspöknek (1275–1305) – DL 62 164. és DL 2216. (Kat. 14. sz.).

³¹ Fügedi E.: Főpapi pecsétek, 16.

³² Kumorovitz L. B.: *Pecséthasználat*, 58., 68., Ld. még: Uő: Az autentikus pecsét, 59.

³³ DL 24. (MES I. 128–129.) – Fontos kiemelni, hogy nem az oklevél *corroboratió*jában, hanem arengájában szerepel az autentikus pecsét kifejezés: „Solent scriptis inseri facta mortalium, ne tractu temporis revocentur in dubium, ut quod obliterare posset temporis diuturnitas, ad memoriam hominum sigilli authentici revocet auctoritas” (kiemelés tőlem – V. K.).

zetessé; nyilvánvalóan azért, hogy így különböztessék meg a nagy pecsétet a kisebbtől, hiszen csak az előbbi volt autentikus. A mindössze egy pecsétet használó püspökök valószínűleg azért nem hangsúlyozták annak autentikus voltát, mert az egyértelmű lehetett.³⁴

Felmerül ugyanakkor a kérdés, hogy az esztergomi érsekek miért nem kezdték következetesen alkalmazni a kifejezést oklevelik *corroboratió*iban körülbelül egyidőben azzal, hogy két pecsétet kezdtek használni? Az első esztergomi érsek, aki biztosan két pecsétet használt Túrje nb. Fülöp (1262–1272) volt.³⁵ A nagyobbik IV. Béla egy oklevelére függesztve maradt ránk, azt a királyi diploma autentikusnak mondja;³⁶ ugyanakkor a főpap többi ránk maradt kiadványa, amelyekről a pecsét már elveszett, nem tesz különbséget a két pecsét között.³⁷ Fülöp érseknek a kisebb pecsétje különös módon egy olyan oklevélre függesztve maradt fenn, ami nem átmenetinek tekinthető intézkedést rögzít: Arcynus comesnek, az esztergomi latinok bírójának (*iudex de vico latinorum Strigoniensi*) ítéletlevelét írja át diplomájában.³⁸ Kétséget kizáróan ez egy olyan ügy, aminél elvárható lenne, hogy az azt írásba foglaló dokumentumot a nagyobb, autentikus pecséttel erősítsék meg.³⁹

Meglepő módon Fülöp érsek eljárása nem számít egyedinek. Lodomér esztergomi érseknek (1279–1298) csak a kisebb pecsétje maradt ránk; az általa kibocsájtott nagyszámú oklevélnek köszönhetően négy ép példányban.⁴⁰ Az első diploma 1291. június 3-án kelt, ebben az érsek III. András egy oklevelét írja át, amely egy vásárvámmal kapcsolatos, földcserét is eredményező megállapodást rögzített az esztergomhegyfoki Szent Tamás-egyház prépostja és káptalanja nevében eljáró Lodomér érsek és a domonkos rendi Szűz Mária-egyház apácáinak képviselői között.⁴¹ Ismét egy oklevél, amelyre az autentikus, nagyobb pecsétnek illet volna kerülni. Az irat *corroboratió*ja külön figyelmet érdemel: eszerint a diploma „*nostri sigilli authenticum munimine* [kiemelés tőlem: V. K.]”⁴²

³⁴ Kumorovitz L. B.: Az autentikus pecsét, 57.

³⁵ Ugyanakkor Báncsa nb. István esztergomi érsek (1242–1252) egyik 1247-ben kiadott oklevelén függő pecsét viaszának hátuljába nyomva egy kisebb, kör alakú pecsét nyoma látszódik (DL 40 024.), így nem lehet kizárni a lehetőséget, hogy már ő is több pecsétet használt. Természetesen az is elképzelhető, hogy valaki másnak az ellenőrzőpecsétje lett benyomva a viasz hátuljába.

³⁶ RA 1451. (DL 40 060.) – Az iratra azért kerülhetett rá az esztergomi érseknek a pecsétje, mert az oklevélnek a destinatariusza Farkas alkancellárnak az unokaöccse.

³⁷ DL 580.: Oklevél hátulján zárópecsét nyoma látszik, nem rendelkezik *corroboratió*val. DL 40 061.: Oklevélén több függőpecsét nyoma látszik, mivel több személy kezéből kelt, így az irat *corroboratió*ja nem szolgál támpontul. DL 238 288. (MES I. 566–567.): Oklevélén függőpecsét nyoma látszik, a *corroboratio* („*sigilli nostri munimine*”) nem utal közelebről egyik pecsétre sem.

³⁸ DL 814.

³⁹ Természetesen nem példa nélküli a kisebb pecsétnek az alkalmazása privilegális oklevelekre, ilyenkor azonban jellemző eljárás, hogy az oklevél külön kitér arra, hogy miért nem a közhitelű pecsétet függesztették a diplomára. A tárgyalat oklevél *corroboratió*ja: „In cuius rei testimonium presentes litteras concessimus sigilli nostri munimine roboratas.” – DL 814. (MES I. 609–610.)

⁴⁰ DL 1315., DL 1276., DL 1352., DL 1444.

⁴¹ RA 3723.

⁴² DL 1315. (MES II. 291.)

lett megerősítve. Tehát az oklevél kiállítója ebben az esetben közhitelűnek tekintette kisebb pecsétjét.

A második dokumentum, amelyen Lodomér kisebb pecsétje függ, 1292-ben kelt,⁴³ ebben az érsek IV. László egy 1278. évi privilegiális oklevelét írja át, amelyben az uralkodó a boldogságos szűz-szigeti apácák népeit felmenti a megyéspánok és a nádor joghatóság alól.⁴⁴ Ez a kiadvány is „*sigilli nostri authentici appositione*”⁴⁵ lett megerősítve. Tehát ebben az esetben is a *corroboratió*ban közhitelűnek mondott kisebb pecsét került egy privilegiális oklevélre. A harmadik iratban, amelyen a kisebb pecsét függ, Lodomér rokonainak, Móric ispánnak és Gergelynek adományoz egy földet, amit ő még IV. Bélától kapott.⁴⁶ Az oklevélnek nincs *corroboratió*ja, azonban ebben az esetben is egy autentikus pecsétet igénylő ügygel állunk szemben.⁴⁷ Talán csak a negyedik, 1296. május 12-én kelt oklevél kapcsán jelenthetjük ki azt, hogy arra nem volt szükséges közhitelű pecsétet függeszteni. Bár abban Kálmán királynak a veszprémvölgyi apácamonostor részére szóló 1109. évi diplomáját írja át,⁴⁸ azonban az átvitt oklevélhez tartozó pecsét hitelének végső megállapítását egy későbbi időpontra halasztja, így nem beszélhetünk lezárt, örökérvényű ügyről.⁴⁹

Ezekből az adatokból véleményem szerint nem pusztán az következik, hogy a 13. század második felében az esztergomi érsekek kisebbik pecsétje is közhitelűnek számított; hanem sokkal inkább az, hogy a vizsgált korszakban még nem kristályosodott ki az autentikus pecsét kánonjogból átemelt tanának minden aspektusa. Úgy tűnik, hogy még a korai rendiség ideológiáját megalkotó⁵⁰ Lodomér esztergomi érsek sem tartotta kiemelten fontosnak, hogy különbséget tegyen pecsétjeinek érvénye között a

⁴³ DL 1276. (MES II. 337.)

⁴⁴ RA 2916.

⁴⁵ DL 1276. (MES II. 337.)

⁴⁶ DL 1352. (MES II. 336.)

⁴⁷ Az ügylet már csak azért is különleges, mert az oklevélben Lodomér hangsúlyozza, hogy a birtok személyének és nem tisztségének („*persone nostre, non dignitati*”) lett adományozva (MES II. 336). A főpap mégis megfelelő eljárásnak tartja, hogy az érsekként használt pecsétjével erősítse meg az iratot, és ne hiteleshelynél készítsen bevallást az ügyletről. Pedig Kumorovitz szerint „a kánonjog felfogásával szemben tehát nálunk már a XIII. században kialakul a pártatlanság elve, melynél fogva a saját ügyében senki sem lehet illetékes fórum.” – Kumorovitz L. B.: Az autentikus pecsét, 60.

⁴⁸ RA 42.

⁴⁹ „De sigilli vero prefati privilegii veritate seu et falsitate, pro ut nobis veritas constiterit indiculiter decernemus, medio vero tempore usque octavas videlicet Sancti Regis Stephani ut praemisimus in pace et quiete prenotate domine abasse et conventus in suis iuribus permanebunt, in ipsis vero octavis, de veritate sigilli facient scire poterunt fidam fidem.” – DL 1444.

Jelen vizsgálat szempontjából kevésbé releváns az utolsó 13. századi esztergomi főpap, Bicske nb. Gergely (1298–1303) pecséthasználata, ugyanis pápai megerősítés hiányában választott érsekként csak egy pecsétet használva adott ki okleveleket. A Bodor katalógusában nem szereplő pecsét körirata is kiemeli Gergely electus voltát. Ugyanakkor a választott főpap egyik oklevelében hangsúlyozza, hogy az „*sigilli mei autentici appensione*” lett megerősítve. – DF 200 064.

⁵⁰ Gerics József: *A korai rendiség Európában és Magyarországon*. Bp., 1987. 283–292.

gyakorlatban.⁵¹ Azonban 13. században hasonló eljárásra több példát is említhetünk. Solymosi László mutatott rá, hogy az 1200-as évek második felében az esztergomi káptalan csak kisebb pecséttel rendelkezett, azonban a gyakorlat azt mutatja, hogy ezt mindenki elfogadta közhitelűnek. Sőt, miután a 14. század elején készítették maguknak egy nagyobb pecsétet, a kisebb továbbra is autentikus maradt; így az Anjou-korban a káptalan két közhitelű pecsétet tudhatott magáénak.⁵² Érdemes még megemlíteni II. András királyt, aki privilégiumait olykor egyoldalú felségpecsétjével, máskor viasz kettőspecsétjével, néha pedig aranybullájával erősítette meg.⁵³ Ünnepegyesség szempontjából lehetett ezek között különbség, azonban jogerő tekintetében ez aligha tűnik valószínűnek.⁵⁴

Úgy tűnik, hogy a korszakban fontosabbnak tarthatták azt, hogy kinek a pecsétjéről van szó annál, hogy az egy nagyobb vagy kisebb pecsét-e. Ha az adott személy, akinek a pecsétjét közhitelűnek tekintették, veretett magának egy második – kisebb – *typariumot*, akkor annak a lenyomatai is autentikusnak számítottak. A különböző kibocsájtott oklevelek jogérvénye közötti különbséget valószínűleg inkább azzal érzékeltették, hogy a pecsétet rányomva, vagy szalagokon függve alkalmazták-e az adott iratra – hasonlóan a IV. Béla alatt megszilárduló gyakorlathoz a királyi kancellárián.⁵⁵

Vajon miért készítették mégis több pecsétet maguknak az esztergomi érsekek a 13. század második felében? Ebben a kérdésben csak találgatásokra vagyunk utalva. Véleményem szerint nem zárható ki az a lehetőség, hogy a kérdéses főpapok nyugat-európai tanulmányaik során ismerkedhettek meg a kisebb és nagyobb pecsét elkülönülő használatával.⁵⁶ Hazatérve bár ezt a kettőséget átültették pecséthasználataukba, azonban a kevésbé fejlett magyarországi viszonyok között azt egyelőre nem tudták megtölteni tartalommal.

Az esztergomi érsekek pecséthasználatán túllépve figyelmet érdemel még egy több pecsétet használó főpap: Róbert veszprémi püspök (1209–1226). Bodor Imre a tőle fennmaradt két lenyomatot mint nagyobb és kisebb pecsétet szerepeltette pecsétkatalógusában.⁵⁷ Véleményem szerint azonban Róbert püspök nem rendelkezett párhuzamosan két pecséttel, hanem püspöksége alatt használta egy ideig a „nagyobb” pecsétet, majd azt valami okból lecserélte a „kisebbre”.

Ezt a feltételezést több körülmény is erősíti. Az Árpád-korban Róberten kívül egy püspökről sem tudunk, aki használt volna egyszerre két különböző pecsétet. Az pedig,

⁵¹ Az is elképzelhető, hogy valamilyen okból végül nem készítettett magának nagyobb pecsétet. Azonban ebben az esetben is megállja helyét az a megállapítás, hogy az érsek láthatóan nem látta problematikusnak, hogy a kisebb pecsétjét alkalmazza autentikusként.

⁵² Solymosi László: Az esztergomi káptalan legrégebbi pecsétjei. In: Uő: *Írásbeliség* 102–104.

⁵³ Takács I.: *Királyok pecsétjei*, 30.

⁵⁴ Természetesen ennek a feltételezésnek az igazolása további vizsgálatot igényel.

⁵⁵ Takács I.: *Királyok pecsétjei*, 37. 122–125., Kumorovitz L. B.: *Pecséthasználat*, 53–54.

⁵⁶ Ld.: Arthur Giry: *Manuel de diplomatique*. Paris, 1894. 654–655., Joseph Roman: *Manuel de sigillographie française*. Paris, 1912. 209–217., Wilhelm Ewald: *Siegelkunde*. München–Berlin, 1914. 85–93., Pastoureau, M.: *Les sceaux*, 29–31.

⁵⁷ Kat. 37., 1–2. sz.

hogy több püspöki oklevél maradt ránk a korszakból, amelyeknek a hátuljára rányomva alkalmazták a pontifikális pecsétet, kifejezetten arra utal, hogy a korszakban a főpapok – alkalmazkodva a királyi pecséthasználathoz – csak egy pecsétet használtak.⁵⁸ Ugyanis hátlapra rányomva általában a kisebb pecsétet volt szokás alkalmazni, a pontifikális pecsét ilyen alkalmazásával a kisebb pecsét használata kiküszöbölhető. Természetesen kivételt képez a fentebb vizsgált pecséthasználata az esztergomi érsekeknek, hiszen ők a 13. század második felében rendelkeztek kisebb pecséttel. Róbert püspök teljes szövegükben ránk maradt okleveleinek *corroboratiói* egyszer sem tesznek különbséget a két pecsét között.⁵⁹ Jóllehet a 13. század második felének esztergomi érsekei sem hivatkoztak következetesen eltérően két pecsétjükre okleveleikben, ugyanakkor a kisebbiket a nagyobbiktól a köriratban mindig egyértelműen megkülönböztették.⁶⁰ Bár Róbert püspök „kisebb” pecsétjének körirata szinte teljesen olvashatatlan, annyi egyértelmű hogy a felirat a „nagyobb” pecséthez hasonlóan a főpap nevével kezdődött: R[OBERT]-tel,⁶¹ és nem a *sigillum* szóval, vagy annak rövidítésével. Ha viszont a *sigillum* szó nem szerepel a köriratban, akkor a szöveg alapján nincs lehetőség a pecsét megkülönböztetésére a „nagyobb” felől. Felmerül a kérdés, hogy Róbertnek miért lett volna szüksége két pecsétre, amelyek köriratukban,⁶² és képükben is teljesen megegyeznek olyannyira, hogy valószínűleg csak akkor lehetett a kettőt megkülönböztetni, ha egymás mellé rakták őket. Végezetül a két pecsét lenyomata Róbert püspökségének (1209–1226) ellentétes időpontjaiból (1210, ill. 1226) maradt fenn.⁶³ Tehát a veszprémi főpap minden bizonnyal

⁵⁸ Pl.: Péter veszprémi püspök (1275–1287): DF 200 711., Benedek veszprémi püspök (1289–1309): DF 229 976., DF 200 070. Érszegi Géza – Solymosi László (összeáll.): *Veszprém város okmánytára. Pótkötet (1000–1526)*. Veszprém, 2010. (A Veszprémi egyházmegye múltjából 20.) (A továbbiakban: VOS) 173.

⁵⁹ „presentes litteras sigilli nostri munimine roboratas”: DL 60. (VOS 64.), DL 129.

„litteris presentibus nostrum fecimus apponi”: DL 128.

„litteris presentibus munimine fecimus apponi sigillum”: DL 130.

„presentes litteras conscribi et sigilli nostri munimine fecimus roborari”: DL 40 004. (VOS 70.)

„presentem paginam sigillum nostri testimonio fecimus communiri”: DF 230 074. Gutheil Jenő: *Veszprém város okmánytára. Oklevelek a veszprémi érseki és káptalani levéltárból (1002–1523)*. Kiadásra előkészítette Kredics László. Veszprém, 2007. (A Veszprémi egyházmegye múltjából 18.) 32–33.

„ut quod ab apostolica sede misericorditer concessum et autoritate eiusdem a nobis est praevia deliberatione statutum, nostris et successorum nostrorum temporibus perpetuum obtineant firmitatem ordinationis factae seriem litterarum nostrarum fecimus testimonio roborari.” DF 200 625. (VOS 76.)

⁶⁰ Pl.: Fülöp esztergomi érsek: DL 814. (Kat. 10. sz.): + S(IGILLUM) MINUS AD CA(USA)S PHIL(IPP) I D(E)I GRA(TIA) STRIGON(IENSIS) ARCHIEPI(SCOPI) (kiemelés tőlem – V. K.)

⁶¹ Így olvasta ki a pecsét feliratát Bodor Imre is. Kat. 2. sz.

⁶² Ha elfogadjuk, hogy a kisebb pecsét felirata is ROBERT DEI GRATIA VESPRIMIENSIS EPISCOPUS lehetett.

⁶³ Kat. 1–2. sz. – Érdemes megjegyezni, hogy Róbert a Liège egyházmegye területéről származott. (Beke M.: *Érsekek*, 98–102.) Mind diplomatikai, mind pecsétani szempontból érdemes lehet megvizsgálni a főpap vallon származásával esetlegesen összefüggésbe hozható nyugati hatásokat. Jóllehet a Liège herceg-püspökök okleveles gyakorlata a vizsgált korszakban feldolgozásra került, azonban az esetleges párhuzamok azonosításához a teljes régió okleveles és pecsételési gyakorlatát kellene elemezni. A Liège herceg-püspökök okleveles gyakorlatára ld.: Jean-Louis Kupper: La «chancellerie» des évêques

egy első, majd egy második pecsétet használt; semmint az esztergomi érsekeket bő fél évszázaddal megelőzve egy kisebbet és egy nagyobbat.

Dolgozatomban több esetben pontosítottam a 13. századi főpapi pecsétekről alkotott korábbi képünket. Általános tipológiájukkal kapcsolatban rámutattam, hogy az álló főpap – *faldistorium*on ülő főpap csoportosítást nem szabad túl mereven alkalmazni; cáfoltam továbbá Kandra Kabos feltételezését a püspökök és érsekek közötti, a pecsétábrákon való rangbéli megkülönböztetésről. Az esztergomi érsekek pecséthasználatát vizsgálva megállapítottam, hogy annak ellenére, hogy a 13. század második felében kisebb és nagyobb pecséttel is rendelkeztek, ezek között jogérvényben nem volt különbség, mind a kettő autentikusnak számított. Ezek az új eredmények azonban nem csak a forrásbázis jelentős bővítésének következményei, hanem a kiegészítő diplomatikai vizsgálatok hozadékai is; hiszen a pecsét sohasem egy önmagában álló művészeti alkotás, hanem annak az oklevélnek az elválaszthatatlan része, amelyen függ.

CONCERNING THE PONTIFICAL SEALS OF THE ARPADIAN AGE

Between September 2017 and June 2018, I compiled the catalogue of 13th century Hungarian pontifical seals using all the primary as well as secondary sources accessible in the Carpathian Basin. The augmentation of the known source base by 60% enabled me to rectify and further elaborate on some previous findings regarding Hungarian pontifical seals of the 13th century.

First, it seems that apart from the two previously described types of pontifical seals – one with a standing prelate and another with one sitting on a faldstool – a third, transitional category might have existed. That is a seal depicting a prelate standing in front of a faldstool.

Second, Robertus bishop of Veszprém (1209–1226) in a unique way utilised two seals which were designated in Imre Bodor's 1984 catalogue as 'great seal' and 'small seal'. However, accentuating the research angles of the discipline of sigillography and diplomatics, it became clear that Robertus used his seals in a chronological order, so in a catalogue these *sigilla* should be designated as 'first seal' and 'second seal'.

Finally, examining the seals and charters of the archbishops of Esztergom, it seems that during the 13th century a clearly-defined canon law distinction between the small and the great seal might not have been as wide-spread in Hungary as historians had previously assumed. The most important indication of this is the fact that during the second half of the 13th century the archbishops of Esztergom – including Lodomerius – considered their small seal as an authenticating one, as expressly stated in their charters on numerous occasions.

Keywords: sigillography, medieval Hungarian pontifical seals, catalogue of pontifical seals

1. kép: Péter veszprémi püspök (1275–1287) pecsétje (DL 1025. –
őrzési hely: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára)

2. kép: Dénes győri püspök (1270–1285) pecsétje (DF 243 668. – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár: Oklevélgyűjtemény 22. – Horányi Károly felvétele)

Köszönetnyilvánítás

A SZERKESZTŐK E helyütt szeretnének név szerint köszönetet mondani mindazoknak, akik a kötet előzményeül szolgáló konferencia megszervezésében, lebonyolításában részt vettek, illetve e munka megszületését támogatták és lehetővé tették.

Köszönet illeti Draskóczy Istvánt, Thoroczkay Gábort, B. Szabó Jánost, Deák Viktóriát, Falvay Dávidot, Feld Istvánt, Györkös Attilát és C. Tóth Norbertet, akik amellet, hogy egy-egy szekció vezetését vállalták, az előadásokhoz számos hasznos észrevételt és tanácsot fűztek.

Külön köszönjük Font Márta és Madas Edit professzorasszonyoknak, hogy plenáris előadásaikkal méltó keretet adtak a rendezvénynek. Az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskolájának, illetve az ELTE BTK Történeti Intézet Szekfű Gyula Könyvtárának támogatása nagyban megkönnyítette a konferencia színvonalas és akadálymentes lebonyolítását. A szerkesztők minden igyekezete sem tudta volna pótolni azt az alapos olvasószerkesztői munkát, amelyért hálával tartozunk Ternovác Bálintnak. Az angol nyelvű rezümék lektorálásáért John Kee-nek tartozunk köszönettel.

A kötet mindenek ellenére jelen formájában nem jelenhetett volna meg az ELTE BTK Hallgatói Önkormányzatának a támogatása nélkül.

A legfőbb köszönet azonban tanárainkat és konferencia főszervezőit: Draskóczy Istvánt, Körmendi Tamást és Nagy Balázst illeti, akiktől munkánk során mindvégig a legtöbb biztatást, segítséget és tanácsot kaptuk.

Budapest, 2019 májusa

A szerkesztők

A szerzőkről

BÁLING PÉTER – doktorjelölt, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, Középkori és Koraiújkori Történet Doktori Program

Témavezető: Dr. Bagi Dániel, egyetemi tanár (PTE)

Elérhetőség: baling.peter@gmail.com

BOGNÁR LÁSZLÓ – doktorandusz, SZTE BTK Történettudományi Doktori Iskola, Medievisztika Doktori Program

Témavezető: Dr. Gálffy László, egyetemi docens (KRE-SZTE), Dr. Hunyadi Zsolt, egyetemi docens (SZTE)

Elérhetőség: laci1769@gmail.com

BORBÁS BENJÁMIN – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történelem Doktori Program

Témavezető: Dr. Nagy Balázs, egyetemi docens (ELTE – KEE)

Elérhetőség: benjaminborbas@gmail.com

ORSÓS JULIANNA – doktorandusz, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, Középkori és Koraiújkori Történet Doktori Program

Témavezető: Dr. Sashalmi Endre, egyetemi tanár (PTE)

Elérhetőség: orsos.julianna@gmail.com

RIBI ANDRÁS – doktorjelölt, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Középkori Magyar Történelem Doktori Program

Témavezető: Dr. Dreska Gábor, egyetemi adjunktus (ELTE)

Elérhetőség: ribiandris@gmail.com

SEBESTYÉN ÁDÁM – doktorandusz, ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola

Témavezető: Dr. Kiss Farkas Gábor, egyetemi docens (ELTE)

Elérhetőség: akkon88@gmail.com

SZOKOLA LÁSZLÓ – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola,
Középkori Magyar Történelem Doktori Program
Témavezető: Dr. Draskóczy István, egyetemi tanár (ELTE), Dr. F. Romhányi Beatrix, egyetemi docens (KRE)
Elérhetőség: szokolaslo@gmail.com

SZOLNOKI ZOLTÁN – doktorandusz, SZTE BTK Történettudományi Doktori Iskola,
Medievisztika Doktori Program
Témavezető: Dr. Galamb György, egyetemi docens (SZTE)
Elérhetőség: szolnoki.zol@gmail.com

VERES KRISTÓF GYÖRGY – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, A Történelem Segédtudományai Doktori Program
Témavezető: Dr. Körmendi Tamás, egyetemi docens (ELTE)
Elérhetőség: vereskristof@gmail.com

Notes on Contributors

BÁLING, PÉTER – PhD-candidate, University of Pécs, School of Interdisciplinary Studies, Medieval and Early Modern History Doctoral Program
Supervisor: Dr. Dániel Bagi, university professor (University of Pécs)
E-mail address: baling.peter@gmail.com

BOGNÁR, LÁSZLÓ – PhD-student, University of Szeged, School of Historical Studies, Medieval Studies Doctoral Program
Supervisor: Dr. László Gálffy, associate professor (Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary – University of Szeged), Dr. Zsolt Hunyadi, associate professor (University of Szeged)
E-mail address: laci1769@gmail.com

BORBÁS, BENJÁMIN – PhD-student, Eötvös Loránd University, School of Historical Studies, Medieval and Early Modern History Doctoral Program
Supervisor: Dr. Balázs Nagy, associate professor (Eötvös Loránd University – Central European University)
E-mail address: benjaminborbas@gmail.com

ORSÓS, JULIANNA – PhD-student, University of Pécs, School of Interdisciplinary Studies, Medieval and Early Modern History Doctoral Program
Supervisor: Dr. Endre Sashalmi, university professor (University of Pécs)
E-mail address: orsos.julianna@gmail.com

RIBI, ANDRÁS – PhD-candidate, Eötvös Loránd University, School of Historical Studies, Medieval Hungarian History Doctoral Program
Supervisor: Dr. Gábor Dreska, senior lecturer (Eötvös Loránd University)
E-mail address: ribiandris@gmail.com

SEBESTYÉN, ÁDÁM – PhD-student, Eötvös Loránd University, Doctoral School of Literary Studies
Supervisor: Dr. Farkas Gábor Kiss, associate professor (Eötvös Loránd University)
E-mail address: akkon88@gmail.com

SZOKOLA, LÁSZLÓ – PhD-student, Eötvös Loránd University, School of Historical Studies, Medieval Hungarian History Doctoral Program

Supervisor: Dr. István Draskóczy, university professor (Eötvös Loránd University), Dr. Beatrix F. Romhányi, associate professor (Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary)

E-mail address: szokolalaslo@gmail.com

SZOLNOKI, ZOLTÁN – PhD-student, University of Szeged, School of Historical Studies, Medieval Studies Doctoral Program

Supervisor: Dr. György Galamb, associate professor (University of Szeged)

E-mail address: szolnoki.zol@gmail.com

VERES, KRISTÓF GYÖRGY – PhD-student, Eötvös Loránd University, School of Historical Studies, Auxiliary Sciences of History Doctoral Program

Supervisor: Dr. Tamás Körmendi, associate professor (Eötvös Loránd University)

E-mail address: vereskristof@gmail.com

Az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskolán belül a Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti, a Középkori Magyar Történeti és a Történelem Segédtudományai doktori program elsőként 2010-ben fogott össze, hogy egy közös konferenciát szervezzenek a PhD-hallgatók számára. A mára már hagyománynak tekinthető esemény kapcsán szokássá vált, hogy a konferenciákon elhangzott előadások tanulmánnyá formált szövegét minden évben közreadjuk. Az idei kötetben kilenc tanulmányt talál az olvasó. Az egyetemes és magyar történelmi témájú írások számos témakört lefednek, az egyháztörténettől kezdve a krónikakutatáson át a hadtörténelemig, de születtek dolgozatok a pecséttan, az eszmetörténet vagy éppen a teológia tárgyában is.